

DEMOGRÁFIA

NÉPESSÉGTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

5. ÉVF. 2. SZÁM

BUDAPEST

1962

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DEMOGRÁFIAI ELNÖKSÉGI BIZOTTSÁGA
ÉS A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

ACSÁDI GYÖRGY, BARSY GYULA, EMBER GYÖZŐ,
ERDEI FERENC, HAHN GÉZA, HUSZÁR ISTVÁN,
KLINGER ANDRÁS, MELLY JÓZSEF, PÉTER GYÖRGY
(a szerkesztő bizottság elnöke), SZABADY EGON (felelős szerkesztő),
VINCZE ISTVÁN

ДЕМОГРАФИЯ

Журнал демографических наук Демографической Комиссии Президиума
Венгерской Академии Наук и Центрального Статистического Управления

Адрес редакции: Будапешт, П. Будап Ласло ул. 1—3.

Подписку направлять по адресу: «Культура», Внешнеторговое предприятие по продаже
книг и журналов. Будапешт 62, П. Я. 149.

DEMOGRÁFIA

Review of Population Sciences of the Presidential Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences and the Central Statistical Office

Editorial Office: Budapest, P. Buday László u. 1—3.

Orders may be placed with KULTURA, Hungarian Trading Company for Books and Newspapers
(Budapest 62, P. O. B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals.

Subscription for a year: US \$ 4,40

T A R T A L O M J E G Y Z É K

TANULMÁNYOK

<i>Dr. Danyi Dezső</i> : Népeségi nézetek és népesedéspolitiká Magyarországon a kapitalizmus korában.....	143
<i>Dr. Acsádi György—dr. Klinger András</i> : A legidősebbek demográfiai vizsgálatának eredményei	166
<i>Dr. Kulcsár Kálmán</i> : Demográfia és szociológia	188

KÖZLEMÉNYEK

<i>Dr. Főrész Margit—Orlicsek József</i> : A vidéki városok fejlettségének statisztikai vizsgálata.....	206
<i>Jáki László</i> : Nőhallgatók részvétele a felsőoktatásban 1894—1941... ..	219

FIGYELŐ

Személyi hír	229
Népmozgalmi KGST munkacsoport	229
Nemzetközi Demográfiai Symposium Budapesten.....	229
Az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottságának vitaülései :	
A statisztikai előrejelzés néhány demográfiai vonatkozása.....	231
Periodikus demográfiai jelenségek leírása	233
A történeti demográfia tárgya és módszere	241
Az MTA Földrajzi Bizottságának vitaülése	243
A Nemzetközi Népeségtudományi Unió bizottságai	244
Demográfiai értekezletek vidéki városokban.....	244

IRODALOM

KÖNYVEK

<i>Pressat, R.</i> : Demográfiai elemzés. Módszerek, eredmények, alkalmazás. Párizs, 1961. (Sz. E.).....	246
Izland 1703. évi népszámlálása. Reykjavík, 1960. (V. A.).....	247
<i>Goode, William, J.</i> : A család szerkezete. Köln, 1960. (K. K.).....	248
Halálalokok 1958. Jerusalem, 1960. (B. J.)	249

FOLYÓIRAT

<i>Schmid, C. F.</i> : Városi bűnözési körzetek. <i>American Sociological Review</i> , 1960. 4. és 1960. 5. (Th. E.).....	250
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

- Д-р. Деже Даны* : Демографические воззрения и демографическая политика в Венгрии в эпоху капитализма 143
- Д-р. Дьердь Ачади—Др. Андрави Клиггер* : Результаты демографического изучения наиболее престарелых 166
- Д-р. Калман Кулчар* : Демография и социология 188

СООБЩЕНИЯ

- Д-р. Маргит Фориз—Йозеф Орличек* : Статистическое изучение степени развития провинциальных городов 206
- Ласло Яаки* : Динамика числа студентов в высших учебных заведениях в 1894—1941 годах 219

ОБОЗРЕНИЕ

- Персональное известие 229
- Рабочая группа СЗВ по естественному и механическому движению населения 229
- Международный демографический симпозиум в Будапеште 229
- Дискуссии Демографической Комиссии Президиума Венгерской Академии Наук :
- Некоторые демографические вопросы статистических предсказаний 231
  - Описание периодических демографических явлений 233
  - Предмет и метод исторической демографии 241
- Диспут географической комиссии В. А. Н. 243
- Комиссии международного союза по научному изучению народонаселения 244
- Совещания по демографии в провинциальных городах 244
- ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ 246

ПОСЛЕ ИССЛЕДОВАНИЙ, СООБЩЕНИЙ И ОБОЗРЕНИЯ СЛЕДУЮТ РЕЗЮМЕ
НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

CONTENTS

PAPERS

<i>Dr. Dezső Danyi</i> : Views on Population and Population Policy in Capitalist Hungary	143
<i>Dr. György Acsádi—dr. András Klinger</i> : Results of the Demographic Analysis of the Oldest Population.....	166
<i>Dr. Kálmán Kulcsár</i> : Demography and Sociology.....	188

ARTICLES

<i>Dr. Margit Fórizs—József Orlicsek</i> : Statistical Analysis of the Degree of Development of Country Towns.....	206
<i>László Jáki</i> : Admission of Female Students to Institutions of Superior Education 1894—1941.....	219

CHRONICLE

Personal News	229
Vital Statistical Working Group of the CMEA Member Countries.....	229
International Demographic Symposium in Budapest.....	229
Debates of the Presidential Committee for Demography of the Hungarian Academy of Sciences :	
Some Demographic Aspects of Statistical Projection.....	231
Description of Periodical Demographic Phenomena.....	233
Subject and Method of Historical Demography.....	241
Debate of the Geographic Commission of the Hungarian Academy of Sciences, ...	243
Two New Committees of the International Union for the Scientific Study of Population	244
Demographic Conferences in Provincial Towns.....	244

REVIEWS	246
---------------	-----

THE PUBLICATIONS ARE FOLLOWED BY ENGLISH SUMMARIES

NÉPESSÉGI NÉZETEK ÉS NÉPESEDÉSPOLITIKA MAGYARORSZÁGON A KAPITALIZMUS KORÁBAN

DR. DANYI DEZSŐ

A magyar népesedési irodalom a 18. században és a 19. század első felében úgyszólván azonos elveket hirdetett. A populacionizmus tanítását csak a korszak végén kezdik kétségbevonni, majd a reform-nemzedék a század második negyedében elveti a populacionizmus mennyiségi elvét és a minőségi-magyarország Széchenyi adta ideálját fogadja el legfőbb népesedéspolitikai célkitűzésként. A populacionista elvek és gyakorlat általános érvénye, későbbi meggyengülése, végül pedig feladása szoros összefüggésben állott a feudalizmus gazdasági és társadalmi rendjének kezdeti általános uralmával, későbbi elerőtlenedésével, végül pedig bomlásával. Ez a folyamat azt is visszatükrözte, hogy a magyar birtokosnemesség politikai és társadalmi célkitűzései megváltoztak és már nem a népesség szaporodását és nagy számát tartja a társadalmi haladás biztosítékának, hanem a termelés, a forgalom gyors növelését.

Az 1848. évi polgári forradalom és a második világháború közötti korszak népesedési elvei és népesedéspolitikai célkitűzései nem olyan egyszerűek és egyöntetűek, mint az előbb említett korszakban. A polgári forradalommal kivívott kapitalizmus, — súlyosbítva a feudális maradványokkal — sokkal honyolultabb gazdasági és társadalmi szerkezete, korszakonként eltérő, társadalmi osztályok vagy rétegek szerint egymásnak ellentmondó népesedési elveket és gyakorlatot teremtett. Az egész gazdasági és társadalmi rendszer általános népesedési törvényszerűsége pedig hovatovább válságossá vált, vagy legalábbis nem elégítette ki a kor agresszív külpolitikai célkitűzéseit. Ebben a honyolult helyzetben, az óriási méretűvé duzzadt népesedési irodalomban nem könnyű tájékozódni. Kezdeti lépésként tehát csak a gazdasági és a társadalmi helyzet, valamint a népesedési elvek közötti kapcsolatnak, az egyes osztályok, rétegek eltérő népesedési magatartásának, végül a hivatalosan hirdetett és ténylegesen megvalósított népesedéspolitikának legfőbb, korántsem teljes vonásait vázolhatjuk fel.

Végül megemlítendő, hogy az elméletek, nézetek és a gyakorlat szövevényében a korszakokra való bontás a sematizmus veszélyével jár. A szigorú időrendi besorolás alig tud megküzdeni a tényleges népesedéspolitikai gyakorlatot, vagy általánosan elfogadott nézeteket megelőző elméleti előfu-

tárokkal, (példa rá *Balás Károly*), és a korukat túlélő tudósokkal, (példaképpen *Földes Bélával*). Ennek ellenére a hazai népesedési elméleteket nagy vonásaiban szervesen beilleszthetjük az ország gazdasági-társadalmi fejlődését elhatároló korszakokba.

ELMÉLETEK

A kapitalizmus uralomra jutása és megszilárdulása

A magyar szabadságharc nem váltotta be annak a nemzedéknek reményeit, amelyik a polgári átalakulás, a kapitalizmus gazdasági-társadalmi vívmányaiért lelkesedett mintegy fél évszázadon át. Nagyrészt gazdasági életünk fejletlenségének és politikai függetlenségünk elvesztésének tulajdonítható, hogy a szabadságharc után, illetve a kiegyezés előtti időszakban alig találkozunk említésre méltó vagy éppen nagyobb önállóságot felmutató közgazdasági művel. Még *Keleti Károly* is *Baudrillart* munkáját fordítja, illetve dolgozza át (1). Nyugat-Európában ekkor már tekintélyes irodalom foglalkozik népesedési kérdésekkel és a népesedéspolitikai vita középpontjában még mindig *Malthus* nézetei állnak. Közgazdasági irodalmunkra és egyben népesedéssel kapcsolatos eszméinkre jellemző, hogy *Malthus* elveit általában elismerjük. Azonban rendszerint kiemeljük *Mill*, *Spencer*, vagy *Carey* nézetei alapján hibáit, téves elképzeléseit, a marx—engelsi ellenérveket azonban alig soroljuk fel. *Mattekovics*, *Földes*, *Kautz*, *Gerlóczy* hangsúlyozzák, hogy „az állam közvetlenül ne hasson a népesedésre, ne mozdítsa elő a szaporodást, például jutalmazások, házasságra ösztönzések által; de közvetlenül ne is akadályozza . . .”. „Minden mit az állam tehet csak közvetett legyen” — mondja *Mattekovics* 1867-ben kiadott *Nemzetgazdaságtanában* (2). Ugyanezt vallja *Földes Béla* két évtized múlva is, mert szerinte az állam a fejlődés irányát igen ritkán változtathatja meg. *Pisztóry* tankönyvében végül világosan kifejti, hogy azok a bajok, amelyeket *Malthus* a túlnépesedésből származtatott „nem a lakosság túlságos nagy számából erednek, nem is a szegényebb osztályok könnyelműségéből, hanem a gazdasági törvények szabad érvényesülésének erőszakos megakadályozásából”. *Kautz Gyula*, legműveltebb és legtájékozottabb közgazdászunk pedig még élesebben fogalmazza meg a liberalizmus népesedésméleti és politikai követelményeit. Azok az eszközök, amelyekkel az állam a népességszám növekedésére hatni tud — *Kautz* szerint —: a jog és szabadság, a polgári egyenlőség, a tökegyűjtés szabadsága, „a tapintatos közegészségügyi rendszet”, és „az alsóbb osztályokra gondos figyelem fordítás”; ha növelni kell a népességet, akkor az állam „csak a haj erkölcsi kútforrásainak betömésére” vállalkozhat (3). Mindezekből a nézetekből egyértelműen bontakozik ki a kapitalizálódó magyar vezető réteg népesedési szemlélete. Nyilvánvaló, hogy a tőkés gazdaság minél szabadabb fejlesztése, az egyéni vállalkozás sikerét biztosító munkaerőfelesleg biztosítása fogalmazódott meg ezekben a tanokban. *Kautz* nemzedéke még nem érzékeli a tőkés viszonyok között előálló proletár túlnépesedés veszélyét, hisz az ipar Magyarországon még csak most kezd nagyobb méretekben fejlődni, a mezőgazdaság túlszűfoaltsága pedig még hosszú ideig rejtve marad a kisparaszti-birtok munkaerő feleslegében. Emellett az állam szerepének megnövekedését még nem kényszerítették ki a válságok, tehát jó, ha csak morális és kulturális feladatokat lát el a népe-

sedéspolitika terén. *Kautz* nem nevezi magát malthusianusnak, nem teszi ezt *Földes* és *Ráth Zoltán* sem, de lényegében a gyors népszaporodás lehetőségét *Malthus* szerint boncolgatva, igazat ad *Malthus* három fő tételének. Ezt a sort most már csak *Karvassy* nézeteivel kell lezárnunk, aki *Malthus* aggodalmát alaptalannak tartotta (4).

A magyar népesedés elmélet történetében ezt a korszakot röviden úgy jellemezhetjük, hogy *Malthus* problémái a magyarországi viszonyok között még nem váltak aktuálissá, még irodalmi és nem gazdaság- vagy népesedés-politikai kérdések. Ennek ellenére legszélesebb látókörű és képzettségű közgazdászaink nem vetik el, nem cáfolják meg *Malthus* tanait, hanem mások véleménye alapján bírálják.

Végül az is megállapítható, hogy közgazdászaink eklektikus rendszere mögött távolról sem kereshetünk alapos, forrásaik szellemét, nemcsak kiragadott részeit elemző magatartást. Ezt bizonyítja többek között, hogy általában a német *Roschert* és az osztrák *Schäfflet* idézik *Malthus* tanainak védelmére, sőt néha tévesen még *Leroy Beauillieu*-t is, anélkül, hogy *Oppenheimer* által is felfedezett ellentmondásait észrevették volna (5).

A válságok és forradalmak kora

A 19. század végén, de különösen a 20. század elején alig fél évszázad után nyilvánvalóvá vált, hogy a kapitalizmus gazdasági-társadalmi rendszere Magyarországon is súlyos, létét fenyegető válságba került. A nyomasztó, majd egyre sűrűbbé váló gazdasági válságok, a politikai, a morális zűrzavar, polarizálódik a népesedési elméletekben is. Úgyiszlván egyszerre jelentkezik *Láng* (1913), *Kovács* (1907—8) és *Balás* (1905) népesedési elmélete. *Láng* a kapitalizmus legnagyobb válságának — a világháborúnak — előestéjén *Malthus* tanításainak maradéktalan igazságát hirdeti. A társadalmi-gazdasági rend megőrzésére, a válságok megelőzésére *Malthus* elveit véli alkalmasnak. *Kovács* már a feltörekvő munkásosztály világnézetét, az orosz forradalmak jelentőségét tanulmányozza, és alapjaiban *Marx* népesedési elméletét tartja helyesnek. Végül pedig *Balás* a monopólkapitalizmus csíráiból kifejti neopopulacionista, biológiai elveit.

Láng Lajos *Malthus* hívének vallja magát (6). Gondosan visszautasítja a mesterét ért támadásokat és nem kisebb tekintélyeket igyekszik megcáfolni, mint *List*, *Oppenheimer*, *Brentano*, *Marx*, *Bertillon* stb. De miután körülményesen bizonygatja, hogy *Malthus* népesedési nézeteit tartalmazó többféle változathól a humanista, a munkásság sorsáért aggódó tanítást kell a valódi tannak elfogadnunk, önállóan is értelmezi, pontosabban félreérti mesterét. *Láng* szerint ugyanis *Malthus* tanításának az a lényege, hogy az ember élelmiszerek nélkül nem élhet meg. Ezt a tanulást azonban alig lehet népesedési törvénynek és még kevésbé *Malthus* elmélete lényegének tartani. *Láng* ezt a tételét meg is magyarázza: Az élelem megszerzéséhez munka, a munka elvégzéséhez a munkást felnevelő szorgalmas szülő kell. A lakosság tehát akkor szaporodik, ha szorgalmas és takarékos. *Láng Lajos* következtetése a malthusi tanok eléggé átlátszó leegyszerűsítése és elferdítése.

Kovács Gábor közgazdasági és népesedéseméleti munkássága éppen ellentétét képezi *Láng* felfogásának. *Kovács Gábor* antimalthusianus és talán

az egyetlen a háború előtti magyar közgazdasági és népesedésméleti irodalomban, aki közel jutott a történelmi materializmus, a marxi politikai gazdaságtan lényegéhez anélkül, hogy mindenben egyetértene *Marx* és *Engels* elveivel. Külföldi tanulmányútjai, miskolci, debreceni, kolozsvári és budapesti jogakadémiai és egyetemi tanári munkássága mellett számos tanulmányt és több könyvet írt közgazdasági és népesedési kérdésekről. Tudományos felkészültsége, nagy munkabírása, a magyar közgazdasági irodalom nagy hasznára vált volna, ha élete nem fejeződik be tragikus hirtelenséggel (7).

Kovács Gábor népesedésméleti felfogását, kortársaitól való legélesebb elkülönülését az jellemzi, hogy nem ismeri el az egységes, a népesség minden rétegére, minden történelmi korszakra érvényes népesedési törvényszerűség lehetőségét. Felfogása nagyrészt megegyezik *Marx* gondolataival és ezt a korabeli magyar közgazdasági irodalomban szokatlanul élesen fogalmazza meg: „*Marx*nak feltétlenül igaza van abban, hogy minden egyes historíailag kifejlődött termelésnek más és más a népesedési törvénye.” „*Malthus*nál a túlnépesedés és vele együtt a nyomor és inség immanens, *Marx*nál pedig csak historíai kategóriaként szerepel.” Ebből következik, hogy a népesedés kérdéseit csak „gazdasági alapokon eszközölt osztálytagozódás útján” vizsgálhatjuk pontosan. *Kovács* népesedésméletének és további kutatásainak másik fontos kiinduló pontja, hogy a gazdasági tények és gazdasági érdekek határozzák meg a társadalom életét és csak kisebb mértékben az egyéb motívumok. „Ezért van igaza a történelmi materialisztikus felfogásnak.” *Kovács* további fontos megállapítása a termelőeszközök magántulajdonából származó osztályharc elismerése. Mindezek az elvek azonban nem gátolják meg *Kovács*ot abban, hogy ne bírálja *Marx*ot és ne minősítse *Marx* népesedési elméletét „elég hiányosnak”, mert csak a munkásosztály meghatározott korszakra érvényes népesedési törvényeit fogalmazta meg, illetve ne rója meg *Engelst*, mert nem tudott objektív maradni *Malthussal* szemben. Egyéb közgazdasági nézetei miatt sem minősíthetjük *Kovács Gábort* maradéktalanul marxistának — például *Kautsky*, *Bernstein* stb. megítélése miatt — azonban a népesedési elmélet terén, ha nem is fejezte be munkásságát, a magyar irodalomban a legmesszebb jutott.

Malthus tanait *Kovács* imponáló irodalmi ismeretekkel rendelkezve, részletesen megcáfolja: Nemcsak a három fő tétel, hanem az egész tan kulcskérdésének véli a föld csökkenő hozadékának tarthatatlanságát, a túlnépesedés fogalmának és fokozatainak elemzését, végül a beralaptörvény malthusi megfogalmazását. Ezeknek a fejtegetéseknek részleteire kitérni nem volna érdektelen, de ma már általánosan ismert elvek felsorolását jelentené (8). E helyett meg kell említeni, hogy *Kovács* volt az első, aki a magyar demográfiai irodalomban — a statisztikai adatszolgáltatás korlátai ellenére — megkísérelte a társadalmi osztályok szerinti népesedési törvényszerűségek meghatározását, kezdetben csak a születéseket, később a házassági mozgalmat és halandóságot vizsgálva. A korlátozott adatokból levont tanulságait nem azért kell az alábbiakban feljegyezni, mert azok kifogástalanok, hanem mert irodalmunkban az első mélyenjáró demográfiai analízis eredményei:

1. Az anyagi termelésben résztvevő társadalmi csoportok termékenysége nagyobb, mint azoké, akik a termelésben nem vesznek részt,

2. az anyagi termelésben résztvevő, termelőeszközöket birtokló rétegek termékenysége magasabb mint a proletariátusé,

3. a mezőgazdasági önállók és alkalmazottak termékenysége nagyobb mint az iparban foglalkoztatottaké,

4. a mezőgazdasági termelőeszközök birtokosainak termékenysége nagyobb, mint a mezőgazdasági proletariátusé,

5. ezzel szemben az iparban a proletariátus termékenysége meghaladja a termelőeszközök tulajdonosainak termékenységét.

Kovács Gábor vizsgálatai, amelyek egyébként *Hansennél* is felfedezhetők, több kortársát indítják hasonló kutatásokra. *Pikler J. Gyula*, *Madzsar József* vagyoni fokozatok szerint osztják fel Budapest területét és ilyen, szociális szempontból viszonylag egységes területek népesedését vizsgálják.

A fenti szabályokat *Kovács* végül is úgy foglalja össze, hogy a népszaporodás nem az élelmiszerek mennyiségétől, hanem a szaporodás korlátai között az egyén akaratától függ. Ezt az egyéni akaratot pedig gazdasági, vallási, erkölcsi, pszichológiai és politikai motívumok befolyásolják. Ezek az egyén osztályhelyzete szerint hol elősegítik, hol korlátozzák a szaporodást. Ez a motívumoktól befolyásolt akarat-teória első pillanatra tetszetősnek látszik. Valóban sok tényező dönti el a szaporodás tényét, de ha minden tényezőnek egyforma súlya, szerepe van, akkor a demográfiai tudomány oda jutna, ahová az 1931. évi római nemzetközi kongresszus egyes megnyilatkozásai szerint eljutott, hogy ugyanis a demográfia terén az elméleti általánosítások még időszerűtlenek, koraiak. *Kovács* utóbbi nézetei nincsenek összhangban a társadalom fejlődésének anyagi alapjait elismerő felfogásával és már-már az eklektikusok közé sorolják *Kovácsot*.

Ezt a két al-korszakot összefoglalva — úgy jellemezhetjük, hogy a polgári forradalommal érvényre jutó tőkés rend kezdeti szakasza Magyarországon még nem idézte elő azokat a válságos jelenségeket, amelyek *Goodwin* és *Malthus*, valamint a nyugati irodalom vitáiban jóval korábban jelentkeznek. Mindez főként annak tulajdonítható, hogy a feudális rendszer részleges fennmaradása és az ipar viszonylag lassú fejlődése csak lappangó túlnépesedést eredményezett a természetes szaporodás feltehető javulása mellett. Ebben a korban a népesedési irodalom jellemzően a közgazdaságtani tankönyvek lapjain jelentkezik elvont tudományként. Később, mikor a társadalom válsága minden tekintetben kiéleződik, a népesedéselmélet is kilép az akadémikus keretek közül és legváltozatosabb irodalmi műfajok tárgya lesz. Azt is megállapíthatjuk, hogy ez a korszak, melyben azért mégis elfogadják *Malthus* tanítását, viszonylag rövid ideig tart. A válság kibontakozását jelzi *Láng* és *Kovács*, a két ellenpólus felfogása, akiknek már nincs követőjük, mert egy korszak végén jelentek meg. A következő korszak már nem támaszkodhat *Malthusra*, mert a túlnépesedés veszélye megszűnt, sőt az elnéptelenedés veszélye fenyeget, de nem is veti el, mert hasznosnak tartja némely tételét — így kerül sor *Malthus* reformjára.

A monopolkapitalista korszak

A magyar népesedési irodalom egyik legegységibb, már a maga korában is sokat vitatott terméke *Balás Károly* népesedési elmélete. *Balás* elmélete körül nemcsak azért támadt vita, mert elvei között ellentmondások,

kétségtelen túlzások találhatók, hanem azért is, mert korának és társadalmának nézeteit, ellentmondásaival együtt igen élesen fogalmazta meg; azt is kimondta, amivel mindenki egyetértett, csak politikai vagy erkölcsi megfontolásból nem hangoztatta (9).

Balás Károly nyíltan beismeri, hogy a „modern” — értsd kapitalista — társadalomban a népesedés egyéni, közgazdasági, nemzeti és társadalmi érdekei ellentétben állnak egymással. Ez az ellentét azonban elsősorban nem azért veszélyes, mert az egyéni megélhetés racionálisabb kialakításának legfőbb eszközévé a kevés gyermek-rendszer vált, hanem mert éppen a vagyontalan osztályok szaporodását idézte elő. „A kelletnél nagyobb arányú szaporodás a pauperizmus veszélyét, az alsó osztályok elégedetlenségének növekedését, a társadalmi rend felborításának lehetőségét rejti magában”, „a munkástúlnépesedés okozta szociális zavarban aztán kártyavárként omolhatnak össze a mostani társadalom legerősebbnek hitt támaszai”. Végső fokon tehát a modern kor népesedési gyakorlatának problémája egyet jelent az alsóbb osztályok veszélyes, nagyobb arányú szaporodásának korlátozásával. A tudományos mázt lehámozva, a kapitalista tudós és politikus számára ez a népesedési politika egyik legfőbb kérdése (10).

Balás az alsóbb osztályok túlnépesedésének okait és az okok megszüntetését részletezve az egész polgári tudományt oly annyira jellemző kettősséget hirdet. A tőke szerves összetételének változása, a gépesítés, a technikai haladás, a mezőgazdaság koncentrációja — úgyszólván már-már a marxi kategóriák — azok az okok, amelyekben *Balás* helyesen ismeri fel a kapitalista korszak túlnépesedésének rügóit. Azonban ha ezt az elvet a túlnépesedés megszüntetésére vonatkozó javaslataiban következetesen képviselné, akkor összeütközésbe kerülne saját osztályával, a fennálló társadalmi renddel. Így hát, ha kell, a logikai rend felbontása árán is, olyan tételt konstruál, amely elutasítja a társadalmi formák változásának hatását a népességre: „a társadalmi berendezkedés formája magában és alapjában véve közömbös a nép szaporodásának a közgazdaság iránt támasztott követelményeket növelő természetével szemben.” Azaz érthetőbben a népesség, de különösen a munkásosztály erős szaporodása, túlszűfolttsága és igényeinek emelkedése idézi elő a gazdasági és társadalmi válságokat, nem pedig megfordítva.

A logikai törés nyilvánvaló, hisz *Balás* munkájában néhány oldallal előbb még a tőke szerves összetételének módosulását jelölte meg a túlnépesedés okaként. Ez az ellentmondás azonban nem véletlen, hanem tudatos, szerves alkatrésze *Balás* világnézetének, amely a burzsoá társadalmi rend védelmét és a szocializmus nézetei elleni harcot fontos feladatának tartotta, hirdelve, hogy „A szocializmus elvei durvák és az emberiséget haladásában visszavetik, elméleti megcáfolásuk nem is olyan nehéz, de azért rombolásuktól félni kell, mert nem az elvek igaz vagy nem igaz voltában, hanem . . . a mai társadalmi rendet szétrombolni kész milliók nyers erejében van a szocializmus hatalma”.

Ez a szemléletmód készíti *Balást* logikai tévedésekre és egyebek között olyan hibás következtetésekre, mely szerint a szocialista társadalomban, ahol a jövedelem-eloszlás rendje megváltozott, a túlnépesedés ismét előáll, mert a népesség változatlan szaporodási ütemét a termelés növekedése nem követi és az életszínvonal lesüllyed.

A logikai törés tovább gyűrűzik *Balás* népesedéspolitikai javaslataiban. *Balás* szerint ugyanis a „közgazdasági jellegű túlnépesedés” a közgazdasági viszonyoknak és erőforrásoknak, a népesség számához viszonyított fejletlenségét, elégtelenségét jelenti, és híven önmagához, a fennálló társadalmi-gazdasági rend épségben tartását szem előtt tartva, a népesedési viszonyok terén követel gyökeres módosítást. Ebben a gondolatkörben érkezik el *Balás* a népességi optimum és a társadalom szaporodását közgazgatási intézkedésekkel befolyásoló javaslataihoz.

Kétségtelen, hogy *Balás* a népességi optimum korai képviselői közé tartozik, azonban meghatározásaival több elméleti problémát zavar össze. Az optimális népesség — vagy *Balás* szerint határnépesség — nem más mint az adott rendelkezésre álló összes jószágmennyiség (J) és az ember, gazdasági szükségleteinek kielégítésére szolgáló javak minimumának (j) hányadosa ($H = J/j$). A határnépesség malthusi gondolat, csak valamivel bonyolultabb, mert most már nemcsak az élelmiszerek szerepelnek a szám-lálóban és a nevezőben, hanem az összes javak. A képlet egyszerűsége azonban szinte megfoghatatlan hányadost eredményez. Feltételezi ugyanis, hogy az osztálytársadalmakban egyenlő a vagyon —, a jövedelemeloszlás, homogén tömegnek tekinti a népességet termelés és fogyasztás szempontjából, emellett megfelelnek ennek az arálynak állandó változásáról, mozgásáról.

Közbevetve meg kell jegyeznünk, hogy az optimum elmélet nemcsak *Balás*nál, hanem *Ferenczinél* és más változatában *Schneller Károlynál* is jelentkezik (11). *Ferenci* és *Balás* is eljutnak a nemzetközi béke biztosítására szolgáló, országokként megállapítandó optimális népességszámhoz. A nemzetközi népességi optimum megállapításának kétségeit mellőzve csupán arra hivatkozunk, hogy *Landry*, *Mombert*, *Sauvy*, *Vincent* kétségeiket fejezték ki az optimum meghatározhatóságával kapcsolatban (12).

Milyen célt szolgál *Balás* rendszerében a határnépesség? Ha az uralkodó osztályok ezt a hányadost meghatározták, a népesség szaporodásának optimális nagyságát adminisztratív eszközökkel kikényszeríthetik.

Ez az a tétel, amellyel *Balás* többször hivatkozott *Malthus*-ellenes állásfoglalását deklarálni kívánja. Valóban, „a népesedési közgazgatás” bevezetése — *Jacques Bertillon* nyomán — meghaladja *Malthus* erkölcsi önmegtartóztatásra vonatkozó intelmeit, mert „az állam hivatalosan állapítaná meg és nem a társadalom tetszésére bízna azt, hogy mily számú gyermek rendszer követessék”. Ebben a rendszerben a szülőket szaporodásra kényszerítik, hatósági összezárással megfelelő felügyelet mellett, a számon felüli magzatok világrajöttét hivatalos műtétekkel megakadályozzák, felfektetik a „méh magzatok anyakönyvét” stb. *Balás* utópista javaslatai még *Lángot* is megdöbbenetik, erőszakosnak és szertelennek bélyegzi *Balást*, pedig ugyanazon talajból táplálkoztak, csak *Balás* őszintebben, következetesebben formálta meg *Malthus* óhajtasait. Ha ugyanis a munkás-ság nyomorát a túlnépesedés okozta, amelyet a társadalmi rend változása nem szüntethet meg, akkor „a túlszűfolt társadalom közgazdasági jólétének helyreállítását csakis a túlszűfolttság megszüntetésével lehet elérni”. *Balás* az erkölcsi önmegtartóztatás elvét az imperializmus korszakának nyelvére fordította le, eldurvította, hatalmi eszközzé változtatta.

Malthus és *Balás* viszonya bonyolult ellentmondásai ellenére is egyértelmű. *Malthus* három népesedési törvényét elfogadva, amely „örök

igazság marad mindig és minden körülmények között”, elismeri a népese-
dési kérdések elsődleges hatását a társadalom anyagi-szellemi életére. Utóbb
azonban — nem kis mértékben a biologizmus hatására, és az új, naciona-
lista populacionizmus befolyására — a faji eugenika, a hatalmi szempont
tényezőit is besorolja a közgazdasági és társadalmi érdekeket szerinte
egyesítve megoldó optimum sémájába. A malthusi tanítás azonban más
alakban, a hódító imperializmus szemléletének megfelelően most is elő-
bújik: a népesség, a faj nagysága, biológiai tisztasága határozza meg a
társadalom anyagi-szellemi előrehaladását, nagygyá válását. Lehet, hogy
közgazdasági vagy osztályszempontból a túlságos népszaporodás káros,
és az inséges paraszt és a sztrájkoló munkás zavarokat zúdít a társada-
lomra, de nemzeti, faji szempontból ezt el kell tűrni, hogy a népek közötti
küzdelemben előkelő helyet foglalhassunk el, létezésünk és fennmaradá-
sunk biztosítva legyen (13).

Balás nagyon érzékeny és viszonylag őszinte társadalompolitikus, ha
igazat is ad *Malthus*nak, azt azonban igen korán belátja, hogy a gyermek-
szám korlátozásának általános gyakorlata megszüntette a „moral restraint”
hangoztatásának szükségességét. Ennek ellenére a társadalom gazdasági-
szociális válságai nem szűntek meg, sőt kiéleződtek. *Malthus* tanai tehát
revízióra szorulnak. A revízióknak azonban óvatosan, a fennálló társadalom
anyagi alapjait, rendjét megőrző következtetésekre kell jutnia. A nemzet,
a faj nagysága, erőssége és tisztasága, az az új vagy nagyon is régi eszme,
amely most már nem követeli a népese-
déspolitikusoktól a válságok fel-
számolását, a túlnépesedés bajainak megszüntetését. Sőt kilátásba helyezi
— persze a távoli jövőbe, esetleg imperialista hódítások árán — a népese-
ség nagy száma, faji tisztasága révén a nemzeti, társadalmi megújodást.

Balás Károly népese-
dési nézeteivel azért foglalkoztunk hosszabban,
mert művében a második világháborúig terjedő korszaknak minden népe-
sedésméleti felfogását sűrítve találjuk meg. A jóléti elmélet, a nacionaliz-
mus, a biológiai világnézet. *Malthus* megtagadása, de tételcinek hallgató-
lagos elismerése egyre több és egyre szélsőségesebb követőre talál.

Neopopulacionizmus

Az egész korszak népese-
déselméleti felfogását jellemzi a malthusi
tanok és a tényleges népességszaporodás csökkenő üteme ellentétének
megállapítása. *Kenéz, Kovács Alajos, Laky* és *Varga István*, de a politikai
nyilatkozatok is elismerik, hogy *Malthus* félelmét és elméletét a magyarság
példája megcáfolta, és *Malthus* revízióra szorul. Már nem kell félnünk a
túlnépesedéstől, sőt felmerül a magyar és *Burgdörfer* nyomán a fehér faj
kihalásának víziója is. Ezek a demográfiai tények bonyolult szálakkal
kapcsolódnak össze a magyar nemzetiségi politika válságos állapotával.
A magyarság csökkenő szaporodásának tényéből, nemzetiségi politikánk
hibáiból és irrealista elképzeléseiből megszületik az új nacionalista popula-
cionizmus. *Beksics Gusztáv* az első, aki „A magyar politika új alapjai” c.
művében megkísérli rendszerezni a populacionizmus új célkitűzéseit (11).
Újra felhangzik, hogy a „független és erős nemzetek szükségképp számbel-
ileg is nagyok. A kis fajokat eltiporják a világesemények . . .” „A magyar
nemzet szükségképpen vagy nagygyá lesz, vagy szintén szükségképpen el

kell züllenie.” Az új populacionizmus azonban most már nem a külföldiek betelepítését szorgalmazza, hanem az országban élő nemzetiségek között a magyar faj szupremáciájának biztosítását. Ugyanis *Beksics* szerint nem a kulturális és gazdasági asszimiláció biztosítja nemzeti problémáink megoldását, hanem a magyar faj, a környező nemzeteknél sokkal nagyobb „szaporodó képessége”. Nem feladatunk *Beksics* bizonyítási eljárásának részletezése, bár nyilvánvaló hibáit eléggé bizonyítja, hogy a magyarság természetes szaporodását magasabbnak tartotta, mint a románokét vagy a szlovákságét. Végeredményben különböző javaslatai, a telepítés, a közép-osztály megerősítése, a latifundiumok országhatárra való áthelyezése stb. mind azt célozták, hogy a magyar állam nemzetiségi problémái pusztán a nemzetiségek szaporodási arányai alapján önmaguktól megoldódjanak és 1940-ben a magyarság közel 18 milliós létszáma az ország 72 százalékos többségét alkossa. *Beksics* úgy véli, hogy *Malthust* az idő túlhaladta, de „Tévedésben volt a *Carey*-féle iskola . . . *Smith* nagy látókörébe is tévedések vegyültek”, a felsoroltak ugyanis elhanyagolták „a különböző fajokban rejlő . . . ugyanazon gazdasági viszonyok közepett is eltérő propagatív erők mérlegelését”. *Beksics* művében a századvég darwinista felfogása, pozitivistá szelleme és a millénium idején lábrakapott magyar nagyhatalmi ábránd kapott népesedésméleti kifejezést.

A neo-populacionizmus az első világháború után is megjelenik, kissé más köntösben, de közel azonos célkitűzésekkel. Ismét elveti *Malthust*. „Nekünk magyaroknak két okból is elleneznünk kell *Malthus* elveit. Általános emberi és gazdasági szempontból, mert . . . nincsen fejlődés és haladás a népeség normális szaporodása nélkül. Nemzeti és faji szempontból pedig ellent kell állnunk annak a kishitűségnek, amely a népszaporulat korlátozására tör”. A magyar nemzet számára, amely „egészségesen fejlődő és elleneséges indulatú népekkel van körülvéve, egyenesen öngyilkosság és végveszedelem lenne a malthusi tanok átvétele” — hirdetik a társadalomtudomány egyébként jeles képviselői, akik nem tudták tárgyilagosságukat megőrizni és a tényeket mellőzve népesedési elméletekkel támogatták a két világháború közötti bel- és külpolitikai kurzust (15).

A neo-populacionizmussal kapcsolatban meg kell említenünk, hogy nem a 18. századi populacionisztikus elméletek pusztá felújítását jelenti. A neo-populacionizmus vagy másképpen natalitási elmélet ugyanis nem a munkaerő vagy munkaerőtartalék növelése érdekében tartja kívánatosnak a természetes szaporodás emelkedését, hanem expanziós törekvések miatt.

Biologizmus

A nacionalista neo-populacionizmust már csak egy lépés választja el az eugenikai, fajbiológiai népesedési elméletektől. Magyarországon is megjelennek a fajbiológiai, fajeugenikai tanok. Már *Balás* is a minőséget emeli ki a népesedési problémák közül, és az antropológusok kedvelt és felületes elméletei Magyarországon is követőkre találtak. Az egzakt biológiai tudomány mítikussá válik, ha népesedéspolitikusok kísérlik meg törvényeit napi politikai célokra felhasználni. Ez látható a Magyar Orvosszövetségben is, a magyar népesedéspolitika céljáról tartott előadáson, amikor is „a

biológiai közvagyon (a népesség), a társadalmi plazma energia kincsének” sértetlen megőrzését, szaporítását és minőségi tisztaságát népesedéspolitikának nevezték (16). *Madzsar* is közel jár kezdetben ehhez a felfogáshoz és csak később revidálja nézeteit. A Huszadik Század lapjain még így ír: „Egyesek a technika haladásától, jobb egészségügyi viszonyoktól, megfelelő neveléstől és a gazdasági viszonyok általánosításától várják az előrehaladást, ez helytelen, mert a baj gyökere a csiraplazmában van és azon sem neveléssel, sem jó levegővel változtatni nem lehet.”

Ezek a durva, a biológia törvényeit helytelenül vagy sematikusan az emberi társadalomra is alkalmazni kívánó tanítások, misztikus fogalmak, a tényleges népesedési viszonyok tartalmát és okait meghamisították.

Végül is a fajbiológia törvényszerűen eljut az alacsonyabb és magasabb értékű fajok, a magyar tájfajtaokról szóló elméletéhez. Jellemző, hogy a Magyar Gazdák Szemléjében lát napvilágot a tájfajta elmélete. Az egyke okait fejtegető tanulmány megállapítja, hogy az nem más, mint „a szkita eredetből származó magyarság egyik táj-fajjá kialakult rétegének olyan szokása és faji sajátossággá lett tulajdonsága, amelynek keletkezésénél és kialakulásánál ha voltak is kezdetben társadalmi és gazdasági okok, jelenlegi fennállásában egy kihalásra rendelt emberi tájfajtának megörögzött és faji erkölcsé lett szokása” (17).

Ez az elmélet nem unikum és nem magyar specialitás. A fajbiológia hívei a faji nem teljesértékűség gondolatát szerte a világon propagálták és az egyre élesebbé váló gazdasági szociális válságot elméleteikkel kísérelték meg elködösíteni. Az idézett elmélet szerint nem a gazdasági-termelési viszonyok határozták meg egykés parasztságunk népesedési viszonyait, hanem a biológia törvényei. A segítség nem lehet más, mint a vér-felfrissítés.

A második világháború előtti korszakban az új populacionizmus és fajbiológiai elmélet nagy teret hódított a magyar népesedési elképzelésekben. Egyre misztikusabb és tényekkel alig alátámasztott társadalomtudományi-népesedéspolitikai irodalom fejlődik ki. Utalunk itt elsősorban az Egészség Politikai Társaság (EPOL) általános biologizmust hirdető kiadványaira és egyéb más társadalmi egyesületek tevékenységére.

Tényező elméletek

A nacionalizmus, biologizmus mellett azonban egyéb elméletek is talajra találtak Magyarországon. Így például általánosan elfogadottá vált még a Statisztikai Hivatal népmozgalmi kiadványaiban is, hogy mert „a kultúra terjesztésével lazult az emberiségben a vallásos érzés...”, ezért évente csökken a születések száma. Tehát a kultúra és a vallás, az előbbi mint születéscsökkentő, az utóbbi mint szaporodás-növelő tényezők lépnek előtérbe (18).

Hasonló tényezőként szerepeltetik még az önzést és a házasság válságát, az urbanizációt stb., stb.

Megoldhatatlan ellentét tátongott a népesedéspolitikusok előtt: Ha a vagyon és a kultúra fejlődése csökkentik a népesség szaporodását, akkor a haladás vívmányai végül is az emberiség jövőjét veszélyeztetik. Ez a jóléti elmélet arra is felhasználható volt, hogy egyrészt bebizonyítsa, a nemzeti-ségek nagyobb szaporodása miatt azok alacsonyabb kultúrfokát, másrészt

igazolja a hivatalnokréteg és általában a vezető osztályok szaporodás-csökkenését. Valójában a kultúra terjedése és a születések csökkenése között — társadalmi-gazdasági viszonyoktól függetlenül — semmiféle kapcsolat nem mutatható ki. A kulturális haladás a kapitalizmus viszonyai között nem jár együtt az anyagi-társadalmi biztonsággal és nem jelent egyet a család létszámának korlátozás mentességével. *Lorimer, Osborn, Philip* kutatásai a Harward, Yale és más egyetemeket végzettek között beigazolták, hogy a születési arányszámok és a kultúra között nincs fordított arány, illetve, hogy az értelmiségi családok között a jövedelem nagysága, egzisztenciájuk biztosítottasága szerint mutatkoznak eltérések. Egyébként megemlítendő, hogy ha nemcsak a családok jövedelemnagysága, hanem a házasság időtartama szerint is elvégezzük az összehasonlítást az értelmiségi és az egyéb családok termékenysége között, azt tapasztaljuk, hogy az egyetemet végzettek nem minden csoportban kerültek a kisebb termékenyséű családok közé (19).

A vallás népesedéspolitikai tényezőként való elismerésében a magyar demográfusok legnagyobb része egyetértett, sőt a két világháború közötti időszakban a reformáció korára emlékeztető vitairódalom keletkezik a katolikus és a református egyházak között az egyke kérdésében. *Pezenhoffer* hírhedtté vált könyvében megállapítja, hogy „a magyarok szaporátlanságának . . . a protestantizmus az oka”, „a katolicizmusban van a szaporodás titka”. De a protestánsok sem maradnak adósok és rövidesen beigazolják, hogy nem is a protestánsok a legszaporátlanabb nép, hanem a görögkeletiek, és hogy a katolikus Bánát és Torontál is egykézik. Nem lehet tagadni a vallás szerepét a népesség szaporodásában, különösen a korábbi korszakokban, csupán azt kell tüzetesebben megvizsgálni, hogy a vallások ide vonatkozó erkölcsi parancsainak általában, de különösen a tárgyalt korszakban, milyen érvényük volt a gazdasági válság, a létbizonytalanság, vagy egyszerűen a család anyagi színvonalának várható csökkenése esetén. Nem vitatható, hogy a vallásos világnézet erkölcsi parancsai háttérbe szorultak és minden felekezetenél egyformán alábbszállt a születések száma. Ebből azonban éppen az a következtetés vonható le, hogy a népek szaporodásának ütemét általában nem a vallások tételei határozzák meg. A közelmúltban végzett indianapolisi termékenységgel kapcsolatos vizsgálatok is hangsúlyozták, hogy sokkal nagyobb eltérések tapasztalhatók egyes vallások szerinti termékenység, mint akár a foglalkozás, vagy jövedelemnagyság kategóriája között (20).

Túlzás volna azt állítani, hogy a magyar népesedési nézetek sorából hiányoztak a polgárság, vagy a munkásosztály érdekeit visszatükröző megnyilatkozások. Azonban legtöbbször csupán egy-egy kérdést, a születésszabályozás, vagy az egyke problémáját boncolgatták, és sajnos nincs nyoma sem a szabadelvűek táborában, sem *Jászínál*, sem pedig a szociáldemokraták vagy a népies írók között egy rendszeres, a népesedés egészét kidolgozó állásfoglalásnak. Sőt — a későbbiek során erre még visszatérünk — nem egyszer helytelen, a munkásság igazi érdekeit szem előtt tévesztő népesedési elveket propagáltak (21).

A hazai népesedési elméletek hatalmas ívet írtak le a millennium korát megelőző liberális álláspontból kiindulva, a tényleges eugenikai és fajbiológiai beavatkozást követelő eszméig. Ezeknek az eszmei változások-

nak a gyökerét a magyar kapitalizmus gazdasági és társadalmi történetében kell keresnünk. Nemcsak általánosságban, utalva a kapitalizmus különböző szakaszainak törvényszerűségeire, hanem konkrétan, ha korlátozottan is, a magyar földbirtokmegoszlás és az ipari munkásság fejlődésének, valamint az ezzel kapcsolatos népesedési gyakorlatnak és nézeteknek elemzése útján.

NÉPESEDÉSI NÉZETEK ÉS TÁRSADALMI GYAKORLAT

Földbirtokviszonyok és a népesedési nézetek

Magyarország földbirtokviszonyainak alakulása 1848 és a második világháború közötti időszakban közismert. Miután a tőkés-feudális birtokrendszer nemcsak a mezőgazdasági népesség, hanem az egész ország gazdasági, társadalmi és szellemi arculatát is meghatározta, népesedési nézeteink bemutatása csonka maradna, ha nem vázolnánk fel a birtokviszonyok és a népesedés kapcsolatát, általában a parasztság népesedési helyzetét tárgyaló gondolatokat és javaslatokat. Az országgyűlés és az OMGE jegyzőkönyvei, a napi sajtó, tudós professzorok, demográfusok és szociológusok tanulmányai valóságos tárháza a két kérdés összefüggéseit és a parasztság népesedési állapotát tárgyaló nézeteknek. Ez a tekintélyes méretű irodalom a képviselt elvek és ajánlott módszerek alapján három csoportra bontható. Azonban mind a három állásfoglalás képviselői, a telepítést, a földreformot követelők épp úgy, mint annak ellenzői, sőt még a „fontolva haladók” is megegyeztek abban — ha népesedési kérdéseket érintettek —, hogy a parasztság népesedési helyzetének megjavítását egyedül az ő birtokpolitikai elképzeléseik biztosítják. Már most előljáróban megállapíthatjuk, hogy a birtokviszonyok és a parasztság népesedési helyzetének összefüggéseit általában helytelenül, szűken, csak a mezőgazdaság és nem az egész ország gazdasági-társadalmi viszonyai alapján magyarázták.

Tagadhatatlan, hogy a magyar népesedés-politika éppen úgy mint a polgári tudomány, nehéz helyzetbe került az agrárnépesedés problémáinak megoldása terén. Az egész társadalom megoldhatatlan gazdasági és szociális kérdései jelentkeztek népesedési bajainkban. Időrendben elsőként a polgári forradalomban félmegoldást nyert jobbágyfelszabadítás, a nagybirtokrendszer fennmaradása járult hozzá a latifundiumok közé beékelte agrármunkás községek túlszűfoaltságához, később a magyar birtokos paraszti osztály születéskorlátozó gyakorlatához. Elsőnek a demográfusok, többek között *Keleti Károly* és *Vargha Gyula* mutattak rá az ország mezőgazdasági struktúrájának és a paraszti népesség demográfiai viszonyainak összefüggéseire (22). Majd pedig, amikor a kivándorlás már nagy méreteket öltött, és nemcsak a demográfusok adatai, hanem az agrárproletariátus forradalmi megmozdulásai is bizonyították, hogy a paraszti társadalom gazdasági-szociális helyzete a fennálló rendet fenyegeti, ankétok, törvényjavaslatok formájában napirendre tűzték a telepítés, parcellázás ügyét. A telepítés, a parcellázás, később az óvatos földreform hosszú évtizedeken keresztül biztonsági szelep a feszülő gazdasági-társadalmi ellentmondások lecsillapítására; minden társadalmi bajnak, így népesedési problémáinknak is általános ellenszere. Már az 1894. évi telepítési törvény parlamenti tárgyalásánál, illetve azt megelőzően a folyóiratok hasábjain gyakran felmerült a

telepítés fontos népesedés-politikai szerepe. *Darányi Ignác*, *Ugron Gábor* — a kor vezető agrárpolitikusai — a telepítést a népesedési mozgalmat elősegítő akciónak minősítik; *Vargha Gyula* a túlnépesedés megakadályozójának — és elég őszintén — az alföldi agrármozgalmak semlegesítő eszközének tekinti a telepítést (23). *Hegedüs Lóránt* pedig beigazolja, hogy a kivándorlás okai között nagy szerepe volt a helytelen birtokmegoszlásnak, a telepítés elmaradásának; *Achim András*, a parasztvezér is azt hirdeti, hogy az alföldi parasztnép nyomora és nélkülözése, a népeség szaporodása mellett a kötött és 10 ezer holdon felüli birtokok számának növekedésével áll összefüggésben (24). A második, 1909. évi telepítési törvényjavaslat pedig kiemeli, hogy „a kivándorlás, a helyenként terjedő egy- és két-gyermekrendszer... szoros összefüggésben vannak birtokeloszlási viszonyainkkal”-

Az első világháború előtti korszak politikusai, agrár szakemberei viszonylag elég egyöntetűen a telepítést jelölték meg a kivándorlás, a túlnépesedés, az egyke, látszólag egymásnak ellentmondó, de mégis azonos tényezőkre visszavezethető jelenségei gyógyszerként.

Azonban a magyarság jövőjét a telepítés sikereihez kapcsoló politikai nyilatkozatok mérlegeként megállapíthatjuk, hogy a parcellázás, telepítés viszonylag egy kisméretű akcióvá süllyedt. A kiegyezéstől a század végéig kb. negyedmillió holdat használtak fel erre a célra. Az akció igazi jellemzéséhez még az is hozzátartozik, hogy a földárak állandó emelkedése és a tetemes kamatok miatt a telepítés jelentős jövedelmet biztosított a kincstárnak, a földosztást lebonyolító bankoknak és földbirtokosoknak. A magas népesedéspolitikai célkitűzések jól megfértek a spekulációs ízű ügyletekkel és a fennálló rend politikai elképzeléseivel. *Vargha Gyulán* kívül ugyanis néha mások is bevallották a telepítés igazi feladatát: „célja a telepítésnek mindenek előtt az, hogy a viszonyaival elégedetlen munkásnépet elvigye a viszonyok közül, amelyek forrongását okozták, elvigye olyan helyre, amelynek gazdasági viszonyai merőben eltérnek azoktól, amelyek elégedetlenségét felköltötték... s nem kénytelen arra, hogy államfelforgató eszméket forgasson fejében, vagy az ipari proletariátus számát növelje” (25).

A millenniumi nemzedék óvatosan ügyelt arra, hogy a telepítés, parcellázás, kishaszonbérlet-alakítás képezze a birtok-politikai intézkedések vagy viták tárgyát. Gondosan elhatárolták és elutasították a szocialisztikus földbirtokpolitikai megoldást hirdető *Várkonyi, Mezőfi, Achim* és *Varga Jenő* felfogását. Felforgató elemeknek minősítették a polgári radikálisok, *Jászi Oszkár* körét, akik a nagybirtok felosztását, a szekularizációt sürgették és a parasztság túlnépesedését és pauperizálódását a nagybirtok hünei között sorolták fel. Ugyanakkor azonban a konzervatív társadalom, a katolikus egyház még a telepítés eszméit is elítélte. A vitairatok egymás után bizonygatták, hogy nem a nagybirtok idézi elő a túlszűfoaltságot, az egykét, a kivándorlást. A termelés fokozását, a helterjes gazdálkodást ajánlották a népesedési viszonyok megjavítására. *Bernát István*, korának közismert konzervatív agrárpolitikusa „merő tévedés”-nek minősíti a népszaporodás csökkenésének kizárólag gazdasági okokra való visszavezetését (26).

Magyarország és a parasztság tényleges népesedési helyzetének alakulását e helyütt nem feladatunk részletesen elemezni, csak a népesedési

jelenségek tényleges alakulásának és a magyar népesedési nézetek, valamint népesedéspolitikai gyakorlat összefüggéseit kívánjuk megvilágítani. Elégséges tehát ha arra utalunk, hogy 1848 után az egész ország és a parasztság is emelkedő születési arányszámokat mutatott. Majd a 70-es évektől kezdve csökkenni kezd a házassági mozgalom, ezt követően az ország természetes szaporodása 1880—1890 között éri el a legmagasabb értéket és ettől kezdve fokozatosan kisebbedik, bár a halandóság is állandóan kedvezően alakul. 1881-hez viszonyítva 1931—35. évek között közel felére zuhan az ezer lakosra számított születések száma (44,0 ezrelékről 22,4 ezrelékre), ugyanakkor a házasságok termékenysége is alábbszáll. Magyarország tehát szervesen beleilleszkedik abba az európai képbe, amelyet elsőnek *Sundborg* vázolt fel és amelyből világosan leolvasható, hogy a kapitalizmus kezdetén emelkedik a természetes szaporodás, kifejlődésekor megtorpan, majd pedig állandóan hanyatlík. Egyéb jellemzőket nem sorolva fel, csupán arra utalunk, hogy a nyugat-európai államok az említett csúcstól korábban érik el. Ausztria, Csehország, Németország már a 70-es években, Anglia, Svédország és Franciaország pedig még korábban.

Az ország általános népesedési helyzete és a parasztság tényleges népesedési gyakorlata azonban csak tendenciájában azonos, rétegenként, társadalmi, vagyoni állástól függően azonban eltérő, amint erre a legkorábban *Kovács Gábor* hívta fel a figyelmet. Ezt a különbséget, valamint az egész társadalmi, gazdasági rendszer bonyolult összefüggését a népesedéssel leszűkítette, vagy elferdítette a korabeli tudományos, illetve politikai irodalom. Sajnos, országos adatokkal alig tudjuk igazolni a társadalom egyes rétegeinek pontos népesedési viszonyait, gyakorlatát, különösen 1870 előtt nem. Azonban tényként fogadhatjuk el *Konek*, *Keleti*, *Vargha*, *Rubinek*, *Kenéz* és mások, különösen pedig a történettudomány egy-egy részletet megvilágító közlését (27). Mindezekből kiderül, hogy a jobbágyfelszabadítás a telkes parasztot anyagilag és társadalmilag is kedvezőbb helyzetbe juttatta. Bár a pauperizálódás, a birtokfelaprózódás veszélye igen korán felmerült — az egész társadalomban meginduló tőkés fejlődés a paraszti birtokon, de azon kívül is a munkaerő hasznosításával kecsgetetett. A variabilis tőke arányváltozása Magyarországon is hozzájárult a népesség növekedéséhez. Tényleges formájában ez a paraszti áruteremelés lassú kialakulásában, a megnövekedett munkaalkalmak lehetőségében vált kézzelfoghatóvá. Másrészt — és ezeket a tényezőket sem hanyagolhatjuk el —, a parasztság a feudális rend egyes maradványai miatt — ledolgozó rendszer, szőlődézsma stb. — még nem ismerhette fel a kapitalista rendszer tényleges vonásait. Valószínű továbbá, hogy népesedési tudatát és gyakorlatát néhány generáció még megőrizte és korlátozott védekezési módszerei mellett gazdasági, társadalmi, pszichológiai okokból nem korlátozta a család létszámát, sőt bizonyos fokig növelte.

A kifejlődött kapitalizmus több tényező megváltozásával, egyebek között a parasztságnak mint osztálynak a bomlásával járt együtt. A paraszti társadalom a nagybirtok terjeszkedése, másrészt a kisparaszti termelés tökehiánya, alacsony termelékenysége miatt viszonylag egyre kisebb területre szorult. A magyar gyáripár viszonylagos lassú fejlődése a lapangó mezőgazdasági munkaerőfelesleget képtelen felszívni és így bezárul a kör a birtokos paraszti körül. A válságok, az eladósodás fenyegetik birto-

kát. Fennmaradásának egyetlen eszköze a család létszámának korlátozása, mert így legalább a birtokelaprózódástól, végül a zsellér sorba kerüléstől menekülhetett meg. Ehhez a folyamathoz semmi köze sincs *Malthus* tételeinek. Magyarországon nem azért csökkent a születések száma, mert az éllemszerek mennyisége megfogyott. A 19. század utolsó éveiben ugyanis évenként 120 millió q búzát, rozsot, kukoricát és burgonyát termeltünk, 1912-ben pedig 175,4 millió q-t, azaz közel 50 százalékkal többet, míg a születések abszolút száma csak 5 százalékkal emelkedett, sőt 1901 és 1910 között már csökkent is. *Kenéz* álláspontját pedig a kedvezőbb halandóság születéscsökkentő hatásáról, már *Kőrösi* megcáfolta, beigazolvva, hogy a halandóság korral való összevetése azt egyáltalán nem bizonyítja és élesen elítélte ezt az új malthusiánus felfogást, mondván: „e szerint az okoskodás szerint minden születést szerencsétlenségnek kellene tartanunk, mert menél több gyermek születik, annál nagyobboknak kellene lenni a halandóságnak” (28).

Tévedések elkerülése végett végül meg kell állapítanunk, hogy a parasztság születéskorlátozása, de különösen az egyke ebben a korban még távolról sem általános jelenség és a paraszti társadalom születési arányszáma csak közvetlenül a világháború előtt esik 40 ezrelék alá. Továbbá megállapítható az is, hogy a törpebirtokos, napszámba járó paraszti réteg átlagos termékenysége általában kedvező és sokkal szűkebb határok között ingadozott, mint a középparasztnaké.

A birtokos parasztság tehát általában változtatott népesedési gyakorlatán. Ez rétegenként különböző mértékben zajlott le, másként a vagyonos és másként a kisparasztnál. A parasztság természetes szaporodásának, termékenységének csökkenése azonban nem egyedül a földbirtokmegosztás következménye. Az egész társadalom gazdasági-társadalmi rendje idézte elő, hogy a paraszti, földbirtokkal rendelkező réteg szaporodása egyre csökkenő tendenciát mutatott. A kapitalista társadalomban a termelőeszközök birtoklási rendje egyebek között megbontja a család egyensúlyát, a gyermekek számának korlátozásához vezet. A termelőeszközeitől megfosztott zsellérség, cselédség pedig a család életszínvonalának fenntartását egyedül az értékesíthető munkaerő mennyiségének növelésétől várhatta és ennek megfelelően hosszú évtizedeken keresztül az ország leggyorsabban szaporodó rétegévé emelkedett; zselléreink, napszámosságaink tömegéből került ki a nagybirtok olcsó munkaereje, a nagyvárosi munkaerőkínálat, a kivándorlók nagy része és általában a munkanélküli tartaléksereg. A paraszti népesség másik rétegének tehát nem vagy alig változnak házassági vagy családéleti szokásai, természetes szaporodása közel egyenlő mértékű az abszolútizmus, a kiegyezés és a világháborút megelőző korszakban.

A magyar társadalom egyrészt értetlenül áll ez előtt a jelenség előtt, másrészt felelőtlenül bélyegzi a szpora szegénységet, illetve különféle elméleteket gyárt a nincstelen rétegek tömeges kivándorlásba való meneküléséről. Ezekben az elméletekben ismét előkerülnek a műveletlenség, az etikai momentumok, a kóborlási ösztön, a luxus élet utáni vágy, sőt az 1872–73. évi kolera is, mint a kivándorlás indító oka. Közigazgatási szabályok igyekeznek megakadályozni a kivándorlást, sőt még a nemzeti érzés is előkerül a fegyvertárból, intve az éhező zselléreket, hogy ne hagyják el hazájukat „azt az országot, amely mindazt megadja, amit másutt nem

találnak meg" (29). A Statisztikai Hivatal és a gyáriparosok ankétja azonban elég józanul ítéli meg a kivándorlás közvetlen okait és következményeit. „A súlyos anyagi helyzet, a nehéz megélhetési viszonyok és a keresethiány, rossz termés, elemi csapás, filoxera pusztítás, gazdasági gépek elterjedése, a gyáripar hiánya, a telkek túlságos eldarabolttsága, a drága élelmi viszonyok, eladósódás, uzsora, a magas kamatláb, sokszor azonban a meggazdagodás vágya . . .” idézte elő a nagyarányú kivándorlást (30).

A közvetlen okok mögött rejtőző valóságos indító okot azonban alig fedik fel. Csak néhány gondolatban tükröződik *Marx* klasszikus megfogalmazása, mely szerint a termelőerők elégtelen fejlődése a népeiséget meghatározott mennyiségi arányok közé kényszeríti, amelynek egyetlen megoldása a kényszer kivándorlás. Az a gondolat pedig már alig merült fel, hogy a kivándorlás tulajdonképpen az egyenlőtlenül fejlődő kapitalizmus jellemzője, amikor is az amerikai tőke saját sztrájkoló munkástömegeinek letérésére olcsóbb, igénytelenebb külföldi munkaerőt alkalmazott. Demográfusaink lemérik a kivándorlás népesedési következményeit és a később jelentkező demográfiai problémák felvázolása mellett a gyáriparosokkal együtt kiemelik, hogy a kivándorlás veszélyezteti az olcsó mezőgazdasági munkaerőt, a tartaléksereget: „egyre közelebb a veszély, hogy a mezőgazdasági termelésünk a legszükségesebb s nélkülözhetetlen emberi munkaerőben is hiányt fog szenvedni”. Így változtatták át a kapitalista korszak egyik legnagyobb, az ország egyes területeinek népesedését nagymértékben befolyásoló demográfiai tényét profit problémává.

A két világháború közötti korszakban lényegesen megváltoznak a birtokviszonyok és a népesedés összefüggését tárgyaló elképzelések. Most már nyilvánvaló, hogy a birtokos parasztság egyre inkább a születéskorlátozás, egyes vidékeken pedig az egyke útját járja, a zsellérek pedig változatlanul tovább szaporodnak. *Kenéz* szerint 1926–30. években a községek és városok 7 százaléka minősíthető „egykésnek”, mert élveszületési arányszámuk nem éri el a 20 ezreléket. *Doros Gábor* pedig a Statisztikai Hivatal segítségével beigazolja, hogy 1934–36. években ez az arány már 35,9 százalékra emelkedik. Tehát nyilvánvaló, hogy a földreform, de még egy nagyobb arányú telepítés is tovább csökkentené az amúgy is lefelé tendáló születések, termékenység arányát. A magyar társadalomtudomány kétségbeesetten viaskodik ezzel a dilemmával. Összehasonlítják a talaj termőképességét, a föld minőségét és a természetes szaporodást, részletesen megvizsgálják az uradalmi cselédek és a környező falvak népességének demográfiai viszonyait, gondosan ügyelve az erdőterületek kihagyására a népsűrűségi számításokban; szociográfiai tanulmányok boncolgatják az egyke okait, a nép táplálkozását, erkölcsi, biológiai magatartását, kulturális hagyományait stb., stb. Végül is két nézet alakul ki. A demográfusok néhány kivételtől eltekintve, óvnak a földreformtól. Elismerik ugyan a nagybirtok negatív propagatív hatását, mint például *Kenéz* is, de ugyanakkor *Kovács Alajos* szerint: „A megmaradt Magyarország sírját ásná meg, ha a középcs és nagybirtokokat teljesen felosztanák a birtoktalan elemek között, mert ez a végzetes gazdasági következményeken kívül azzal járna, hogy országunknak eddig még szapora néposztályait könyörtelenül odadobnánk az egyke pusztításának.” *Kenéz* is így nyilatkozik: „az egészséges nagyságú hitbizomány és a nagybirtok fenntartása társadalmi és gazdasági szempont-

ből szükséges” (31). A kapitalizmus viszonyai között valószínűleg további népszaporodás-csökkenés következett volna egy esetleges földreform után. Nem áll módunkban lemérni a tudományos nézetek mögött meghúzódó politikai gondolatokat és magatartást, csupán annyit állapíthatunk meg, hogy demográfiai érvekkel védték a nagybirtokrendszer fenntartását. Érvek rendszere azonos *Balás* felfogásával: inkább maradjanak meg a gazdasági-társadalmi zavarok, semhogy a népesség fejlődését, ellenséges népek gyűrűjében korlátozzuk. A nacionalista populacionizmus találkozott a feudális maradványok védelmével.

Mindezekkel a nézetekkel szemben a falukutató irodalom, a baloldali és kommunista szervezetek a földreform sürgős végrehajtását követelték, a polgári forradalom befejezése, a feudalizmus maradványainak megszüntetése érdekében. A gazdasági-társadalmi rend haladását tartották fontosabbnak és vagy eltekintettek a várható természetes szaporodás csökkénésének bekövetkezésétől, vagy pedig csupán átmeneti nehézségnek minősítették (32).

A munkásosztály és a születésszabályozás

A magyar munkásosztály a sajátos hazai viszonyok miatt némileg másként alakult ki és fejlődött, mint a nyugat-európai kapitalista országokban. Mindenek előtt később és lassabban fejlődött, a világháború után pedig területileg is, monopol érdekszférák szerint is igen nagymértékben koncentrálódott: 1857-ben még csak 182 000 főt foglalkoztat az ipar, ideértve a kisipari dolgozókat is. Számuk 1870-re közel ennek a kétszeresére növekszik. Az ipari fellendülés korában már 400.000, a gyáripárban pedig 100.000 munkást számlálnak. A század végén 300.000-re tehető a gyári munkások száma. A két világháború között — kivéve a hadiipari termelés időszakát — a munkásság számának növekedési üteme lassúbbá válik.

A munkásság tömegeit két forrás táplálta: elsősorban és főleg a zselér, napszámos, paraszti sorból munkát keresők, másodsorban a tőkés fejlődés következtében csődbe jutott kisiparosok. Miután a polgári forradalom nem oldotta meg a nagybirtokrendszer felszámolását, bár a mezőgazdasági bérmunka hányada egyre növekedett, a munkaerő tartalékok mégis gyorsabban szaporodnak, mint az ipari fejlődés emberi munkaigénye. A rejtett, majd pedig a nyílt munkanélküliség, különösen az időközönkénti, később pedig a permanens válság idején növeli a munkaerő kínálatot és csökkenti a munkásság általános életszínvonalát. A kapitalizmusban „a munkaerőjük eladására ráutalt termelők számának mindig nagyobbak kell lennie a kapitalizmus részéről megnyilvánuló munkáskereslet átlagánál”. *Marx* törvénye hazai viszonylatban is érvényesül, de a nyugat-európai viszonyokhoz képest mégis módosult. Magyarországon ugyanis viszonylag még nagyobb volt a munkaerő kínálat éppen a mezőgazdaság nagybirtokrendszere miatt, és így alacsonyabbak a bérek, tehát nagyobb lehetőség nyílt a kizsákmányolás fokozására.

Ezek között a viszonyok között érthetővé válik, hogy a proletár család szűkös igényeit csak több családtag állandó keresete fedezheti. Hatást gyakorol a munkásság szaporodására az is, hogy a paraszti tömegekből kikerült munkások éppen a társadalom legjobban szaporodó rétege, akik

erkölceiket, szokásaikat új helyzetükben is megtartják. Végül figyelembe kell venni azt is, hogy a kedvezőtlen szociális és egészségügyi körülmények között élő munkásság halálozási arányszáma kedvezőtlen.

A munkásság valóban az ország egyik legszaporább osztálya és hozzá tehetjük, hogy nemcsak Magyarországon, hanem más kapitalista államokban is.

A kapitalizmus fokozódó válsága azonban arra készíti a munkásosztályt, hogy a család létszámát a több keresőképes családtag szükségessége ellenére korlátozza. Nem kulturális haladása, életszínvonalának emelkedése készíti a születésszabályozásra, hanem a család fenntartásának egyre nyomasztóbb kényszere.

A munkásosztály a kapitalizmus idején nem léphet az egyke útjára, mert ez csökkentené az eladható munkaerő mennyiségét, de vajon helyesen cselekszik-e, amikor a születéskorlátozás eszközehez folyamodik? Ez utóbbi kérdésre a magyar munkásmozgalom vezetői a második világháborúig nem adtak egységes feleletet. A szociáldemokrata párt orvos- és jogász szervezete 1932-ben ankétot rendezett a születésszabályozásról, melyen többek között *Vámbéry Rusztem*, *Kéthly Anna*, *Bálint György*, *Karinthy, Ignotus*, *Kassák*, *Kodolányi János* és *Zsolt Béla* is részt vettek. Az értekezleten nagyon különböző és elég szélsőséges vélemények hangzottak el. Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a jogászok helytelenítették a Büntetőtörvénykönyv idevonatkozó paragrafusait, mert az nem ismerte el a művi abortusz szociális indítékait; a politikusok általában javasolták a birth control bevezetését a szociális és a női szabadságjogok érvényesülése érdekében; az írók pedig moralizáltak afölött, hogy szabad-e ölni, és ha igen, mikor és kinek. *Vámbéry Rusztem* bevezetőjében úgy vélte, hogy míg az állam a munkabéreket és fizetéseket nem arányosítja a munkások gyermekeinek számához, amíg van nyomor és profit „addig az elvont élet ezme védelme... habonában gyökerező képmutatás”. Ez ellen a felfogás ellen és az egész ankét születést szabályozó javaslataival szemben csupán *Kassák Lajos* tiltakozott. Szemére veti az értekezletnek, hogy a munkásság elnyomorodását nem az osztályuralom formáinak megdöntése útján, hanem passzív rezisztenciával akarják megoldani, ugyanúgy mint *Malthus*. Részletesen kifejti, hogy csak az a munkás nyúl a születéskorlátozás eszközehez, aki nem látja, hogy ezzel csökkenti a kapitalizmust ostromló munkanélküli sereget és ezzel megerősíti az osztályuralmat. *Kassák* élesen megkülönbözteti a születésszabályozás egészségügyi, jogi, valamint mozgalmi, osztályharcos szempontjait (33).

NÉPESEDÉSPOLITIKA

A népesedéspolitikai elvek és elméletek összehasonlítása a hivatalos szervek és intézmények tényleges népesedéspolitikai gyakorlatával egyrészt az elvek és elméletek társadalmi értékelését, másrészt az elmélet és gyakorlat ellentétét világítja meg.

Magyarország felelős politikusai — ide számítva *Szél Kálmánt*, *Apponyit*, *Bethlent*, *Gömböst*, *Darányit* és *Fabinyi Tihamért*, több alkalommal kifejtették, hogy népünk létének és jövődjének alapját a születési arányszámok, illetve a természetes szaporodás dönti el, „az ország sorsát meg-

határozó” népesedési viszonyokat azonban — amint az alábbiakból kitűnik — csupán kicsinyes módon, kisebb-nagyobb jogi vagy pedig vagyoni természetű változtatások árán módosították. Annál nagyobb teret szenteltek a társadalom gazdasági és társadalmi rendjét nem érintő nevelési, erkölcsi propaganda módszereknek. Az 1926. évi Országos Társadalompolitikai Értekezlet népesedéspolitikai javaslatainak sorrendje is ezt igazolja. Legelső és legfontosabb teendő a kormány elé terjesztett javaslatban a vallásos és hazafias nevelés fokozása, az állampolgári kötelességtudás fejlesztése. Ezt követik az „egyek családok” meghélyezése, a sokgyermekes családok jutalmazása, adóreformok, többek között az agglagények megadóztatása és a paraszti örökösödési törvény átalakításának javaslata. A kormány 1927. évi nyilatkozatában az értekezleten kifejtettekkel mindenben egyetértett, csupán azt nem helyeselte, hogy adókkal kívánják segíyezni a többgyermekes vagyontalan családokat, ehelyett „arányos közteherviselés” bevezetését javasolja. Ez a kormányígéret azonban csak igen kis jelentőségű adópolitikai módosításokban és engedményekben vált gyakorlattá; *Bethlen István* miniszterelnök is ilyen hangnemben tesz nyilatkozatot 1927-ben a parlamentben *Huszár Károly* patetikus felszólalására válaszulva: „Azt hiszem, a nemzet életének szempontjából nincs fontosabb és nagyobb jelentőségű kérdés, mint az egészséges népszaporulat fenntartása”. Ezt pedig elsősorban erkölcsi neveléssel, a nők körében felburjánzott luxus letörésével és „bizonyos propagandával” kell biztosítani, mert „nem főleg gazdasági okok, hanem ilyen erkölcsi okok azok, amelyekkel szembeálunk”. Ezután bejelentette a közalkalmazottak fizetésjavítását és rendszeti intézkedések megtételét. Kinevezték az egyke kérdés leküzdésének Tárcaközi Bizottságát, és 1934-ben ismét parlamenti téma a népesedéspolitika. (*Kenéz Béla* és mások felszólalására utalunk.) A nagy horderejű kérdés kicsinyes megoldásként születik meg a *Darányi* kormány 1937. évi közszolgálati alkalmazottak családi pótlék rendelete, amely az 1912. évi tc.-t módosította. Eszerint nemcsak három gyermek után jár a családi pótlék, hanem minden gyermek után, négy kategória szerint: 18, 16,50, 15 és 13,50 pengő. 1943-ban a családi pótléket 30—60 pengőre emelik és bizonyos munkakategóriákra is kiterjesztik. A felsőház felveti a szociális családvédelem rendszerének szükségességét. Ez kiterjedne a fogamzásgátlás és művi terhesség-megszakítás erélyes rendezésére, tandíj kedvezményekre, a szegény sorsú sokgyermekes családok segíyezésére, a szexuális kihágások erélyes megtorlására és a paraszti örökösödési törvény megváltoztatására. Ezek a javaslatok, például a korabeli francia Union Nationale des Familles Nombreuses, vagy *Boveraték* tevékenységéhez képest szegényes, rendszeretlen, még a kapitalista viszonyok között is kicsinyes megoldások. Végül is egyesületi ügyé válik a népesedési politika, amelyet elsősorban a Magyar Családvédelmi Szövetség fog át. Ezen kívül a törvényhatósági közjóléti alapoknak, illetve bizottságoknak is szántak népesedéspolitikai feladatokat, mindez azonban a szociálpolitika síkján maradt. Az 1940: XXIII. tc. felállítja az Országos Nép és Családvédelmi Alapot, amelynek többek között „a népesség szaporodásának előmozdítása a célja”: melyet főképp szociális segíyekkel és sokgyermekes családok telepítésével, lakásépítési akcióval kíván elérni. Vannak azonban, akik kételkednek az akció sikerében, mondván, hogy csak azt érjük el, hogy a második nemzedék már egykézni fog.

Nem feladatunk részletesen ismertetni a magyar adórendszer társadalom- és népesedéspolitikai célkitűzéseit. Miután azonban a hivatalos népesedéspolitika főként az ún. szociális adórendszer bevezetésével kívánta megoldani a szaporodás növekedését, nem mulaszthatjuk el némely sajátosságát vázolni. Az 1929. évi XXIII. tc. a sokgyermekes családfőknek bizonyos könnyítéseket engedélyezett az általános jövedelemadó fizetése alól. Ez a rendelkezés azonban igen szűk réteget, az 1941. évi adóstatisztika szerint mindössze 13 224 adózót érintett. Az 1940. évi XXII. tc. felemelte az egy gyermekes, gyermektelen és házasságot nem kötött világi személyek jövedelemadó terhét és ezzel a rendszerrel tulajdonképpen az ún. aggregényadót oldotta meg. Mindezek, és még egyéb, például az 1933-ban elrendelt adózási kedvezmények azonban népesedéspolitikai szempontból csekély jelentőségűek, mert a kedvezőtlen jövedelemelosztás következtében a népességnek csak igen kis hányada fizetett jövedelemadót: 1939-ben 4,9 millió keresőből kb. 5,2 százalék. Az adópolitika kiegészítéséhez még megemlítendő, hogy az egyéb adónemeknél hasonló mértéket öltött a népesedéspolitikai célzat. Így például a háztulajdonosok 5 százalékos házadó kedvezményt kaptak, ha sokgyermekes családok bérlették lakásaikat; továbbá ha legfeljebb 10 000 pengő értékű vagyont ötnél több gyermek örökölt, az örökösödési illetéket elengedték, stb. Ezek az adóreformok egyáltalán nem érték el a hozzájuk fűzött népesedéspolitikai reményeket.

A magyar népesedéspolitika árnyoldalait, vagy úgyszólván hatástalan intézkedéseit hasznos egészségvédelmi és egészségügyi rendelkezések, illetve létesítmények egészítették ki. Mellőzve rendszeres ismertetésüket kiemeljük, hogy ezeknek — különben úgyszólván az egész világon elterjedt — közegészségügyi intézkedéseknek köszönhető, hogy a születéskor várható élettartam úgyszólván minden korcsoportban hosszabb lett, a csecsemőhalandóság kisebb-nagyobb ingadozásokkal, de végül is közel a felére esett és különösen a 6—12 hónapos csecsemők között mutatkozott örvendetes javulás, amit a csecsemőgondozás és az orvosi felügyelet terén elért haladásnak kell tulajdonítani. Ezek közé a tényezők közé kell sorolnunk a járványbejelentési kötelezettség, az 1876-ban elrendelt himlő elleni védőoltás stb. bevezetését. Mindezek a tények azonban nemcsak a hazai, hanem az általános európai fejlődéssel összehasonlítva már nem mutatnak ilyen kedvező képet. Közismert például, hogy Magyarország tbc mortalitása a század elejétől megmutatkozott csökkenés ellenére is igen magas volt és még a 30-as évek végén is csak Romániában, Finnországban, valamint a Balti államokban volt kedvezőtlenebb a halandóság. Közel azonos körülmények alakultak ki a csecsemőhalalozás terén is.

*

Egy évszázad népesedési nézeteinek és népesedési politikájának vázlatát összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy az elvekben és a gyakorlatban a kapitalizmus népesedési törvényszerűségei tükröződnek vissza. A korabeli népesedési nézetek és politika sajátos — a nyugat-európai fejlődéstől eltérő — jegyei pedig annak tulajdoníthatók, hogy Magyarországon a kapitalizmus viszonylag rövid korai szakasza után, az imperializmus korán, már a múlt század végén kialakulóban volt és hogy fennmaradt a nagybirtokrendszer, valamint hogy egyre fokozódott a fasizálódás. Ezek

a sajátos jelenségek idézték elő az általános termékenység csökkenésén belül az agrárproletariátus és a munkásság lefelé tendáló, de még így is aránylag magas természetes szaporodását, szemben a birtokos parasztság, valamint a hivatalnok réteg jelentős mértékű születéskorlátozásával. Nyilvánvaló, hogy a hatalmon levő uralkodó osztályok nem fedhették fel a népesedési jelenségek igazi okait és nem is törekedhettek gyökeres, a népesedés helyzetét átalakító intézkedések végrehajtására. Elsősorban ennek tudható be, hogy jelentős különbség támadt a hirdetett elvek és a valóságos tények, másrészt a végrehajtott népesedéspolitikai intézkedések között — nagyságrendileg és fontosság tekintetében. Így válik a magyarság „legnagyobb sorskérdéséből” — néhány vérszegény telepítési, parcellázási, adópolitikai és fizetésrendezési reform.

Magyarország hivatalos világnézete szükségszerűen idealista alapokra épülve, nem ismerte el, hogy a népesedés törvényszerűségei a társadalom gazdasági rendszerétől függően változó, sok tényezőtől, de elsősorban gazdasági tényezőktől befolyásolt törvényszerűségek. Ennek megfelelően — néhány kivételtől eltekintve — úgyszólván mindenki feltételezte, hogy a népesedési jelenségek önmagukban, függetlenül a termelési viszonyoktól, gyökeresen megváltoztathatók. A vallás, a kultúra, az erkölcs és hazafiság így váltak a korabeli népesedési elképzelésekben döntő, a népszaporodást gátló, vagy elősegítő tényezőkké.

Az imperialista kapitalizmus a két világháború között a fokozódó válságok és belső ellentmondások levezetésére és elkendőzésére feléleszti a sovinizmust és a faji megkülönböztetést. A népesedési teoretikusok csakhamar felfedezik, hogy a nacionalizmus és a fajbiológia elveinek elfogadása és beépítése a népesedésselmeletbe, megoldja dilemmájukat: a gazdasági, társadalmi válságokat el kell viselni a faj, a nemzet megszorodása és a közeli vagy távoli hatalmi felülkerekedése reményében. Megjegyzendő, hogy nemcsak a fajbiológia hívei, hanem néhány jószándékú demográfus és társadalompolitikus is hirdeti ezeket az elveket, az ország egyre hanyatló szaporodási arányainak megjavulását várva.

Az eltelt évszázad népesedési nézeteinek és politikájának mérlege nem minősíthető pozitívnak, az egészségügyi haladás és a higiénia bizonyos elemeinek — a nyugat-európainál kisebb mértékű — elterjedése ellenére sem. Néhány népesedésselmeleti műben és a munkásosztály világnézetét elfogadó társadalompolitikai megnyilatkozásban azonban kifejezésre jut — még ha részletkérdésekben is — a népesedés valódi összefüggéseinek felismerése.

IRODALOM

1. A politikai gazdaság kézikönyve. Baudrillart Henrik francia műve nyomán kidolgozta Keleti Károly. Pest, 1863. 419 p.
2. Mallekovies Sándor: Nemzetgazdaságtan. Pest, 1867. 221. p.
3. Földes Béla: Nemzetgazdaság és pénzügytan vezérfonala. Pest, 1885. 371 p.
4. Pistóry Már: Nemzetgazdaságtan (Negyedik kiad.). Bp., 1905. 432 p.
5. Kautz Gyula: A nemzetgazdaságtan rendszere. Pest, 1870. 520 p.
6. Karvassy Agoston: Népszerű nemzetgazdaságtan. Pest, 1867. 85—86 p.
7. Roscher W.: System der Volkswirtschaft I. Stuttgart, 1863.
8. Oppenheimer, F.: Das Bevölkerungsgesetz des Th. R. Malthus und neueren Nationalökonomie. Berlin, 1901. 121 p.
9. Láng Lajos: A statisztika története. Bp., 1913. 422 p.
10. Kovács Gábor: A népesedés elmélete. Debrecen, 1908. 328 p.
11. Kovács Gábor: Vér és kenyér. Debrecen, 1918. 175 p.
12. Kovács Gábor: A közgazdaságtan elemel. Debrecen, 1919. 266 p.
13. Kovács Gábor: A szocializmus. Bp., 1907. 112 p.

8. U. N. Population Division: Determinants and consequences of population growth. New York, 1953.
9. *Szmulewics, B. Ja.*: Kritika burzsuaznűh teorii i politikai narodonaszelenija. Moskva, 1959. 429 p.
10. *Balás Károly*: A népesedés. Bp., 1905. 541 p.
11. *Balás Károly*: Das neue Bevölkerungsproblem. M. Stat. Társ. kiadv. No. 7. 1932. 70 p.
12. *Ferenzi, I.*: The synthetic optimum of population. An outline of an international demographic policy. International Institute of Intellectual Cooperation Paris, 1938.
13. *Ferenzi, I.*: A népesség jóléti és valószerű optimuma. *Közgazdasági Szemle*. 1939. 578—607 p.
14. *Sauvy, A.*: Théorie générale de la population. Paris, 1934. II. köt. 83 p.
15. *Landry, A.*: La révolution démographique. Paris, 1934. 124 p.
16. *Balás, K.*: Malthus és a népesedés mai problémája. *Statistikai Szemle*, 1935. 11. sz. 948—963 p.
17. *Beksis Gusztáv*: A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp., 1899. 174 p.
18. *Kovács Alajos*: Hazánk nép-rejének újjászületése. *Társadalomtudomány* 1922. 1—2. sz.
19. *Saághy Ferenc*: A magyar népesedéspolitika útjai. *Orvos Szövetség*. 1941. 4—5. sz.
20. *Némethy Béla*: A magyar termőföld népeltartó ereje. *Magyar Gazdák Szemléje*. 1938. szept. 18. Az 1926—1932. évi népmozgalom. Kiad. a Statisztikai Hivatal. *Magyar Stat. Közl.* Új sorozat. 97. köt. 9. p.
21. *Lorimer, K.—Osborn, F.*: Dynamics population. New York, 1934.
22. *Hubback, J.*: The fertility of graduate women. *The Eugenics Review*. 1955. No. 2. 107—113 p.
23. *Pezenhoffer Antal*: A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására. Bp., 1922. 275 p.
24. *Kovács Pál*: Egyke és protestanizmus. Bp. 1923. 23 p.
25. *Freedman, R.—Whelpton, P. K.—Cambell, A. A.*: Family planning, sterility and population growth. New York, 1959.
26. *Születés szabályozás*. Szerk. Totis Béla. Bp., 1932. 120 p.
27. *Keleti Károly*: A telepítés ügye Magyarországon. — *Nemzetgazdasági Szemle*. 1877. 1. sz.
28. *Vargha Gyula*: Népszámításunk és a telepítések. — *Budapesti Szemle*. 1899. 1. sz.
29. *Achim András*: Parasztság. 1906. ápr. 8. sz.
30. *Hegedűs Lóránt*: A magyarok kivándorlása Amerikába. Budapest, 1899. 73 p.
31. *Pach Zsigmond Pál*: Magyar gazdaságtörténet (1848—1900). Bp., 1960. 143 p.
32. *Bernát István*: A népesedés problémája. Bp., 1914. 18 p.
33. *Szabó István*: A jobbágybirtok problémái 1848—1919-ben. 1948. 324 p.
34. *Ember Győző*: Magyar parasztmozgalmak 1848/49-ben. Forradalom és szabadságharc. Bp., 1948. 198 p.
35. *Merei Gyula*: Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez. *Századok*. 1955.
36. *Kőrösi J.*: Észrevételek a halandósági statisztikához. *Nemzetgazdasági Szemle*. u. f. II. 11. 114—117. p.
37. *Kivándorlás*, 1907. 52—53 p.
38. *Kivándorlás és visszavándorlás 1899—1913*. *M. Stat. Közl.* 67. sz. 8 p.
39. *Kovács Alajos*: I. m. 10—29. p.
40. *Kenéz Béla*: Népesedési politikai kérdések. *Statisztikai Szemle*, 1934. 6. sz. 441—456 p.
41. *Születés szabályozás*. Szerk. Totis Béla. Bp., 1932. 120 p.
42. *Balogh A.—Kovrig B.*: Társadalompolitikai feladatunk. Bp., 1927. 28 p.
43. *Doros Gábor*: Családvédelem. Bp., 1938. 159 p.
44. *Simonstis Elemér*: Az egyke demológiája. Bp., 1936. 42 p. valamint a *Képviselőházi Értesítő* 1927. nov. 11. 1934. ápr. 24. sz.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ И ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА В ВЕНГРИИ В ЭПОХУ КАПИТАЛИЗМА

Резюме

Поражение венгерской буржуазной революции 1848 года парализовало экономическую жизнь страны. За отменой крепостного права не последовала ликвидация помещичьих имений и мощное развитие капитализма. В сельском хозяйстве в результате этого возникли крупные резервы рабочей силы, но, однако, вплоть до 1867 года, то есть до заключения компромисса с Австрией, развитие товарного производства на крестьянских хозяйствах также и по другим причинам имело скрытый характер. Обсуждавшиеся в учебниках политэкономии демографические теории в течение первого этапа развития венгерского капитализма отражали либеральное мировоззрение. Они то признавали учение Мальтуса, то отвергали его, но, однако, всегда подчеркивали, что государство воздействует на демографические условия только через духовную и культурную сферу. Демографические воззрения излагаются на академическом уровне даже в учебниках. К этому периоду могут быть отнесены признающий почти все положения учения Мальтуса Лайош Ланг и опровергающий учение Мальтуса Габор Ковач. Ковач принимает демографические взгляды Маркса и стре-

мится исследовать детали демографических закономерностей по классам и общественным слоям в зависимости от производственных, отношений. Рост безработицы, массовая эмиграция, революционные движения аграрного пролетариата и, наконец, сокращение после 1890 года естественного прироста населения превратило демографическую проблему в жгучую общественно-политическую проблему. В соответствии с общественно-экономическим строем тогдашней Венгрии сложившиеся в то время демографические взгляды можно подытожить следующим образом: 1) Учение Мальтуса было опровергнуто событиями реальной жизни; 2) достигнуть желаемого демографического положения, прежде всего уменьшения плодородности можно и без изменения существующего общественно-экономического строя; 3) важнейшими факторами являются, следовательно, религия, мораль, культура и патриотизм. В дальнейшем формирование национализма и империализма приводит к возникновению демографических теорий 4) рождаемости, 5) оптимума и 6) расистской биологии. Взаимосвязь между общественно-экономическим положением и демографическими идеями проявляется особенно ясно в позициях, которые были заняты в отношении к системе земельной собственности и контроля рождаемости. Для всей данной эпохи является характерным, что в интересах провозглашенного желательным изменения демографического положения, — несмотря на прогресс в области здравоохранения и гигиены, — были предприняты весьма незначительные по своему масштабу мероприятия. Таким образом между демографическими взглядами и реальной демографической политикой имело место весьма значительное расхождение.

VIEWS ON POPULATION AND POPULATION POLICY IN CAPITALIST HUNGARY

Summary

The defeat of the Hungarian bourgeois revolution in 1848 paralysed the economy. The liberation of the serfs failed to bring about the liquidation of the big estates and a vigorous development of capitalism. This resulted in the building up of significant agricultural manpower reserves but up to 1867 when the People and the Crown came to a compromise it remained hidden due to the production of goods developing on the peasant farms and to other reasons. The population theories discussed in the textbooks on economics reflect the liberal outlook in the first stage of the development of Hungarian capitalism, alternately approving and disapproving the doctrines of *Malthus*, always, however, pointing out that the state influences demographic conditions only in the spiritual and cultural fields. The views on demography are discussed in the textbooks on an academic level. To this epoch belong *Lajos Láng* recognising almost every tenet of *Malthus'* doctrines and *Gábor Kovács* standing up against them. *Kovács* adopts the views of *Marx* on demography and endeavours to study the details in the law of population, subject to production relations, by classes and strata. The increasing unemployment, mass emigration, the revolutionary movements of the agrarian proletariat and finally, after 1890 the setback in the natural increase, make the population problem a burning question of social policy. In accordance with Hungary's contemporary socio-economic system the views developed on the population problem can be summed up as follows: (1) The doctrines of *Malthus* have been refuted by events; (2) changes in the demographic position, chiefly a considerable fall in fertility can be accomplished without changing the socio-economic order (3) thus religion, morality, culture and patriotism are decisive factors. Later on the nationalist outlook and the growth of imperialist capitalism call forth the demographic theories based on (4) natality (5) the population optimum and (6) racial biology.

A light is thrown on the relationship between the socio-economic situation and the population principles especially by the land conditions and the population views connected with it and by the standpoint taken in the question of birth control. The whole period is featured by the fact that notwithstanding the progress achieved in health and public hygiene but slight measures were taken to change the demographic aspect although its necessity was widely voiced. Hence a wide gap can be discerned between views on the population problem and the actual demographic policy.

A LEGIDŐSEBBEK DEMOGRÁFIAI VIZSGÁLATÁNAK EREDMÉNYEI

DR. ACSÁDI GYÖRGY—DR. KLINGER ANDRÁS

A Központi Statisztikai Hivatal az 1960. évi népszámlálás alapján részletes vizsgálatot végzett az öregkorú népesség számának, összetételének és életkörülményeinek, szociális, fiziológiai helyzetének stb. alakulásáról. A felvétel az 1960. év folyamán két lépcsőben történt: az év első felében egy részletesebb adatgyűjtés — a hivatal munkatársai által történt kikérdezés alapján — a 95 éves és idősebb korú népességről, az év harmadik negyedévében pedig a 85—94 évesekről. Ez utóbbi adatgyűjtést a hivatal területi szervei számlálóbiztosok által, személyes kikérdezés alapján, az előbbihez képest rövidített kérdőívek szerint hajtották végre. Az adatgyűjtések felhasználták azokat a tapasztalatokat, amelyeket a hivatal az 1930. és 1941. évi népszámlálásokat követően végzett hasonló összeírások során szerzett.

Az adatgyűjtés korábban nem számlálóbiztosok, hanem hatósági orvosok bevonásával történt. Az adatgyűjtés megszervezése ugyanakkor hosszú időt vett igénybe, ennek következtében igen nagy volt a meg nem található, időközben elköltözött és meghalt öregeknek száma, ami az adatgyűjtés teljességét erősen lerontotta. Az 1960. évi adatgyűjtés ezzel szemben viszonylag rövid idő alatt lebonyolódott, ami az adatok teljességének, és statisztikai szempontból való megbízhatóságának a korábbiaknál magasabb fokát biztosította.

Az eredeti népszámlálási kérdőívek előzetes feldolgozása szerint (tehát az egyes emberek bevallása alapján) az ország területén 1960. január 1-én a 85 évesek és idősebbek száma 30 072 volt, ebből a 85—94 évesek száma 29 366, a 95—98 éveseké 593, a 99 éveseké 46, a 100 éves és idősebb korúaké pedig 67.

A továbbiakban csupán a legidősebb korúak: a 99 évesek és idősebbek demográfiai vizsgálatával foglalkozunk,¹ mivel azonban ezek száma — statisztikailag szignifikáns következtetések levonásához — elég alacsony, ezért ahol szükségesnek tartottuk, az adatokkal párhuzamosan a megvizsgált 95—98 évesek adatait is figyelembe vettük. Az aggkorú népesség fiatalabb

¹ A tanulmányban a koradatok minden esetben 1960. január elsejére vonatkoznak, ami annyit jelent, hogy a 99 évesnek feltüntetettek nagyobb része a vizsgálat időpontjában már betöltötte a 100. életét. A továbbiakban ezért — az életkor-adatok kivételével — a 99 és a 100 éves és idősebb korúak között nem teszünk különbséget, s az aggkorúaknak ezt az extrém csoportját „százévesek” néven foglaljuk össze.

korcsoportjai vizsgálatának eredményeit a Központi Statisztikai Hivatal külön közleményben teszi közzé; a legidősebbekre vonatkozó, komplex orvosi és gerontológiai vizsgálatokkal kiegészített eredményeket pedig az Akadémiai Kiadó idegen nyelven megjelenő kötetben kívánja ismertetni.

A SZÁZÉVESEK SZÁMÁNAK MEGÁLLAPÍTÁSA

A népszámlálási bevallások szerint Magyarország minden 1 millió lakosára több mint 6,7 százalékos és idősebb személy jutott (azaz a „százévesek” aránya $0,672 \text{ ‰}_{0000}$).

Meg kell jegyezni azonban, hogy a népszámlálások gyakorlatában sem Magyarországon, sem más országokban az életkori adatokhoz általában nem követelnek meg írásos okmányokat, hanem ezek az adatszolgáltatók bevallásán alapulnak. Ez a körülmény a fiatalabb korcsoportokban, azaz a népesség nagy többségénél, nem okoz erősebb torzítást, az aggkorú népességnél azonban az adatok pontosságát kétségessé teszi. Jellemző, hogy a gazdasági szempontból elmaradottabb országokban — ahol az állami anyakönyvezés későn indult meg — a népszámlálások adatai alapján a százéveseknek az ország lakosságához viszonyított aránya lényegesen magasabb, mint a fejlettebb európai országokban. Így például Brazília több mint 50 millió lakosából közel 10 000, Egyiptom és Törökország egyenként 20 milliónál kevesebb lakosából több mint 5000, ill. 4000 százalékos és idősebb korú személyt mutattak ki. Egyes országokban a 100 évesek és idősebbeknek az összlakossághoz viszonyított aránya meghaladja az $50-70 \text{ ‰}_{0000}$ -et, így pl. a Dominikai Köztársaságban vagy Bolíviában, de még egyes európai országokban is sokszorosa ez az arány a magyarországinak (Görögországban pl. 21, Jugoszláviában pedig 8 ‰_{0000}).

Nem valószínű, hogy a halandóság, amely szoros összefüggésben áll az életviszonyokkal, éppen ezekben az elmaradott helyzetben levő országokban tenné lehetővé leggyakrabban a százéves kor elérését. A százévesek és idősebb korúak magas száma feltehetőleg inkább a korakkumuláció következménye, amit a népszámlálások során régóta figyelemmel kísérnek. A százévesek magas száma ezekben az országokban annak tulajdonítható, hogy az emberek nagyobb része, egy bizonyos korban túl előszeretettel tünteti fel magát a valóságosnál idősebbnek, ami különösen a 90 évesnél idősebbeknél jut kifejezésre. Elősegíti az életkor felfelé kerekítését az is, hogy sok országban az idősebb korúak születésének időpontjában még nem volt állami anyakönyvezés, s emiatt nem rendelkeznek koruk igazolására szükséges okmányokkal, s korbevallásuk kulturális elmaradottságuk miatt amúgy is teljesen bizonytalan. Ahhoz, hogy a legtöbben éppen 100 évesnek vallják magukat, hozzájárul a 10-es számrendszer elterjedt használata is, amelynek alapján a 100 évet, mint kerek számot a korbevallásnál sokan részesítik előnyben.

Az elmondottakkal egyértelmű tendenciára világít rá a régebbi magyar népszámlálások adatainak sora. A század elején a százévesek és idősebbek száma még a lakosság $1-4 \text{ ‰}_{0000}$ -ét tette ki. A megszámlolt százévesek száma a század folyamán a várható átlagos élettartam állandó emelkedése ellenére is egyre csökkent. A számsor tehát nem a százéves korúak tényleges csökkenését jelzi, hanem a statisztikai adatok pontosságának növeke-

dését. Meg kell azt is jegyezni, hogy még a legutolsó népszámlálás adatai is tartalmaztak olyan hatásokat, amelyeket csak az öregkorúak külön vizsgálata alakalmával lehetett kiküszöbölni.

1. Az aggkorúak száma Magyarországon a népszámlálások szerint, 1869—1960
 Численность лиц старческого возраста в Венгрии по переписям населения в 1869—1960 гг.
 Number of the Aged Persons in Hungary According to the Population Censuses, 1869—1960

Év	A népesség (1)	A népességből					
		95	99	100	95	99	100
		szám szerint (3)			százézer lakosra (4)		
		Éves és idősebb (2)					
		Férfi (5)					
1869 ^a	2 482 090	174	.	30	7	.	1
1880 ^b	6 749 646	767	332	290	11	5	4
1890 ^b	7 449 979	637	245	210	9	3	3
1900 ^c	8 353 571	811	302	250	10	4	3
1910 ^a	3 792 344	175	.	32	5	.	1
1920 ^a	3 874 111	122	40	31	3	1	1
1930 ^a	4 248 452	173	40	28	4	1	1
1941 ^a	4 560 875	139	18	12	3	0	0
1949 ^a	4 423 420	180	34	21	4	1	1
1960 ^d	4 804 043	209	30	18	4	1	0
		Nő (6)					
1869 ^a	2 529 220	212	.	28	8	.	1
1880 ^b	6 978 976	959	442	375	14	6	5
1890 ^b	7 683 515	791	288	228	10	4	3
1900 ^c	8 445 729	1166	413	315	14	5	4
1910 ^a	3 819 770	376	.	90	10	.	2
1920 ^a	4 112 764	315	94	72	8	2	2
1930 ^a	4 436 657	383	89	72	9	2	2
1941 ^a	4 755 199	314	50	36	7	1	1
1949 ^a	4 781 379	507	93	55	11	2	1
1960 ^d	5 157 001	497	83	49	10	2	1
		Férfi nő együtt (7)					
1869 ^a	5 011 310	386	.	58	8	.	1
1880 ^b	13 728 622	1726	774	665	13	6	5
1890 ^b	15 133 494	1428	533	438	9	4	3
1900 ^c	16 799 300	1977	715	565	12	4	3
1910 ^a	7 612 114	551	.	122	7	.	2
1920 ^a	7 986 875	437	134	103	6	2	1
1930 ^a	8 685 109	556	129	100	6	2	1
1941 ^a	9 316 074	453	68	48	5	1	1
1949 ^a	9 204 799	687	127	76	8	1	1
1960 ^d	9 961 044	706	113	67	7	1	1
			34 ^e	14 ^e			

^aAz adatok Magyarország jelenlegi területére átszámítva. Az 1869. évi adatok csak a polgári népességet tartalmazzák.

^bAz 1880., 1890. évi adatok Magyarország polgári népességét tartalmazzák az akkori területre számolva, Horvát-Szlavonország és Fiume népessége nélkül.

^cAz 1900. évi adatok Magyarország összes népességét tartalmazzák az akkori területre számolva, Horvát-Szlavonország és Fiume népessége nélkül.

^dAz 1960. évi népszámlálás végleges adatai alapján.

^eAz aggkorúak feldolgozásának javított adatai alapján.

Горизонтальная графа: (1) Численность населения; в том числе: (2) численность ... -летних и старше; (3) число; (4) на 100 000 жителей; (5) мужчины; (6) женщины; (7) оба пола.

Heading: (1) Population figures; of which: (2) persons aged ... years and over; (3) number; (4) per 100 000 population; (5) males; (6) females; (7) both sexes.

Az 1960. évi népszámláláskor az előzetes adatok szerint — mint láttuk — 67 személy vallotta magát 100 évesnek és idősebbnek, ill. ennyiről írt be a számlálóbiztos ilyen kort. Az utólagos vizsgálatok azonban kiderítették, hogy ebből 53 esetben a 100 éves életkor téves bevallás vagy gondatlan beírás eredménye volt. Magyarországon tehát 1960. január 1-én mindössze 14 olyan egyént lehetett felkutatni, aki a 100 éves életkort igazolhatóan elérte, ami annyit jelent, hogy a népszámlálás során számba vett 100 éveseknek csupán 20,9%-a töltötte be valóban a 100 évet. A 99 éveseknél ez az arány már 43,5% a 95—98 éveseknél 83,9 és végül a 85—94 éveseknél 97%.

Magyarország minden 1 millió lakosára tehát bizonyítottan csak 1,4 fő százéves és idősebb, ill. 3,4 fő 99 éves és idősebb korú személy jutott. A továbbiakban csak a bizonyíthatóan 99 éves, ill. idősebb személyek adataival foglalkozunk. Ezeknek a száma a népszámlálás eszmei időpontjában 34 volt. A külön adatgyűjtés céljából 1960. március—április hónapokban végzett felkeresések során közülük 8-at már nem lehetett megtalálni, az adatokat így csak 26 személyről lehetett felvenni. A tanulmányban között táblák, ill. adatok ezért, attól függően, hogy a szóban forgó adat a népszámlálási vagy népmozgalmi statisztikai kérdőívekből is rendelkezésre állt, vagy csak az aggkorúak külön felvételéből volt megállapítható, kétféle sokaságra — 34, ill. 26 fő — vonatkoznak. A 95—98 évesek között összehasonlítható adatai 334 ilyen korú személy külön vizsgálatából származnak.

A vizsgálatban szereplő legidősebb korú személyek közül 23 keresztlevéllel vagy házassági bizonyítvánnyal, 1 személyi igazolvánnyal, 2 egyéb irattal igazolta korát.

NEM ÉS ÉLETKOR

A vizsgálatunkban szereplő öregkorúak nem és életkor szerinti megoszlását az alábbi táblázatban közöljük. A keresztlevéllel igazolt legidősebb korú megvizsgált egyén egy 102, a népszámlálás időpontjában összeírt legidősebb korú pedig egy 103 évet betöltött nő volt.

2. A legidősebb korúak nem és életkor szerinti összetétele
 Состав лиц наиболее старшего возраста по полу и возрасту
 Oldest Persons by Sex and Age

Korév (1)	A népszámlálás alkalmával összeírtak (2)			A külön adatgyűjtés időpontjában életbentevők (6)		
	férfi (3)	nő (4)	összesen (5)	férfi (3)	nő (4)	összesen (5)
99	6	14	20	6	11	17
100	3	4	7	1	2	3
101	1	4	5	1	4	5
102	—	1	1	—	1	1
103	—	1	1	—	—	—
Összesen	10	24	34	8	18	26

Горизонтальная графа : (1) Возрастные годы ; (2) во время переписи населения ; (3) мужчины ; (4) женщины ; (5) оба пола ; (6) во время особого учета.

Heading : (1) Individual years of age ; (2) at the population census ; (3) males ; (4) females ; (5) both sexes ; (6) at the particular survey.

A legidősebbek *nemenkénti megoszlása* az összes korcsoportok közül a legnagyobb nőbőbbletet mutatja, a 34 aggkorú személy 71%-a nő volt.

A nőtöbblet — mint ismeretes — általános (1960. január 1-én Magyarországon ezer férfira 1071 nő jutott), és az életkor előrehaladtával jelentős mértékben növekszik. A legmagasabb nőtöbbletet az általunk vizsgált aggkorú népességnél találjuk, mert míg a 75—79 éveseknél is például az ezer férfira jutó nők száma csupán 1365, a 80 éven felülieknél pedig 1384, addig a népszámláláskor összeírt 34 legidősebbnél 2400.

A nemi arány egyébként már a 95—98 évesek között is igen magas. Az ilyen korú 334 külön megvizsgált személynek a 3. táblában közölt adatai alapján számítható nemi aránya 2212.

3. A 95—98 éves korú kikérdezettek nem és életkor szerinti összetétele
 Состав переписанных лиц в возрасте 95—98 лет по полу и возрасту
 Enumerated Persons Aged 95—98 Years by Sex and Age

Korév (1)	Férfi (2)	Nő (3)	Összesen (4)
95	49	96	145
96	30	72	102
97	20	37	57
98	5	25	30
<i>Összesen</i>	<i>104</i>	<i>230</i>	<i>334</i>

Горизонтальная графа: (1) Возрастные годы; (2) мужчины; (3) женщины; (4) оба пола
Heading: (1) Individual years of age; (2) males; (3) females (4) both sexes.

A különböző nemű aggkorúak számának jelentős eltérését a férfiakkal nagyobb halandósága magyarázza. E halandósági különbség minden korcsoportban megtalálható, de különösen nagy az öregkorban. Az 1959. évi magyar adatok szerint például a 80 éves és idősebb korú férfiak halandósága 15%-kal múlta felül az ugyanilyen korú nőket. A halandósági differenciát azonban a „százéves” kis népességcsoportban nem észleltük, mert a népszámlálás időpontjától a külön adatgyűjtés végrehajtásáig a 99 éves és idősebb férfiakkal is csak 20%-a, míg az ugyanilyen korú nőknek 25%-a halt meg. A hasonló halandóság természetesen a véletlen következménye is lehet, de azt is jelentheti, hogy a legidősebb korúak között a halandóság egyaránt nagy.

Mielőtt az öregkorúak demográfiai helyzetének és életkörülményeinek részletes vizsgálatára rátérnénk, röviden ismertetjük, hogy a jelenlegi halandósági viszonyok alapján *mi a valószínűsége a 100 éves kor elérésének*. Az 1958. évi halandósági viszonyok figyelembevételével készített halandósági tábla adatai szerint száz-százezer fiú és lány újszülött közül 23 fiú és 70 leány fogja megérni a 100 éves születésnapját. Ez annyit jelent, hogyha a jelenlegi halandósági viszonyok 100 évig változatlanok maradnának, 2060-ban Magyarországon 100 éves életkorú a jelenlegi 7-tel szemben 72 élne és ebből 19 lenne férfi és 53 nő. Mivel azonban a halandósági viszonyok további javulására lehet számítani, a százévesek száma feltehetőleg ennél jelentősebben fog növekedni.

A 100 éves kor elérésének valószínűségét a megfelelő halandósági táblák adatai alapján a múlthoz viszonyítva is nyomon tudjuk kísérni. A XX. század elején elméletileg százezer újszülött közül még egynek sem volt valószínűsége arra, hogy a száz évet elérje. 1910-ben a 100 éves kor betöltésének

valószínűsége elérte az 1 százezreléket, az 1930. évi halandóság pedig úgy alakult, hogy százezer fiú újszülött közül 6, ugyanannyi leány közül már 17 remélhette, hogy száz évig élhet. 1948-ra e valószínűségek 17 és 58 százezrelékre emelkedtek, s — mint láttuk — azóta is tovább nőttek.

4. A 100. életév elérésének valószínűsége a halandósági táblák alapján, Magyarországon
 Вероятность дожития возраста 100 лет в Венгрии, на основании таблиц смертности, по возрасту
 Probability of Survival of 100 Years in Hungary, by Reason of the Life Tables, According to Age

Év	100 000 újszülött (1)		100 000 70 éves (4)	
	férfi (2)	nő (3)	férfi (2)	nő (3)
	közül a 100. életévet megéleők száma (5)			
1910/11	1	1	4	4
1920/21	1	2	4	7
1930/31	6	17	17	43
1941	6	20	14	41
1948/49	17	58	37	103
1958	23	70	42	106

Горизонтальная графа: Из 100 000 (1) новорожденных (2) мужчин, (3) женщин, (4) 100 000 70-летних ... (5) доживают 100 лет.

Heading: From among (1) 100 000 new-born (2) males, (3) females, (4) 100 000 ... aged 70 years, (5) survive their 100th birthday.

A 100 éves kor elérésének reményét nem csupán az újszülöttek, hanem az öregkorúak vonatkozásában is érdemes megvizsgálni. A fenti táblán figyelemmel kísérhető, hogyan változott annak valószínűsége, hogy a 70 évesek még további harminc évet élnek, tehát elérik a 100. évet. A 70 éves férfiak közül az 1958. évi halandósági viszonyok mellett több mint tízszer annyian, a nők közül pedig csaknem 27-szer annyian érhetik meg a száz évet, mint az 1910-es évek elején.

A SZÁZÉVESEK CSALÁDI KÖRÜLMÉNYEI

A 34 legidősebb személy közül élete folyamán 31 lépett házasságra. A házasságra lépett aggkorúak a vizsgálat időpontjában valamennyien özvegyek voltak. A 3 házasságra nem lépett személy családi állapota : hajadon.

A legidősebbek között magasabb a házasságra nem lépett személyek aránya, mint általában az öregkorúak között. 1960. január 1-én ugyanis a 60 éves és idősebb népességben a nőtlenek, illetve hajadonok aránya csupán 5,1% volt, szemben az aggkorúak közel 9%-os arányával. A nőknél a különbség még számottevőbb, a 60 évesnél idősebbek 6,2%-os arányával szemben 12,5%. Ezekből az adatokból arra kellene gondolni, hogy a családi állapotnak — elsősorban a nők esetében — nincs jelentősebb szerepe a 100 éves kor elérésében, illetőleg a 100 éves kort a hajadonok nagyobb valószínűséggel éri meg, mint a házások. A 95—98 évesek adatai nem látszanak bizonyítani ezt a megállapítást: közülük a nőtlenek, hajadonok aránya 4,6% (a nőknél 6,2%), tehát lényegében azonos a 60 éven felülieknél tapasztalttal. Figyelemre méltó, hogy amíg a 95—98 éves férfiak közül 16-nak

(16%-nak) él a felesége, addig az ugyanilyen korú nők közül csupán 1 él férjével.

A 34 aggastyán családi körülményeire jellemző, hogy közülük 11-en családfőként élnek családjukban. 13-an mint szülő, 3-an mint nagyszülő tartoznak a családhoz. Egy aggkorú egyéb rokonként él a családban. Hatan nem élnek családi kötelekben, ezek közül egy szociális otthonban, egy másik kórházban tartózkodott, 4 pedig egyedülálló volt. A százéveseket magában foglaló családok nagysága megfelel az országban levő családok átlagos nagyságának.

A SZÁZÉVESEK TÁRSADALMI-FOGLALKOZÁSI VISZONYAI

Közismert tény, hogy a társadalmi-gazdasági helyzet jelentős mértékben befolyásolja a halandóság alakulását és így közrejátszik az idős kor elérése valószínűségének meghatározásában is. Ezért részletesen megvizsgáltuk az aggkorúak ilyen irányú adatait, s feleletet kívántunk kapni a munka és a hosszúéletűség kapcsolatának körülményeire is.

A Magyarországon élő 99 éves és idősebb korú személyek foglalkozási, gazdasági helyzetét a vizsgálatok alapján több vonatkozásban tudjuk megvilágítani. Ezek közül legalapvetőbb az aggastyánok *egykori* foglalkozása, ami alatt azt a foglalkozást értjük, amit az illető személy munkabíró korában folytatott.

A 34 legidősebb közül munkabíró korában 19 volt mezőgazdasági foglalkozású, ezek közül 9 önálló gazda, 10 mezőgazdasági munkás vagy napszámos. Feltűnő, hogy az önállóak között több a férfi (6), a munkások, napszámosok között pedig a nő (8), aminek többféle oka is elképzelhető (pl. a férfiak jobb lehetőségei az önállósodásra, ill. a nőknél nehezebb munkafeltételei stb.). A továbbiak közül 3-an iparosok, 4-en pedig egyéb fizikai foglalkozásúak voltak. Egész élete folyamán eltartott háztartásbeli volt 8 nő.

A legidősebb korúak egykori foglalkozására vonatkozó adatok alapján két kérdésben lehet bizonyos fokig valószínűsíthető következtetéseket levonni. Az egyik kérdés az, hogy a mezőgazdasági foglalkozásúak között valóban gyakoribb-e a százéves kor elérése, a másik pedig az, hogy a munka, a kereső tevékenység folytatása milyen irányban befolyásolja a 100 éves életkor megélésének valószínűségét.

Az első kérdéssel kapcsolatban az adatok azt mutatják, hogy az aggkorúak jelentős része (az életük folyamán kereső foglalkozást űző százévesek mintegy $\frac{3}{4}$ -e) a mezőgazdaságban tevékenykedett, hogy tehát a *mezőgazdasági foglalkozásúaknak* nem kisebb az esélye a 100 év elérésére, mint a más foglalkozásúaknak. Ezt azzal támaszthatjuk alá, hogy a mezőgazdasági foglalkozásúak 1900-ban — amikor a jelenlegi százévesek még munkabírásuk csúcspontján voltak — csupán az összes keresők kevesebb mint 66%-át tették ki, míg az egykor kereső foglalkozású százéveseknek 73, az összes legidősebb korúnak pedig 56%-a volt mezőgazdasági foglalkozású. Az is feltűnő, hogy a társadalmi-gazdasági szempontból legrosszabb helyzetben levő mezőgazdasági munkások aránya a százévesek — különösen a nők — között milyen magas. Az egykori mezőgazdasági munkások az összes volt kereső aggkorúak 38%-át (a volt kereső nőknek 50%-át) teszik ki, holott arányuk 1900-ban az ország keresői között csupán 26% volt.

A második kérdéssel kapcsolatban figyelemre méltó jelenség az, hogy a 24 százéves nő közül 16 élete folyamán kereső tevékenységet folytatott és csupán 8 volt azoknak a száma, akik mindvégig háztartásbeliek voltak. Ez annyit jelent, hogy a százéves nők kétharmada élete folyamán kereső volt, ami még a jelenlegi viszonyok között is nagy szám (ugyanis jelenleg a nőknek kevesebb mint 40%-a, ezen belül a fiatalabb produktív korúaknak is csupán valamivel több mint a fele kereső), de méginkább magas arány, ha figyelembe vesszük, hogy abban az időszakban amikor a jelenlegi öregkorúak produktív korúak voltak, a női keresők aránya még jóval alacsonyabb volt (1900-ban például a 20–39 éves nőknek alig 1/3-a volt kereső).

A női keresők magas aránya arra mutat, hogy a nők munkába állása nem befolyásolja negatív irányban hosszúéletűségük esélyeit, sőt a kereső tevékenységet folytató nőknél a 100 éves kor elérésének valószínűsége még nagyobbnak is tűnik, mint azoknál, akik nem dolgoztak. Igaz, hogy a mezőgazdasági foglalkozásúak között a kereső nők aránya mindig is nagyobb volt (a segítő családtagok miatt, akiket általában keresőknek tekintettek) – a legidősebb korúak között pedig a mezőgazdasági az átlagosnál nagyobb súllyal van képviselve –, de a százéves nők között az életük folyamán kereső foglalkozást folytatottak aránya így is sokkal magasabb, ugyanis ezek 67%-os arányával szemben 1900-ban a 20–39 éves mezőgazdasági női népességnek alig a fele volt kereső.

5. Társadalmi-gazdasági összetétel nemenként az egykori foglalkozás szerint
 Социально-экономический состав по полу и бывшему занятию и возрасту
 Socio-Economic Structure by Sex, and Age, According to Former Profession

Társadalmi-gazdasági csoport (1)	95–98 éves	99 éves és idősebb	95–98 éves	99 éves és idősebb
	férfiak (2)		nők (3)	
	Szám (4)			
1. Mezőgazdasági fizikai	74	8	55	11
2. Egyéb fizikai	21	2	29	5
3. Szellemi	9	—	7	—
4. Együtt	104	10	91	16
5. Háztartásbeli	—	—	139	8
6. Összesen	104	10	230	24
	Százalék (5)			
1. Mezőgazdasági fizikai	71	80	60	69
2. Egyéb fizikai	20	20	32	31
3. Szellemi	9	—	8	—
6. Összesen	100	100	100	100

Горизонтальная графа : (1) Социально-экономическая группа ; (2) мужчины ; (3) женщины ; (4) число ; (5) процент.

Вертикальная группа : 1. Сельскохозяйственные работники физического труда ; 2. прочие работники физического труда ; 3. работники умственного труда ; 4. вместе ; 5. члены семьи ; 6. всего.

Heading : (1) Socio-economic groups ; (2) males ; (3) females ; (4) number ; (5) per cent.
 Lateral text : 1. Agricultural manual workers ; 2. other manual workers ; 3. non-manual workers ; 4. together ; 5. family members ; 6. total.

A 95–98 éves korú megvizsgáltak nagyobb számú adata alapján levonható következtetések bizonyos fokig ellentétben állanak az elmondottakkal. Az ilyen kort megért nőknek például csak mintegy 40%-a volt kereső, a

munkábaállásra vonatkozó arányuk tehát jóval alacsonyabb, mint a legidősebbeké. Ennek megfelelően az látszik valószínűbbnek, hogy ha a munkavállalás és a nagyon magas életkor elérése között nincs is ellentét, pozitív kapcsolat sem bizonyítható. Az egykorinak megfelelő foglalkozási megoszlás alapján hasonlóképpen nem lehet valószínűsíteni a mezőgazdasági népesség hosszabbéletűségére vonatkozó feltételezéseket sem.

A százévesek foglalkozási helyzetének elbírálásához *szüleik foglalkozását* is megvizsgáltuk. Ezek foglalkozási összetétele a százévesek foglalkozási megoszlásához hasonló képet mutat. A különleges öregkorú adatgyűjtés során megvizsgált 26 öregkorú személy közül 14-nek szülője is mezőgazdasági foglalkozású (12 önálló gazda, 2 mezőgazdasági munkás) volt. 3 egyénél a szülő foglalkozása egyéb fizikai dolgozó, 4-nél iparos, 3-nál szellemi dolgozó, 2-nél ismeretlen.

Az a tény, hogy a százévesek között jelentős számmal voltak mezőgazdasági foglalkozásúak, együttjár azzal, hogy életüknek igen korai szakaszában kezdtek el dolgozni. A 20 személy közül, akinél ismerjük a *dolgozni kezdés időpontját*, 12 már tizenkét éves korában vagy az előtt kezdett el dolgozni, 5-en 15—16 éves korukban és csupán 3-an 17 éves koruk betöltése után. A munka korai megkezdése tehát százéveseinknél nem akadályozta a legmagasabb életkor elérését. A 95 évesek és idősebbek adatai hasonlóan a munka fiatal korban való kezdéséről tanúskodnak.

6. A legidősebbek megoszlása a dolgozni kezdés kora szerint

Состав лиц наиболее старшего возраста, по возрасту когда стали работать
Oldest Persons by the Age Having Started Work

Életkor (amikor dolgozni kezdett) (1)	95—98 évesek	99 éves és idősebbek	95—98 évesek	99 éves és idősebbek
	száma (2)		százaléka ¹ (3)	
6—9	26	2	10	10
10—14	162	10	60	50
15—19	52	7	19	35
20—29	25	1	9	5
30—	5	—	2	—
1. Nem dolgozott és ismeretlen	64	6	.	.
2. Összesen	334	26	100	100

¹ A nem dolgozott és ismeretlen csoport nélkül.

Горизонтальная графа: (1) Возраст (когда стали работать); (2) число; (3) процент.
Вертикальная графа: 1. Не работавшие и 2. неизвестные; 3. всего.

Heading: (1) Age (of having started work); (2) number; (3) per cent.

Lateral text: 1. Did not work and unknown; 2. total.

Lényegében ugyanilyen értelmű megállapítást tehetünk akkor is, ha azt vizsgáljuk, hogy az *agykoriúk mikor hagyták abba* foglalkozásuk végzését. A 21 megvizsgált közül — akiknek ilyen jellegű adatait ismerjük — négyen jelenleg is dolgoznak, hatan 95 és 100 éves koruk között hagyták abba a munkát, további kilencen pedig 85—94 éves korukig folytattak kereső tevékenységet. Csupán két olyan százévest ismerünk, akik „fiatalabb” korukban hagyták abba aktív tevékenységüket, ezek közül is egyik 80 éves, a másik pedig 60 éves korában.

A 34 legidősebb közül a népszámlálás időpontjában 5 személy önálló jövedelemmel rendelkezett, mint még dolgozó aktív kereső (saját földtulaj-

donukon gazdálkodtak), 7 öregkorú saját jogon rendelkezett nyugdíjjal vagy járadékkal, 7 nőnek özvegyi nyugdíja volt. Kettő társadalmi segélyből éltek. Tizenhárman nem rendelkeztek jövedelemmel, családtagjaik tartották el őket.

A legidősebbek gazdasági helyzetének jellemzéséhez tartozik az is, hogy a népszámlálás idejében közülük 7-nek volt saját *földtulajdona*, tizenhatúknak pedig a családja rendelkezett földtulajdonnal. A gazdaság nagysága a legtöbb esetben 5–10 kat. hold (8 eset), illetve 1–5 kat. hold (6 eset) közé esett.

A SZÁZÉVESEK ÉLETKÖRÜLMÉNYEI

A vizsgálat adatai alapján a százévesek jelenlegi életkörülményeit is több vonatkozásban kísérhetjük nyomon. Ezek közül közvetlen, de nem feltétlenül biztos értékmérő az aggkorúak *saját jövedelmének* ismerete. A 34 idős személy közül 13 nem rendelkezett önálló jövedelemmel. A többinek volt jövedelme, de négyük földtulajdonból származó jövedelmének nagyságát nem tudták meghatározni. A havi pénzjövedelmek viszonylag elég alacsonyok voltak: egy személynek 200 Ft alatt maradt, hatnak 200–300 Ft-ot, négynek 300–500 Ft-ot, négynek 500–600 Ft-ot, kettőnek pedig 700–800 Ft-ot tett ki a pénzjövedelme.

A jövedelmek azonban nem tükrözik megfelelően az öregkorúak gazdasági helyzetét, mert többségük családi környezetben él, ahol eltartásukról gondoskodnak. Az *aggkorúak eltartói*, illetve gondozói között 14 mezőgazdasági foglalkozású, 2 egyéb önálló, 2 egyéb fizikai, 5 pedig nyugdíjas volt. Az eltartó foglalkozása 3 esetben volt ismeretlen, 1 aggkorút szociális otthonban gondoztak, 3 aggkorúról a tanács gondoskodik, 4 személynek pedig háztartásbeli az eltartója.

Az életkörülményekkel a *lakáviszonyok* szorosan összefüggenek. A százévesek legnagyobb részét olyan családba tartoztak, ahol a család saját házában, lakásában élt (a 34 százéves közül 28). A többi aggkorú közül hárman főbérletben laktak, egy társbérletben. Kettő intézetben élték.

A lakáskörülményeket hívebben tükrözik az arra vonatkozó adatok, hogy az öregkorúak hányadmagukkal lagnak (alszanak) egy szobában. A 26 ebből a szempontból megkérdezett százéves közül 14 lakott külön szobában, 12-en más személlyel laktak együtt.

A legidősebbek által lakott szobák (helyiségek) legnagyobb része egészséges lakáskörülményeket biztosít számukra. A szobáik zöme világos és száraz, csupán 4 esetben találtunk sötét és 3 esetben nedves szobát. Lakószobáik higiéniai körülményei már nem annyira megfelelőek: a 26 öregkorú közül 5 lakik piszkosnak tekinthető szobában, 9 esetben az adatgyűjtés tanúsága szerint az öregkorú által lakott szoba szellőzetlen volt. Ugyancsak nem tekinthető megfelelőnek az az arány sem, hogy a 26 százéves közül 12-en földes, 2-en köves szobában lagnak és csupán 12-en élnek padlós szobában. A földes padlójú szobák aránya az öregkorúak lakásaiban viszonylag magas: 46%, ugyanakkor amikor országosan már 1949-ben is az összes szobáknak csupán 39%-a volt vertföldes padozatú. Fűtéssel ellátva a 26 öregkorú szobája közül 22 volt, az elmúlt télen négyük szobája nem volt fűtve. Az aggkorúak által lakott szobák közül 9 esetben a berendezés hiányos volt,

17 esetben megfelelőnek volt mondható. Sajátos módon a rosszabb lakás-körülmények inkább a külön szobában lakó aggastyánokra jellemzőek. Sötét, nedves vagy fűtetlen szoba kizárólag néhány egyedül lakó százévesnél fordult elő, s a piszkos, szellőtlen, vertföldes, hiányos berendezésű szobák többsége is a külön szobával rendelkezőké volt.

Közvetett módon világít rá az öregkorúak életkörülményeire az, hogy *külső megjelenésük* milyen benyomást tesz. A speciális vizsgálatot lebonyolító zámplóbiztosok megítélése szerint a 26 százévesből 20 gondozott benyomást keltett (ebből 12 jól gondozott) és csak 4 személy külső megjelenése volt elhanyagolt (2 személyről e vonatkozásban nem állanak adatok rendelkezésre). Feltűnő, hogy a jól gondozott külső megjelenésű százévesek főleg nők; az aggkorú nők fele, az aggkorú férfiaknak csupán egyharmada volt jól gondozottnak tekinthető. A nők — még ha 100 évesek is — nagyobb gondot fordítanak külső megjelenésükre, mint a férfiak.

A külső megjelenéshez járul hozzá annak — higiénikus vonatkozásokkal bíró — vizsgálata is, hogy az aggkorúak milyen gyakran *tisztálkodnak*. A mosakodás tekintetében kedvező viszonyokról tudunk beszámolni: az aggkorúak majdnem mindegyike (26-ból 24) naponta mosakszik, csupán ketten adtak olyan választ, hogy „esetenként” mosakodnak. A fürdés tekintetében már nem ilyen kedvező a helyzet, amihez természetesen az is hozzájárul, hogy egészségi állapotuk miatt nehezkesebben fürdenek. A 26 százéves közül csupán egy fürdik naponta, 8-an hetenként, 3-an havonként fürdenek, 14 öregkorú pedig egyáltalán nem. A tisztálkodás terén a nők állanak elől. Mindegyikük naponként mosakodik és a gyakrabban fürdők is közülük kerülnek ki, ugyanakkor a soha nem fürdők aránya is közöttük magasabb.

A SZÁZÉVESEK EGYÉB DEMOGRÁFIAI ISMÉRVEI

Az előbbieken már ismertettük a legidősebb korúak legfontosabb demográfiai jellemzőit. Az alábbiakban még néhány egyéb demográfiai ismérv szerinti megoszlásukat vázoljuk.

A százévesek *műveltségének (iskolai végzettségének) színvonalát* alapvetően társadalmi-gazdasági helyzetük határozza meg. Az a tény, hogy közülük sokan mezőgazdasági foglalkozásúak — elsősorban volt mezőgazdasági munkások, napszámosok — voltak, rányomja bélyegét iskolai végzettségük színvonalára is. A népszámlálás alkalmával összeírt 34 aggkorú személy közül 14 nem járt iskolába, 5-en közülük az elemi iskola 1—3 osztályát, 3-an a 4—5 osztályát, 9-en pedig 6—7 osztályát végezték. Csupán 3 olyan személyt találtunk, aki 8 általános iskolának megfelelő végzettséggel (pl. 4 polgári iskola) rendelkezett.

A százévesek iskolai végzettségének színvonala ennek alapján igen alacsony. 41%-uk nem végzett semmiféle iskolát, ami gyakorlatilag annyit jelent, hogy legalább ilyen arányú közöttük az analfabétizmus. 1920-ban az 50—59 éves korúak között — tehát abban a korcsoportban, amelyekbe akkor a jelenlegi 90—99 évesek tartoztak — az írni-olvasni nem tudók aránya csupán 23% volt. A 4 elemivel és az annál magasabb végzettséggel rendelkező öregkorúak aránya kortársaik 40 évvel ezelőtti végzettségéhez viszonyítva is alacsonyabb.

A legidősebbek alacsony iskolai végzettsége kicsiny számuk következtében nem bizonyíték amellett, hogy az iskolázatlanság nagyobb valószínűséget ad a legmagasabb életkorok eléréséhez, illetőleg, hogy az iskolázottságnak ezzel ellentétes lenne a hatása. A 95—98 évesek között például az iskolába nem jártak aránya megegyezik a 40 évvel ezelőtti aránnyal, s így iskolázottság szerinti összetételük sokkal kedvezőbb, mint a náluk idősebb korúaké.

7. Az iskolai végzettség szerinti összetétel
 Состав по школьному образованию и возрасту
 Structure by Level of Education and Age

Iskolai végzettség (1)	95—98 évesek	99 évesek és idősebbek	95—98 évesek	99 évesek és idősebbek
	száma (2)		százaléka (3)	
1. Iskolába nem járt	76	14	23	41
1—3 osztály	38	5	11	15
2. { 4—5 osztály	49	3	15	9
6—7 osztály	123	9	37	26
8 osztály	22	3	7	9
3. Középiskolába járt	15	—	4	—
4. Egyetemet végzett	3	—	1	—
5. Ismeretlen	8	—	2	—
6. Összesen	334	34	100	100

Горизонтальная графа: (1) Школьное образование; (2) число; (3) процент.

Вертикальная графа: 1. Не ходили в школу; 2. получили образование в 1—3, 4—5, 6—7, 8. классах начальной школы; 3. ходили в среднюю школу; 4. кончили университет; 5. неизвестное; 6. всего.

Heading: (1) Level of education; (2) number; (3) per cent.

Lateral text: 1. Did not attend school; 2. attended 1—3, 4—5, 6—7, 8th classes of primary school; 3. attended grammar (secondary) school; 4. attended university; 5. unknown; 6. total.

Az aggkorúak demográfiai ismérvei között *anyanyelv és vallás* szerinti megoszlásukat is vizsgáltuk. A 99 éves és idősebb népességen belül a magyar anyanyelvűek aránya 80%. Az egyéb nemzetiségekből 2 szlovák, 1 német, 1 horvát, 1 egyéb délszláv, 1 cigány és 1 görög anyanyelvű százévest találtunk; arányuk valamivel magasabb, mint 40 évvel ezelőtt a 40—59 éves korúak között (az akkori 12%-kal szemben 20%). Vallási tekintetben az aggkorúak 2/3-a a katolikus vallású. Ez az arány hasonló a jelenlegi legidősebb generáció negyven évvel ezelőtti vallási megoszlásához. Az anyanyelvi és a vallási megoszlásra vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a nyelvi vagy a vallási hovatartozásnak a százéves életkor elérésében adataink szerint nincs jelentősége.

ENDOGEN TÉNYEZŐK A 100 ÉVES ÉLET KOR ELÉRÉSÉBEN

Az aggkorúak demográfiai és társadalmi helyzetének, életkörülményeinek áttekintése után felmerül az a kérdés, hogy milyen endogén tényezők járulhatnak hozzá a legmagasabb életkor eléréséhez.

A vizsgálat során adatokat kívántunk szereznii néhány olyan endogén tényezőről is, amelyek elősegítik vagy hátráltatják az öregkor elérésének valószínűségét. E tényezők közül elsősorban az *életkor örökölhetőségének* kérdését szokták említeni. Ezen azt értik, hogy bizonyos családi tulajdon-

ságok alapján az öregkort megért személyek gyermekeinek nagyobb-e a valószínűsége a magasabb életkor elérésére, mint másoknak. A kérdés tanulmányozására feldolgozást készítettünk a legidősebbek szüleinek életkoráról.

8. A legidősebbek megoszlása szülei halálkoruk szerint

Распределение лиц наиб. более старшего возраста по возрасту наступления смерти у их родителей
Oldest Persons by Their Parents' Age at Death

Az apa halálkoruk (1)	Az anya halálkoruk (2)							Összesen (3)
	—59	60—69	70—79	80—89	90—99	100—	ismeretlen	
	99 évesek és idősebb korúak (4)							
—59	3	2	—	—	2	—	—	7
60—69	1	—	—	—	—	—	—	1
70—79	1	2	—	1	—	—	—	4
80—89	1	—	1	3	—	—	—	5
90—99	—	—	—	—	2	—	—	2
100—	—	—	—	1	—	—	—	1
Ismeretlen	1	—	1	—	—	—	4	6
Összesen	7	4	2	5	4	—	4	26
	95—98 évesek (5)							
—59	27	19	16	8	5	—	4	79
60—69	15	7	5	10	2	—	3	42
70—79	10	14	21	12	4	1	5	67
80—89	18	10	15	18	4	1	3	69
90—99	2	3	2	3	2	—	1	13
100—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ismeretlen	2	2	2	8	—	2	48	64
Összesen	74	55	61	59	17	4	64	334

Горизонтальная графа: (1) Возраст отца; (2) возраст матери; (3) всего; (4) 99-летние и старше; (5) 95—98-летние.

Heading: (1) Father's age; (2) mother's age; (3) total; (4) aged 99 years and over; (5) aged 95—98 years.

A kombinatív táblázat adatai szerint a legidősebbek 50%-ának az anyja, 60%-ának az apja, s az esetek 40%-ában mindkét szülője 70 évnél hosszabb életkort ért meg. Ezen belül 6 olyan esetet is találtunk, ahol mind az apa, mind az anya 80 évnél idősebb volt. Ezzel szemben 50 éves kora előtt csupán négynek az apja és kettőnek az anyja halt meg, de egy kivételével ezeknek a másik szülője idős kort ért el. Ugyanakkor az adatbevallások szerint 3 személy édesapja és 4 személy édesanyja a 90 évet, sőt közülük egynek az édesapja a 100 évet is túlélt.

Megjegyzendő, hogy a szülők életkorára vonatkozó adatok többségükben nem voltak ellenőrizhetők, így csak az adatszolgáltatók bevallásán alapulnak. A bennük rejlő tendenciát azonban nagymértékben valószínűsítik a 95—98 éves korúak hasonló jellegű adatai. Ez utóbbiak szüleinek ugyanis 30%-a 80 éves vagy annál idősebb életkort ért meg, átlagos halálkoruk pedig alig marad a százévesek szüleinek magas átlagos halálkoruk alatt.²

² Az előző két bekezdésben és a 9. táblában közölt mutatószámok kiszámítása az ismeretlen korúak figyelmen kívül hagyásával történt.

9. A legidősebbek szüleinek kor szerinti megoszlása és átlagos halálozási kora

Разделение по возрасту и средний возраст наступления смерти родителей лиц наиболее старшего возраста

Age Distribution and Average Age at Death of the Oldest Persons' Parents

A szülők által megért kor (1)	95—98 évesek (2)		99 évesek és idősebbek (5)	
	apa (3)	anya (4)	apa (3)	anya (4)
	Százalékos megoszlás (6)			
1. 79 év vagy kevesebb	70	70	60	59
2. 80 év vagy több	30	30	40	41
3. Összesen	100	100	100	100
	Átlagos halálozási kor (7)			
4. Év	69	70	69	74

Горизонтальная графа : (1) Возраст родителей ; (2) 95—98-летние ; (3) отец ; (4) мать ; (5) 99-летние и старше ; (6) процентное распределение ; (7) средний возраст наступления смерти.

Вертикальная графа : 1. 79 лет или младше ; 2. 80 лет или старше ; 3. всего ; 4. годы.

Heading : (1) Age of parents ; (2) 95—98 years old ; (3) father ; (4) mother ; (5) 99 years old and over ; (6) percentage distribution ; (7) average age at death.

Lateral text : 1. 79 years or under ; 2. 80 years or over ; 3. total ; 4. years.

A szülők magas átlagos életkora arra utal, hogy a 100 éves kor elérésében az öröklődő tulajdonságoknak is van bizonyos szerepük, hiszen a jelenlegi aggastyánok szülei viszonylag hosszú életűek voltak, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy szüleik a század elején voltak 50—60 évesek, amikor pedig a rosszabb halandósági viszonyok miatt az átlagos halálozási kor mindössze 24,5 (férfi), ill. 26,7 (nő) év volt, de még a felnőtt (20 éves és idősebb korú) népesség átlagos halálozási kora is alig haladta meg az 56 évet (férfi : 56,5, nő : 56,0). Nem közelítik meg a legidősebbek szülei által megért magas átlagos életkort a századeleji halandósági tábla értékei sem, amelyek szerint a férfiak születéskor várható átlagos élettartama 36,6 a nőké 38,2 év, a 20 éves korban várható átlagos életkor pedig 60,6 ill. 59,9 év.

Ugyancsak az öregkor elérésének endogén tényezői közé sorolható a születési sorrend is. A speciális vizsgálat adatai szerint a huszonöt ismert sorrendű százéves közül 10 volt elsőszülött, közöttük tehát az elsőszülöttek aránya 40%. Ezzel szemben a múlt század végén az elsőszülöttek aránya csupán 20% körül lehetett. Ennek alapján az elsőszülötteknél a 100 éves kor elérésének valószínűsége mintegy kétszerese a második és a további szülöttekének. Meg kell azonban jegyezni, hogy a 95—98 éves korúak között az elsőszülöttek aránya alacsonyabb : 30% körüli, mindenesetre közöttük is bizonyítható az elsőszülöttek jóval magasabb aránya. Ezt a tényt valószínűleg az elsőszülöttek nagyobb ellenállóképessége mellett jobb csecsemő-kori gondozottságuk is magyarázza.

A szülei sorszámhoz kapcsolódó kérdés a százévesek testvéreinek száma. A megkérdezett 99 évesek és idősebbek testvéreinek átlagos száma 5, ami annyit jelent, hogy átlagosan 6 gyermeket szült nőktől származnak. Az aggastyánok között csupán egy olyan akadt, akinek nem volt testvére, olyan pedig egy sem volt, akinek csak egy testvére lett volna, és két testvérrel rendelkezőt is csupán egyet találtunk. Ezzel szemben öt aggastyánnak 3, ötnek 4, három-háromnak 5 vagy 6, kettőnek 7, háromnak 8 testvére volt. Ezenkívül két olyan öregkorút is találtunk, akinek 10 vagy több testvére volt.

10. A legidősebbek megoszlása születési sorrend szerint
Распределение лиц наиболее старшего возраста по родовому порядку и возрасту
Oldest Persons by Birth Order and Age

Születési sorrend (1)	95—98 évesek	99 évesek és idősebbek	95—98 évesek	99 évesek és idősebbek	Az 1860 körül születettek általában ¹ (4)
	száma (2)		százaléka ² (3)		
1. szülött	100	10	31	40	21
2. szülött	80	4	25	16	18
3. szülött	56	4	18	16	15
4. szülött	24	3	7	12	12
5. szülött	24	2	7	8	10
6. szülött	5	—	2	—	8
7. szülött	13	—	4	—	6
8. szülött	7	1	2	4	4
9. szülött	3	—	1	—	3
10. és további szülött	8	1	3	4	3
1. Ismeretlen sorrendű...	14	1	—	—	—
2. Összesen ...	334	26	100	100	100

¹ Az 1903—1905. években meghalt nők befejezett termékenysége alapján becsülve.
² Az ismeretlenek nélkül.

Горизонтальная графа : (1) Родовой порядок ; (2) число ; (3) процент ; (4) родивши ся около 1860 г.

Вертикальная графа : 1. родового порядок неизвестен ; 2. всего.

Heading : (1) Birth order ; (2) number ; (3) per cent ; (4) born about 1860.

Lateral text : 1. birth order unknown ; 2. total.

11. A születés hónapja

Рождения по месяцам

Births by Months

Hónap (1)	95—98 évesek (2)	99 évesek és idősebbek (3)	95 évesek és idősebbek összesen (4)	1903-ban élv születettek (5)	
	szám szerint (6)			százalékban ¹ (7)	
Január	21	1	22	6,2	8,4
Február	34	3	37	10,5	8,2
Március	32	3	35	9,9	9,0
Április	19	1	20	5,6	8,4
Május	20	—	20	5,6	8,3
Június	23	2	25	7,1	7,7
Július	17	3	20	5,6	8,0
Augusztus ...	31	3	34	9,6	8,6
Szeptember ..	25	1	26	7,4	8,7
Október	38	2	40	11,3	8,7
November ...	34	4	38	10,7	8,1
December ...	34	3	37	10,5	7,9
1. Ismeretlen ...	6	—	6	—	—
2. Összesen	334	26	360	100,0	100,0

¹ Az ismeretlenek nélkül.

Горизонтальная графа : (1) Месяцы ; (2) 95-98 летние и старше ; (3) 99-летние и старше ; (4) 95-летние и старше всего ; (5) живорожденные в 1903 г. ; (6) число ; (7) процент.

Вертикальная графа : 1. Месяц неизвестен ; 2. всего.

Heading : (1) Months ; (2) 95-98 years old ; (3) 99 years old and over ; (4) total 95 years old and over ; (5) live-born in 1903, (7) number ; (8) per cent.

Lateral text : 1. Month unknown ; 2. total.

Mivel a század elején (pl. az 1903. évben) meghalt nőknek átlagosan négynél nem volt sokkal több gyermeke (4,1), s az átlagos gyermekszám a terméketlenek leszámításával sem érte el az ötöt (4,8), ezért a százévesek magasabb testvérszám adatai arra mutatnak, hogy a legidősebb kort megérők nem annyira a kisebb, mint inkább a nagyobb termékenységű anyaktól származnak. Ez a megállapítás nem mond ellent annak, hogy ezen anyák gyermekei közül elsősorban az elsőszülötteknek, sőt bizonyos fokig a második szülötteknek is nagyobb esélyük van a 100 éves kor elérésére, mint a további szülötteknek.

A vizsgálat során feldolgoztuk a legidősebbek születési idejére (*a születés hónapjára*) vonatkozó adatokat is. A születés hónapja szerinti megoszlásban ugyanis kifejezésre jutnak a fogamzásra, a terhességre és a csemémőhalandóságra gyakorolt szezonális hatások.

A legtöbb időskorú ősszel és a tél végén született. A születés hónapja szerinti megoszlásuk eléggé egyenetlen (a második negyedévben például csupán 18, a negyedik negyedévben viszont 32%-uk született) és eltér az élveszületések összehasonlításul tanulmányozott századeleji szezonálisától, amely sokkal egyenletesebb megoszlást, s az aggkorúakéhoz képest ellolódott idényhullámokat mutat.

A LEGIDŐSEBB KORT MEGÉRTEK TERMÉKENYSÉGE

A 18 százéves nő közül — akikre vonatkozóan a speciális vizsgálatból adatokkal rendelkezünk — élete folyamán 16 élt házasságban. Közülük egyetlen olyat sem találunk, akinek ne született volna gyermeke. Ugyanakkor 1949-ben az akkori 70 éves és idősebb korú özvegy nők közül a gyermektelenek aránya 13% volt. Egy gyermeke 3, két gyermeke 2 aggkorú nőnek volt, tehát egy-két gyermekes volt az összes házasságban élt nők 31%-a. Ez az arány jóval magasabb volt a 70 éven felüliek 1949. évi 17%-os országos arányánál. A 3-4 gyermekes és az öt és több gyermekes százévesek aránya (19 és 50%) körülbelül megfelel az országos átlagnak. Ez annyit jelent, hogy a normális biológiai folyamatok — mint a gyermekszülés — nem akadályai a 100 éves kor elérésének, sőt a néhány gyermeket szülő nők esélye még nagyobb is mint a terméketleneké.

A százéves férfiak termékenysége életük folyamán még magasabb volt, mint a nőké. A nyolc idős férfi közül egyetlen gyermektelen vagy egy-két gyermekes öreget sem találtunk. Egy-egynek volt 4, illetve 5 gyermeke, kettőnek 6, egynek 7 gyermeke. Egy aggastyánnak 9, egynek 12, egynek pedig 16 gyermeke volt.

Hozzáfűzhetjük kiegészítésül azt is, hogy a 26 százévesnek a vizsgálat időpontjáig 142 gyermeke, 196 unokája, 197 dédunokája, sőt közülük hétnek már 14 ükunokája is született, azaz gyermekeik átlagos száma 5,5, unokáiké 7,5 és dédunokáiké 7,6 (a két hajadon és gyermektelen nő leszámításával az átlagok : 5,9, 8,2 és 8,2).

A SZÁZÉVESEK EGÉSZSÉGI HELYZETE

A százévesek demográfiai helyzetének kiegészítő jellemzéseként röviden összefoglaljuk a speciális öregkorú vizsgálat alkalmával megállapított legfontosabb fiziológiai jellegeket. Bár ezek némileg eltérhetnek a szakor-

vosok által megállapított jellemzőktől, statisztikai módszerek alapján törént felvételük és feldolgozásuk mégis összefoglaló módon megfelelő eligazítást ad az öregkorú személyek egészségi helyzetéről.

A százévesek *látóképessége* természetszerűleg nem a legmegfelelőbb. Csupán 1/4-ük látása tekinthető jónak, 2/5-ük pedig kifejezetten rosszul lát. Állandó szemüveghasználatot csupán az aggastyánok 1/6-ánál találtunk, elsősorban amiatt, mert közel 3/4-ük már sehogyan sem tud olvasni. (Ebben részben közrejátszik alacsony kulturális színvonaluk is, tehát az, hogy közülük jelentős számmal találunk olyanokat, akik egyáltalában nem tanultak meg olvasni. Erre mutat az is, hogy a 20 százalévesből, akik sehogyan sem olvasnak, 4 azért nem használ szemüveget, mert látása jó.) A *hallóképesség* tekintetében már megfelelőbb a helyzet. Adatgyűjtésünk tanulsága szerint ugyanis közel a felük jól hall, és csupán 3 aggkorúnak van rossz hallása. Egy közülük teljesen süket.

A százéveseknek *fogazata* általában már nincs, vagy csak alig van. Közel 60%-uk teljesen fogatlan, 30%-uknak 1—4 foga van és csak 2 olyan aggkorút találtunk, akinek öt vagy több foga volt. Érdekes módon az aggkorú férfiak fogazata inkább megmaradt, mint a nőké.

A százévesek nagyobb arányú fogromlásának kezdete a 40. életév utánra tehető. Azoknak, akiknek az erre vonatkozó adatait ismerjük, közel 41%-ban 40—59 éves életkorukban kezdtek el fogaik romlani. 33%-uk fogromlása a 60-as években, 19%-uké a 70-es években kezdődött meg. Csupán két olyan öregkorút találtunk, akinek már 30 éves kora előtt kezdtek fogai romlani. A nők fogainak romlása általában hamarabb megindult, mint a férfiaké. A teljes fog elvesztés az összes fogatlan százéves több mint felénél a 85. életév után következett be. Csupán egy olyan aggkorút írtunk össze, aki utolsó fogát 50 éves kora előtt veszítette el. Műfogsort általában nem használnak, csupán egynek volt műfogsora.

A százévesek 1/3-a még dús hajjal rendelkezik, egyetlen teljesen kopasz személy kivételével a többinek ritka a hajzata. Érdekes, hogy dús hajúak többen vannak a férfiak között, mint a nők között (54%, a nők 22%-os arányával szemben). *Fejtartásuk* többségében (54%) emelt. *Járásmódjuk* általában már elég roskatag, sokan csak nehézkesen vagy tántorogva járnak. 30%-uk egyáltalán nem tud járni. Rugalmas vagy könnyed járású csupán az összes 99 éves és idősebb személy 1/5-e.

Emlékezőtehetségük soknak gyenge, közel 1/5-üknél pedig kimondottan rossz emlékezőtehetséget találtunk. Csupán az öregek fele bír jó emlékezőképességgel. A százévesek *éjszakai alvásának* átlagos időtartama szintén rávilágít állapotukra, bár arra nem kerestünk választ, hogy a hosszabb vagy rövidebb alvás jó vagy rossz egészségi állapotuk következménye-e. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy egyharmaduk 10 órát vagy még ennél is hosszabb időt alszik, további 42% 8—9, közel 1/5-ük pedig 6—7 órát tölt alvással. Csupán egy olyan aggkorút találtunk, aki 5. és még egyet, aki 4 órát alszik.

A SZÁZÉVESEK FOGYASZTÁSI SZOKÁSAI

Vizsgálatunkban a százévesek fogyasztási szokásainak kutatása is szerepelt. Alapvető kérdés e téren annak megvizsgálása, hogy az öregkorúak életük folyamán milyen *ételeket* kedveltek. E tekintetben azt tapasztal-

taltuk, hogy az aggkorúak fele inkábbba húsféléket kedvelte, egynegyede a növényi eredetű ételeket, s csupán egy olyan százévest találtunk, aki kizárólag növényi ételeket fogyasztott. A többi öregkorú általában vegyes étrenden élt. A 95—98 évesek és a 99 évesek és idősebbek táplálkozási szokások szerinti megoszlása csaknem azonos.

12. Táplálkozási szokások
Пищевые привычки по возрасту
Nutrition Habits by Age

Milyen ételt kedvelt? (1)	95—98 évesek	99 évesek és idősebbek	95—98 évesek	99 évesek és idősebbek
	száma (2)		százaléka (3)	
1. Hús	171	13	51	50
2. Növényi	77	6	23	23
3. Vegyes	86	7	26	27
4. Összesen	334	26	100	100

Горизонтальная графа : (1) Каково было любимое блюдо? (2) Число ; (3) процент.
Вертикальная графа : 1. Мясное ; 2. растительное ; 3. смешанное ; 4. всего.
Heading : (1) Which was their favourite dish? (2) Number ; (3) per cent.
Lateral text : 1. Meat ; 2. vegetable food ; 3. mixed ; 4. total.

A százévesek legnagyobbbrészt (az esetek 85%-ában) jó *étvágygal* rendelkeznek. Közepes étvágya csak egy, rossz étvágya pedig három aggkorúnak volt. Ennek megfelelően majdnem mindegyikük megfelelően táplált, csupán két hiányosan táplált és egy sovány öreget ismerünk. A százévesek között egyetlen túltáplált vagy elhízott személyt sem találtunk.

13. A legidősebbek jelenlegi és korábbi alkoholfogyasztása
Нынешнее и бывшее алкоголическое потребление лиц наиболее старшего возраста
Actual and Former Consumption of Alcohol of the Oldest Persons

Alkohol-fogyasztás (1)	95—98 évesek	99 évesek és idősebbek	95—98 évesek	99 évesek és idősebbek
	száma (2)		százaléka (3)	
1. Jelenleg				
2. nem fogyaszt	131	10	39	38
3. néha fogyaszt	159	11	48	42
4. rendszeresen fogyaszt	44	5	13	20
5. együtt	334	26	100	100
6. Élete folyamán				
2. nem fogyasztott	81	6	24	23
3. néha fogyasztott	172	12	52	46
4. rendszeresen fogyasztott	81	8	24	31
5. együtt	334	26	100	100

Горизонтальная графа : (1) Алкоголическое потребление ; (2) число ; (3) процент.
Вертикальная графа : 1. В настоящее время ; 2. не потребляют ; 3. иногда потребляют ; 4. регулярно потребляют ; 5. вместе ; 6. в течение жизни.
Heading : (1) Alcohol consumption ; (2) number ; (3) per cent.
Lateral text : 1. At present ; 2. do not consume ; 3. sometimes consume ; 4. regularly consume ; 5. together ; 6. in the course of life.

Az étkezési szokások mellett szükséges volt megvizsgálni a százévesek rendszeres *italfogyasztását* is. Az erre vonatkozó adatok azt tanúsítják,

hogy az aggkorúak majdnem 9/10-e rendszeresen iszik tejet vagy tejeskávét. több mint fele viszont még most is él alkohollal. Közel 1/3-uk gyakran iszik teát, de csak egyetlen olyan százévest találtunk, aki a babkávé rendszeres fogyasztója.

A százévesek *alkoholfogyasztásának* adatait a 95—98 évesekével összehasonlítva azt találtuk, hogy bár az utóbbiak alkoholfogyasztás szerinti megoszlása hasonló az előbbiekéhez, mégis a százévesek között viszonylag több az alkoholt rendszeresen fogyasztó, mint a 95—98 évesek között.

Az alkoholfogyasztás szempontjából megvizsgáltuk a legidősebbek múltbeli szokásait is. Bár a százévesek többségükben nők, mégis csupán 1/4-ük olyan, aki élete folyamán nem fogyasztott alkoholt. Néha élt alkohollal az aggkorúaknak csaknem fele, közel 1/3-a pedig élete folyamán rendszeresen ivott. A 8 aggkorú közül, aki életében általában rendszeresen fogyasztott alkoholt, még jelenleg is 5 rendszeresen él alkohollal.

A százévesek *dohányzási szokásait* anyagunkban elsősorban az határozza meg, hogy a megkérdezettek többsége nő és nagyrészt mezőgazdasági környezetben élt, azaz olyanokból áll, akik — különösen a múltban — viszonylag kevésbé dohányoztak. Ennek következtében a százéveseknek csupán 1/3-a dohányzott életében. A férfiak csaknem mind dohányoztak, a nőknek viszont csak egy tizedrésze.

14. Dohányzás

Курение
Smoking

Dohányzás (1)	Férfi (2)		Nő (5)	
	95—98 éves (3)	99 éves és idősebb (4)	95—98 éves (3)	99 éves és idősebb (4)
	Szám (6)			
1. Élete folyamán				
2. nem dohányzott	21	1	225	16
3. dohányzott	83	7	5	2
4. összesen	104	8	230	18
5. ebből jelenleg dohányzik	43	4	2	—
	Százalék (7)			
1. Élete folyamán				
2. nem dohányzott	20	12	98	89
3. dohányzott	80	88	2	11
4. összesen	100	100	100	100
5. ebből jelenleg dohányzik	41	50	1	—

Горизонтальная графа: (1) Курение; (2) мужчины; (3) 95—98-летние; (4) 99-летние и старше; (5) женщины; (6) число; (7) процент.

Вертикальная графа: 1. В течение жизни; 2. не курили; 3. курили; 4. всего; 5. в том числе курит в настоящее время.

Heading: (1) Smoking; (2) males; (3) 95—98 years old; (4) 99 years old and over; (5) females; (6) number; (7) per cent.

Lateral text: 1. In the course of life; 2. did not smoke; 3. smoked; 4. total; 5. of which: smoke at present.

A dohányosok fele leszokott a dohányzásról. A dohányzás abbahagyása azonban nagyobbrészt már idős korban: a 85. születésnapjuk után történt. A dohányzás mértéke a múltban az esetek 2/3-ában közepesnek volt mondható, csupán a százévesek 1/3-a volt erős dohányos (a 95—98 éves dohán-

nyosoknak ugyanakkor 55%-a). Ebből egy cigarettázott, kettő pedig pipázott. A jelenleg még mindig dohányzók közül egy erős dohányos, aki pipázik.

Tájékoztató jellegű összeállításunk természetesen nem foglalkozhatott a a legidősebbek vizsgálatának minden fontos vagy érdekes részletével. Az adatfelvétel részletes eredményeit, s ezeknek az aggkorúak korábbi vizsgálataiból származó adatokkal való egybevetését a bevezetőben említett KSH kiadvány fogja közzétenni.

РЕЗУЛЬТАТЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ НАИБОЛЕЕ ПРЕСТАРЕЛЫХ

Резюме

Центральное Статистическое Управление непосредственно после переписи населения, состоявшейся в 1960 году осуществило отдельное обследование лиц в возрасте от 85 до 94 лет и лиц старше 95 лет. В настоящем очерке подвергаются изучению итоги последнего обследования при отделении данных относительно лиц, возраст которых в период переписи населения составлял 99 лет и более (последним в период проведения настоящего обследования, как правило, уже исполнилось 100 лет) и их сопоставлении с данными лиц в возрасте от 95 до 98 лет. Численность лиц в возрасте от 95 до 98 лет составляла 334 человека, а численность лиц 99-летнего возраста и более составляла 26 человек (среди опрошенных в ходе переписи 34 человека). Согласно собственным показаниям, данным в ходе переписи населения, удельный вес лиц столетнего возраста составлял 0,67‰, а доказать столетний возраст могло 0,14‰. Наиболее престарелым лицом в период переписи населения являлась женщина, возраст которой составлял 103 года.

Половая пропорция лиц в возрасте с 95 до 98 лет (число женщин в расчете на 100 мужчин) составляла 221, а у более престарелых лиц 240. Преобладающее большинство лиц старческого возраста является вдовым. Анализ таблицы смертности показывают, что вероятность достижения столетнего возраста в значительной степени повышается.

Путем исследования наиболее престарелых по общественной принадлежности и занятости можно установить, что на основании их прежнего распределения по занятости нельзя признать вероятными предположения относительно большей продолжительности жизни сельскохозяйственного населения, хотя шансы последнего на достижение столетнего возраста не являются меньшими, чем у остальных занятых. Можно установить также и то, что между трудовой деятельностью и достижением очень высокого возраста нет противоречия, но здесь также не может быть доказана ни положительная взаимосвязь. Из числа наиболее престарелых 69% начало трудовую деятельность до 15-летнего возраста. Большая часть из них продолжала работать до 85-летнего возраста, а многие работали даже и в период проведения обследования.

Для жизненных условий наиболее престарелых являются характерными низкие денежные доходы или, соответственно, нахождение на иждивении. Их жилищные условия являются менее благоприятными, чем жилищные условия в общегосударственных масштабах, многие из них живут в комнатах с набивным земляным полом. Худшие жилищные условия касаются прежде всего проживающих в отдельных комнатах. Внешний вид наиболее престарелых за редкими исключениями является аккуратным, почти каждый из них ежедневно умывается. Школьное образование наиболее престарелых является весьма низким, а у лиц в возрасте от 95 до 98 лет совпадает с соотношениями, имевшими место 40 лет тому назад.

Среди эндогенных факторов достижения столетнего возраста в настоящем очерке вопрос наследственности возраста изучается через призму комбинирования продолжительности жизни родителей. В большинстве случаев родители жили более 70 лет, а средний возраст наступления смерти у них был гораздо выше, чем ожидавшаяся в начале века средняя продолжительность жизни и средний возраст наступления смерти вообще.

Среди эндогенных факторов настоящее обследование уделяет внимание также и вопросу очередности рождений. Согласно полученным в ходе обследования данным перворожденные имеют больше шансов для достижения наиболее высокого возраста, чем второрожденные и дальнейшие дети. Так, удельный вес перворожденных среди лиц в возрасте 99 лет и более составляет более 40%, а среди лиц в возрасте от 95 до 98 лет 31%, в то время как в конце прошлого столетия доля перворожденных в рамках всех рождений могла равняться примерно 20%. На основании числа братьев и сестер можно сделать вывод относительно более высокой плодовитости матерей. Плодовитость у наиболее престарелых между тем свидетельствует о том, что нормальные биологические процессы, — к числу которых относится и деторождение, — не являются препятствием для достижения столетнего возраста, даже более того, шансы женщин, рождавших несколько раз, являются большими, чем шансы бесплодных.

Распределение лиц старческого возраста по месяцам рождения является неравномерным и отклоняется от сезональности живорожденных в начале века. Так во втором квартале родилось, например, лишь 18%, а в четвертом квартале 32% лиц этой категории.

Зрение у лиц столетнего возраста, как правило, является слабым, только одна четверть из них видит хорошо. Между тем положение в области слуха является лучшим, около половины из них слышит хорошо. У 60% совершенно нет зубов, при чем у мужчин зубы сохраняются чаще, чем у женщин. Порча зубов у них началась, как правило, после 40 лет, а полная утрата зубов после 85 лет. Искусственные зубы имелись только у одного лица. Густые волосы имеются у 56% мужчин и 22% женщин. Их походка является уже достаточно дряхлой, а 30% из них вообще не способны ходить. Только у половины наиболее престарелых сохранилась ясная память. Треть спит десять часов в сутки и более, а 41% уделяет сну 8—9 часов.

В отношении потребительских навыков было установлено, что половина опрошенных предпочитала мясные блюда, а растительным кушаньям отдавала предпочтение лишь четверть престарелых. Из числа лиц столетнего возраста у 85% наблюдается хороший аппетит. Девять десятых из них регулярно пило молоко или кофе с молоком, примерно треть пила чай и лишь одно лицо потребляло черное кофе. Из числа наиболее престарелых 3/4 потребляло алкогольные напитки и более 80% мужчин курило. В период проведения обследования алкогольные напитки потребляло 60% опрошенных и лишь половина курящих мужчин бросила табак.

RESULTS OF THE DEMOGRAPHIC ANALYSIS OF THE OLDEST POPULATION

Summary

On basis of the 1960 population census the Central Statistical Office carried out special surveys about persons 85—94 years old, on the one hand, and about persons, 95 years old and older, on the other hand. The present study examines the results of the latter; it separates the data relating to those who were 99 years old and older at the time of the population census (the latter were almost all 100 years old at the time of the survey) and compares them with the data of the 95—98 years old. The number of the persons 95—98 years old and older surveyed was 334, that of the persons 99 years old and older amounted to 26 (the number of those interrogated at the time of the population census was 34). According to the data supplied in the course of the population

census the share of the persons 100 years old amounted to $0,67\frac{0}{0000}$, whereas the share of those whose being 100 years old could be proved, made $0,14\frac{0}{0000}$. The oldest person at the time of the population census was a woman 103 years of age.

The sex proportion of the 95—98 years old persons (the number of females per 100 males) was 221, that of the older persons amounted to 240. The overwhelming majority of the extremely old aged population was widowed. The analyses of the life table show that the probability of reaching the age of 100 years increases considerably.

When examining the socio-occupational conditions of the oldest population it can be established that on basis of their former occupational distribution the suppositions of a longer life for the agrarian population cannot be rendered probable, though their chance of reaching the age of 100 years is not less than that of those engaged in the occupational branches. It can also be established that there is no divergence between the employment and the reaching of a very high age, though a positive connection cannot be verified either. 69 per cent of the oldest began to work before having reached the age of 15 years. Most of them performed an earning activity till they reached the age of 85 years, many were working even at the time of the survey.

The living conditions of the oldest (population) is characterized by the low money incomes, or, more exactly, by the fact that they are sustained by other persons. Their dwelling conditions are worse than the national average, many of them live in rooms with a floor of beaten earth. The worse dwelling conditions relate mainly to those living in separate rooms. Apart from a few exceptions their exterior is, in general, well-kept, almost each of them washes daily. The school qualification of the oldest is very low, that of the 95—98 years old corresponds to the proportions having existed 40 years ago.

Among the endogenous factors of reaching the age of 100 years the study examines the problem of inheritability of the age by combining the ages reached by the parents. In most cases the parents reached an age of over 70 years, their average age of death, was considerably higher than either the expectation of life or the average age of death in the early years of the century.

Out of the endogenous factors the survey paid also great attention to the question of the order of births. According to the data of the survey the first-born have a greater chance to attain the highest age than the second-born, third-born etc. The share of the first-born among 99 years old and older people amounts to 40%, among 95—98 years old people to 31%, whereas at the end of the last century the share of the first-born may have been about 20 per cent of the total births. On basis of the number of brothers and sisters of the persons analysed, the conclusion can be drawn that the fertility of their mothers was higher. The fertility of 100 years old people, however, shows that the normal biological processes—as confinements—do not put obstacles against reaching the age of 100 years, in fact this chance is even greater in the case of women having given birth to several children than that of the infertile women.

The distribution by months of birth of the extremely old aged people is more uneven and differs from the seasonality of live births prevailing in the early years of the century. Only 18 per cent were born in the second quarter of the year, whereas 32 per cent were born in the fourth quarter.

The sight of the 100 years old is, in general, weak, only one-fourth have good eyes. Their audition, however, is better; nearly 50 per cent have a keen hearing. 60 per cent are completely toothless, the males have teeth rather left than the females. The impairment of the teeth began in most cases after having reached the age of 40 years, the full loss of teeth ensued after the age of 85 years. Only one of them had a set of false teeth. 56 per cent of the males and 22 per cent of the females had thick hair. Their way of walking is very unsteady, 30 per cent are unable to walk. Only half of the oldest have a good memory. One-third of them sleeps 10 hours or more, an additional 41 per cent sleep 8—9 hours.

As far as their consumer habits are concerned, half of the persons observed were fond of meat, less than one-fourth preferred vegetable food. 85 per cent of the 100 years old have a good appetite. 9/10th of the interrogated persons have drunk regularly milk or milk coffee, nearly one-third have drunk tea, and only one person preferred pure coffee. Three-fourth of the oldest had consumed alcoholic drinks in the course of their life, over 80 per cent of the males were smokers. At the time of the survey over 60 per cent of the persons interrogated were alcohol drinkers and only half of the males had broken off smoking.

DEMOGRÁFIA ÉS SZOCIOLÓGIA

DR. KULCSÁR KÁLMÁN

Az utóbbi években a demográfia és a szociológia iránt hazai viszonylatban is megnyilvánuló fokozott érdeklődés, a kutatásokban és eredményekben is lemérhető társadalmi igény szükségessé tette, hogy megkíséreljük sokrétű viszonyuk egyes problémáinak elemzését.

Kétségtelenül megállapítható és a két tudományág viszonyában is tükröződő tény, hogy a demográfia, mint tudomány *nem jelent* pusztán *népességstatisztikát*, a népességnek a legkülönbözőbb ismérvek szerinti megoszlásával, mozgásával kapcsolatos leírását, tehát azt, amit „formális aspektusnak” lehet nevezni. A demográfia és a szociológia viszonyából adódó problémák éppen a demográfia tudományos felfogásával függnek össze, amennyiben a demográfiai jelenségek társadalmi meghatározottságának és társadalmi tartalmának — a biológiai és pszichikai tényezőkön túli, de azokkal összefüggő — tanulmányozása a demográfia jelenségei megismerésének elengedhetetlen része. Ebből következik, hogy a demográfia saját kutatási területéhez tartoznak olyan társadalmi jelenségek is, amelyek — más szemszögből — a szociológiai megismerés tárgyát is képezik. Ez a tény azonban csak azt jelenti, hogy az egyes tudományok közti határok nem vonhatók meg abszolút jelleggel, történetileg is változnak, tehát sok tekintetben feltételes jellegűek. A problémák tehát már eleve adódnak abból, hogy a szociológia és a demográfia a minden tudomány számára leglényesebb két szempont mellett még egy harmadik vonatkozásban is érintkeznek. Nem kétséges ugyanis, hogy tárgyük szempontjából, de a kutatási módszerek szempontjából is (és itt a minden tudomány, ezen belül minden társadalomtudomány számára közös ismeretelméleti módszeren túl is) megállapíthatjuk szoros kapcsolatukat, de mindkét tudomány művelői előtt is egyre világosabbá válik, hogy a szociológia és demográfia tudományos eredményei egymás számára is nélkülözhetetlen fontosságúak. Ma már éppen olyan nevelésesen hat a szociológia szemrehányása a demográfiának — mely szerint ez csak pusztán számszerű tények összegyűjtése minden elmélet nélkül —, mint a másik oldalról kiinduló bírálat, mely szerint viszont a szociológia csak teória, amelynek a valósághoz, a ténykutatásokhoz nem sok köze van. Az általánosan elterjedt ellenkező szemlélet megnyilvánulása, hogy ma már alig találunk olyan szisztematikus szociológiai kézikönyvet, amelyben ne szerepelne valamilyen formában a demográfiai problematika.

A két tudomány szoros kapcsolatának történeti-társadalmi alapja az a szociológiát és demográfiát egyaránt létrehozó *társadalmi igény*, amely a

polgári forradalmak korában a *társadalom tudományos megismerésének*, alakításának és igazgatásának gondolatában jutott kifejezésre. A szociológiát és a demográfiát létrehozó azonos társadalmi feltételeket és igényeket ma már a polgári társadalomtudomány is elismeri és különösen azon képviselői hangsúlyozzák, akik a két tudomány szoros kapcsolata mellett foglalnak állást. Így pl. *Alain Girard* azt írja, hogy a szociológia és a demográfia két kívánság találkozásából született: a társadalom tényeinek pontos megismerésére és a társadalom tudományos alakítására való törekvésből (1). Anélkül, hogy a társadalmi igény történeti és osztálykötöttségének taglalásába most belemennénk, megállapíthatjuk, hogy az így keletkezett tudományok későbbi alakulását is erősen befolyásolták a polgári társadalom további fejlődéséből adódó társadalmi szükségletek. A tudományos társadalomalakítás igénye ugyan társadalmi méretekben ebben a társadalomban nem válhatott valósággá, s ezt a funkcióját a szociológia és a demográfia csak az új, megváltozott társadalmi rendben töltheti be, mégis a polgári társadalom társadalmi szükségletei, ha kisebb egységekre és problémákra korlátozottan is, a társadalmi rend apologetikájának szempontjain túlmenően is kifejeződtek a szociológia és demográfia tudományának fejlődésében, sok tekintetben fellendülésében. Ezek a szükségletek ma már hangsúlyozottan prakticista jellegűek, amelyek kutatási valóságként — különösen a szociológiában — a nagy összefüggések és törvényszerűségek eltakarására vezettek, kifejezetten mikroszociológiai jellegűekké váltak, éspedig érdekes módon a demográfia kutatási módszereinek bizonyos fokú segítségével is. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ebben a vonatkozásban bizonyos fokig megfordult a helyzet, amennyiben a demográfia több kutatója hangsúlyozza, hogy elmélet nélkül nem lehet a népességstatisztika által szállított tényanyagot megfelelően feldolgozni, sőt még leírni sem (2), míg sok szociológus kiált *apage-t* minden elméletre, sokan pedig az elméletnek egy fajta instrumentális szerepet szánnak, főleg hipotézisalkotás formájában az empirikus szociológiai kutatásokban (3, 4).

Az azonos társadalmi alap és az azonos tárgyból fakadó következmények különösen akkor váltak kifejezettké, midőn a polgári társadalom további fejlődésével a szociológia tudománya pontosabban körvonalazódott, sőt bizonyos „imperialista” törekvések is jellemezni kezdték a társadalomtudományokon belül. Egyebek közt ezek a törekvések is szülték a szociológia és a demográfia viszonyában oly nagy fontosságúvá vált *társadalmi morfológia* fogalmát. Ebbe a fogalomba burkolva kísérelte meg a szociológia a demográfiát magába olvasztani, s sok tekintetben a mai hasonló törekvések is a társadalmi morfológia problémájának leple alatt bújnak meg (5). A társadalmi morfológia problémája — azon túl, hogy felveti a demográfia, mint önálló tudomány létének a kérdését — további tartalmi problémákat is szül mind a szociológia, mind pedig a demográfia szempontjából.

TÁRSADALMI MORFOLÓGIA, SZOCIOLÓGIA, DEMOGRÁFIA

A társadalmi morfológiát — mint a szociológia segédtudományát — *Emile Durkheim* írta körül először, és azokat a tudományokat értette alatta, amelyek a társadalom anyagi szubsztrátumával foglalkoznak, ennek jelen-

ségét leírják és megmagyarázzák. A társadalmi élet szubsztrátumon nyugszik — fejtegeti *Durkheim* —, amely nagyságát és formáját meghatározza. Ez az individuumok tömegéből áll, amelyekből a társadalom összetevődik; abból a módból, ahogyan ezek a föld felszínén eloszlanak; minden olyan dolog természetéből és alakjából, amelyek a kollektív kapcsolatokat befolyásolják. A társadalmi szubsztrátum függ a népesség nagyságától és sűrűségétől, attól, hogy a városokban vagy a falvakban koncentráliódik-e erősebben, attól, hogy hogyan helyeződik el a városokban és a lakásokban, a határoktól, amelyek körülveszik, a közlekedési utaktól, amelyek keresztülvezetnek rajta, stb. „Másképp a szubsztrátum állapotát befolyásolja közvetve vagy közvetlenül minden társadalmi jelenség, ahogyan minden, az emberi agy állapotával közvetlenül vagy közvetve kapcsolatban álló tudati jelenség is. Mindez olyan problémaösszefüggés köré csoportosul, amely iránt a szociológia nyilvánvalóan érdeklődik. Ezek a problémák mind egy és ugyanazon tárgyra vonatkoznak, és ebből a tudomány azonosságának is következni kell. Javasoljuk, hogy ezt a tudományt társadalmi morfológiának nevezzük” (6). S később még határozottabban: „... a társadalmi morfológiába vettük fel mindazt, ami a városi és vidéki centrumok demográfiájához és geográfiájához tartozik” (7).

A *Durkheim*-iskola még mindig jelentős helyet foglal el a mai francia szociológiában, így azután nem csodálatos, ha a mai francia szociológia még mindig operál a társadalmi morfológia fogalmával. Ha végigtekintjük a fogalom meghatározásait *Durkheim* óta, akkor láthatjuk, hogy bármilyen terjedelműek is azok, a demográfiát, illetőleg a demográfiai jelenségeket mindig magukban foglalják. A legjellemzőbb példa erre talán *M. Halbwachs*, aki külön monográfiát szentelt a társadalmi morfológiának. *Halbwachs* a társadalmi morfológia kettős fogalmát különbözteti meg, tágabb és szűkebb értelemben használja. Tágabb értelemben ide tartozna mindaz, amit *Durkheim* felsorolt, hiszen minden társadalmi jelenségnek, társaságnak, családnak, egyháznak, államnak, stb. megvan a materiális formája. Mindezeket a jelenségeket azonban morfológikus jelleggel is vizsgálja már a szociológia valamelyik része, így a szűkebb értelemben vett társadalmi morfológia számára nem marad más, mint a *népesedés tényei, így a társadalmi morfológia egyenlő a népességtudománnyal* (8). Így summázhatnánk *Halbwachs* fejtegetéseit, kiegészítve még egy nagyon lényeges régebbi megnyilvánulásával is, amely már mélyebbre enged betekintést a társadalmi morfológia tartalma meghatározási módjába. „Egy és ugyanazon morfológiai jelenséget a legkülönbözőbb gazdasági változások kísérhetnek anélkül, hogy természete általuk a legcsekélyebb mértékben is megváltozna”; így „a morfológiai jelenségeket, pl. a vándorlást morfológiai jelenségekként kell magyarázni, és a vizsgálat céljaira a gazdasági jelenségektől el kell választani” (9). *Halbwachs*-nál a társadalmi morfológia így teljesen formális jellegű tudománnyá változna, nem vitásan abból is következő, hogy a társadalmi jelenségek struktúráját és formáját azonosként kezeli (10). Ez még a durkheimi állásponttól is lényegesen messzebb esik, és joggal hívja fel a figyelmet e formalista magyarázatra a mai francia szociológia egyik neves képviselője is (11). *Durkheim* ugyanis nem választotta el a társadalmi csoportok változásainak kvantitatív jellegű kutatását a minőségi, tehát a tartalmi változásoktól, csak későbbi követőinél helyeződött a

hangsúly mindinkább a morfológia formális és ezzel kvantitatív jellegére, és oldották fel a *tartalmi vonatkozásokat* is a formában. Érdekes, hogy ennek a fejlődésnek a veszélyét éppen az a *René König*, német szociológus észlelte, aki az empirikus társadalomkutatás propagátoraként a modern német szociológiában éppen a formális kutatások képviselője (12).

Milyen következmények származhatnak a formális koncepcióból? A demográfia és a szociológia számára egyaránt kedvezőtlenek, és ezek sokszor valóban kísértének is mindkét tudomány fejlődésében. *Girard* francia demográfus, pl. midőn elismeri, hogy *Halbwachs* valóban sokat tett a szociológia és a demográfia kapcsolatainak a társadalmi morfológia területén való felderítéséhez, azt is kifejti, hogy ha elfogadjuk a *Halbwachs*-féle meghatározást, amely lényegében *Durkheimre* nyúlik vissza, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy mert minden emberi társulás elsősorban személyek társulása, mindegyiknek — legyen az vallási, politikai vagy gazdasági társulás (és ennél fogva népesség) — megvan a maga sajátos morfológiája, amelyet kvantitatív eszközökkel lehet mérni és számlálni, így azután akár azt is mondhatjuk „tout sociologue devrait se doubler d'un démographe” (13). Volt már példa a szociológia fejlődésében arra, hogy mindent demográfiai tényekkel igyekezzenek magyarázni, s ha ez a szemlélet már a polgári szociológiában is túlhaladott, még mindig megmaradt — bár egyre csökken — a *Girard* és *König* által észlelt azonos, bár különféle képpen kifejezett veszély, amely szerint a *társadalom strukturális, tehát tartalmi vonatkozásait összekeverik* a formával, illetőleg a formai vizsgálatok módszereit tartják kizárólagosnak mind a demográfiában, mind pedig a szociológiában.

A veszély a szociológia számára tehát nyilvánvaló, de nem kisebb méretű a demográfia esetében sem. A morfológiaként felfogott demográfia ugyanis szükségképpen formális marad, amely a maga matematikai eszközeivel nem képes a demográfiai jelenségek számszerű alakulása mögötti társadalmi tényezők feltárására, így a demográfiai jelenségek adekvát magyarázatára sem, különösen ha ezeket a számszerű adatokat a *társadalom struktúrájával* azonosítja. Ezért figyelhető meg már hosszabb idő óta a morfológiai értelemben vett demográfia *meghaladásának* folyamata, amely vagy — mint az a bevezetőben idézett *Mackenroth* megállapításból kitűnik — az elmélet iránymutatásához folyamodik, vagy — mint az *Girard* gondolatmenetéből látható — a demográfiai tények szociológiai aspektusainak együttes vizsgálatát sürgeti, legalábbis a polgári elméletben.

A szociológia és demográfia a morfológia szintjén tehát nem művelhető eredményesen, és ebben a fogalomban mindkét tudományra hasznosan nem is közelíthető egymáshoz. Nemcsak azért, mert a morfológiai szemléletből következő formális és pusztán mennyiségi aspektus a szociológiát és a demográfiát egyaránt formális tudománnyá, pusztá leírássá változtatja, hanem elsősorban azért, mert a *jelenségek, és így a társadalmi jelenségek formai és tartalmi vizsgálata nem szakítható el egymástól*. A morfológia pedig egyik használatos értelmében a forma mesterséges önállósítása, másik értelmében pedig — és ez még rosszabb — a forma azonosítása a tartalommal. *A. Cuvillier* francia szociológus ugyanis igazat mond, midőn azt állítja hogy a társadalmi morfológia alapelve szerint a népesség kvantitatív változásai a struktúra módosulását is maguk után vonják. (Ha akkor már nincs is igaza,

amidőn ezt az elvet *Hegel* ismert tételével, a mennyiségi változások minőségivé való átalakulásáról igyekszik kapcsolatba hozni (14). Ha elfogadnánk a morfológia alapelvét, akkor elfogadnánk azt is, hogy a forma határozza meg a tartalmat. Ezzel szemben még a népesség mennyiségi változását a legkülönbözőbb vonatkozásokban is társadalmi tényezők alakulása, társadalmi jelenségek szabják meg, illetőleg az ilyen változások is részben a *társadalom tartalmi struktúrájára* vezethetők vissza, amely azonban nem azonos a népesség struktúrájával. A morfológiai szemlélet említett veszélye, amely a szubsztrátum formai vonásait jelentő adatokat a társadalom struktúrájaként fogja fel, lényegileg ugyanis a *népesség struktúráját* tekinti a *társadalom struktúrájának*. A népesség struktúrája azonban — amely a demográfiai vizsgálódások egyik magától adódó tárgyát is jelenti — még mindig csak *forma, amelyben végsősoron a társadalom struktúrájából adódó következmények nyilvánulnak meg*, mint ahogyan azok fejeződnek ki *egy* demográfiai jelenség, pl. a család struktúrájának alakulásában is. Ezzel kapcsolatban azonban kénytelenek vagyunk egy közhelyszerű, de valóságot kifejező fordulattal is élni, amidőn azt mondjuk, hogy a forma visszahat a tartalomra, s így a népesség struktúrája, vagy az egyes demográfiai jelenségek struktúrája is visszahat és sok tekintetben kifejeződik a társadalom struktúrájában, tartalmi vonásait jelentő jelenségeiben is. Mind ezt egy mondatban konkretizálhatjuk, éspedig abban a megállapításban, hogy a *demográfiai jelenségeknek szociológiai tartalmuk* van, és ez a tény határozza meg elsősorban a demográfia munkakapcsolatát is a szociológiához.

A DEMOGRÁFIAI JELENSÉGEK SZOCIOLÓGIAI TARTALMA

Azt a tényt, hogy a demográfiai jelenségek alakulása szociológiai jelenségekkel van összefüggésben — még a „legbiológiaiabb” természetűek is —, ma már aligha lehetne tagadni. Nagyjából elismerik ezt a szociológusok éppen úgy, mint a demográfusok. Így *Cuvillier* szerint a demográfiai viszonyok, a születési és halálozási arányszámok, a vándormozgalmak és hullámok nem tekinthetők és nem vizsgálhatók a társadalmi élet teljes összefüggéseitől elszakítva (15). *Girard* azt írja, hogy a demográfiai jelenségek, azok is, amelyek első pillanatra függetlennek tűnnek a társadalmi „ellenőrzéstől”, valójában szoros összefüggésben vannak és meg sem érthetők a társas élet azon kereteitől elszakítva, amelyhez tartoznak (16). A problémának az egyik oldala tehát világos, a *társadalom tényei befolyásolják a demográfiai jelenségek alakulását*, noha az sem tagadható, hogy a demográfiai viszonyok sok tekintetben hatnak a társadalom egyes jelenségeinek alakulására is. A demográfiai jelenségek matematikai eszközökkel való vizsgálata is lényegében, vagy legalábbis sok esetben társadalmi tényezők hatását mutatja ki, illetőleg a matematikai analízis során feltárt összefüggések ezeknek a tényezőknek számbavétele nélkül nem magyarázhatók meg. Ilyen eredményre jutott például egy, a magyar házassági mozgalom néhány jellegzetességét a házassági táblák alapján vizsgáló tanulmány is, amely szerint „a házassági mozgalom alakulása döntő mértékben a társadalmi-gazdasági tényezők hatására változó házassági kedvtől (valószínűségtől) függ”, noha más tényezők a népesség kor és családi állapot

szerinti megoszlása — amely azonban, hozzátehetjük, sok szempontból ugyancsak társadalmi tényezők által meghatározott — is befolyásolja a házassági mozgalom nagyságát (17). A házassági mozgalom adatainak bizonyos bontásban való megfigyelése méginkább aláhúzza a társadalmi, ezen belül a kulturális, tudati s más tényezők hatását, hogy külön ne is szölgünk a szintén jelentősen közreható, magából a *népesség struktúrájából* adódó tényezőről. Egy, a munkásifjúság 1957. évi házasodását megfigyelő vizsgálat például olyan tendenciákat tárt fel, amelyek alkalmasak a társadalmi tényezők hatásának tanulmányozására. A vizsgálat szerint a társadalmi környezet hatása, többek között abban jelentkezett, hogy — az azonos iparágban dolgozók összeházasodásának aránya mellett (ez utóbbi az üzem társadalmi-kulturális szerepére figyelmeztet ebben a vonatkozásban is) — a jobbra mezőgazdasági környezetben élő bányász fiúk 31,3%-a nősült a mezőgazdaságból, s még ennél is több vidéki, a városban még csak ideiglenesen élő fiatal építőipari (jobbra segéd-) munkás (az e kategóriába tartozó megfelelő munkások 39%-a) házasodott a tartósabb és szilárdabb bázist jelentő, otthoni paraszti környezetből. De megmutatkozik az új munkásgeneráció kulturális színvonalának emelkedése, az új értelmiség összetétele, a nagyváros nivelláló hatása is azokban az adatokban, amelyek azt jelzik, hogy egyre több munkásifjú vesz el szellemi foglalkozású lányt, különösen azokban az iparágokban, amelyekben a tanulóktól már az érettségit is megkivánják. A házassági mozgalom alakulásán belül, tehát sokrétűen nyilvánulhatnak meg a társadalom szociológiai jellegű tényezői, amelyek a vizsgált összefüggésben azonban demográfiai jelenségekben fejeződtek ki.

A házassági mozgalom alakulása azonban — bár társadalmi tényezők határozzák meg és ezek vizsgálata nélkül maga a számokban kifejezésre jutó tendencia sem érthető meg — még mindig nem adja meg azt a képet, amely ebben a vonatkozásban a társadalom struktúrájával összefüggésben vetne fényt a házasságra, mint *demográfiai jelenségre*. A társadalom struktúrájával összefüggő vizsgálatok nem rekedhetnek meg az olyan, végeredményben másodlagos tényezők vizsgálatánál sem, amelyek kisebb vagy nagyobb fokban kifejezésre jutnak többek között a házasságkötések számának alakulásában. A demográfiai jelenségek alakulásában kifejeződő társadalmi tényezők mellett és azokkal sok tekintetben összefüggően ugyanis minden demográfiai jelenségnek *szociológiai tartalma* van. Ez a szociológiai tartalom az, amely sok tekintetben a demográfiai jelenség egyéb, például biológiai tényezőit is alakíthatja. Az előbbiekhöz kapcsolódva jó példa erre a család tartalmának átalakulása. A házasság fogalma természetesen nem azonos a családdal, de szorosan összefüggenek, és ez az összefüggés szociológiai tartalmuk átalakulásában is kifejezésre jut. Szinte közhely már a modern szociológiában, hogy a házasságban a nő helyzete megváltozott (18), s hogy ez a változás a nemi státus szociológiai tartalmával függ össze. Ugyanaz a fejlődés azonban, amely a nő nemi státusának társadalmi tartalmát megváltoztatta, mélyreható változásokat idézett elő a család szociológiai tartalmában is. Ez a változás különösen a szocialista társadalom viszonyai között észlelhető. Az a világszerte megnyilvánuló folyamat ugyanis, amely az iparosodással, az urbanizációval stb. megszűntette a családnak mint termelési egységnek ilyen jellegzetességét, bizonyos fokig érintetlenül

hagyta a mezőgazdasági családok e tartalmát. Ilyen jelenségek különösen az éppen iparosodó, vagy az ipart gyorsabban fejlesztő országokban észlelhetők (19). A mezőgazdaság Magyarországon is egyre teljesebbé váló átalakítása a család termelési egység jellegét a mezőgazdaságban is megszüntette. Ennek a ténynek rendkívüli hatása van, nemcsak a család szociológiai tartalmának alakulására, de az egész falusi társadalom fejlődésére is, amelynek hagyományos életrendje köztudomás szerint a család ilyen központi szerepére és helyzetére épült. Ez a körülmény a család demográfiai jellegű tényezőire döntő hatással volt, hiszen köztudott, hogy a család nagysága, különösen a gyermekek száma a mezőgazdaságban összefüggésben volt a család termelési egység jellegével. Különösen primitívebb körülmények között a paraszti termelés érdekei is hatottak a gyermekszám alakulására, főképp a munkaerő igény szempontjából. (Természetesen távolról sem állítjuk, hogy a falusi termékenység alakulásának ez volt az egyetlen, vagy akár meghatározó jelentőségű tényezője, hiszen igen sok helyen kifejeződött a föld nagyságának ellentétes hatása az egykezésben, amely általában éppen a módosabb parasztnál terjedt el, a föld egységének és nagyságának, a család státusának fenntartására.) Egy japáni vizsgálat szerint a falusi családok termékenységét döntően határozza meg a valódi vagy vélt munkaerőszükséglet (20), amely a születések számának emelkedésében fejeződik ki, olyannyira, hogy más oldalról viszont mezőgazdasági munkaerőfellesleget produkál. A család alapvető tartalmi változásának (amely napjainkban a mezőgazdaság átalakulásának folyamatában szinte kézzelfoghatóan érezhető) hatása a család szociológiai tartalmának másodlagos vonásaiiban is kifejezésre jut, mindabban, amit *Mowrer* amerikai szociológus úgy fogalmazott meg, hogy a család „magatartások és eszmék szervezete is, amelyet minden család függetlenül fejleszt ki, és amely jellemző a családra” (21). Ezek a vonások természetesen nem függetlenül alakulnak ki, ahogyan azt *Mowrer* feltételezi, hanem az alapvető társadalmi viszonyok, az egész társadalom változása nyomán, nagyjából azonos tartalmat adva az egy korra és társadalmra jellemző családoknak.

A demográfiai jelenségek szociológiai tartalmának jellemzésére kínálkozó számtalan példa közül ragadjuk most ki a nemet és a kort, amely egyébként is számos más demográfiai tényezővel van összefüggésben.

A kor és a nem behatóbb vizsgálatokor ismernünk kell a nemek státusának és az egyes korcsoportoknak társadalmi tartalmát. Ez a tartalom ugyanis, bár minden korban és társadalomban alapvetően azonos biológiai, pszichikai sajátosságokat takar, mégis sokféleképpen alakul az alapvető társadalmi-gazdasági alakulatok, az egyes történelmi korszakok szerint, sőt egy korszakon és társadalmi-gazdasági alakulaton belül is az egyes társadalmak gazdasági-kulturális fejlettségének, etnikai összetételének stb. megfelelően. Amikor tehát *Halbwachs* felteszi a kérdést, hogy a nemek közötti különbség tisztán biológiai jellegű-e, joggal kiegészítheti egy másodikal is: Vajon olyan biológiai feltétele-e ez a társadalmi életnek, amelyet a társadalom „kivülről” kap, s azon semmit sem változtat, vagy alakít? S midőn válaszában megállapítja, hogy társadalmi eltérés tapasztalható a nemek között a legkülönbözőbb intézményekben, szokásokban, jogszabályokban, amelyek azonban nem azonosak, és legkülönbözőbb társadalmak szerint változnak, így pl. a modern civilizáció fejlődése igen sok vonatko-

zásban csökkenti, vagy elmosza a nemek közötti társadalmi különbségeket (22), — máris olyan kérdést érint, amely a szociológiában a státus, jelen esetben a nemi státus problémájával kapcsolatos. A státus probléma a nemek vonatkozásában eléggé bonyolult. Hogy az általánosan több státusban élő egyén magatartásában, s ezen túl társadalmi életében melyik a meghatározó, a további kérdések egész szövevényét veti fel. A nemi státus társadalmi, gazdasági és kulturális kondicionáltsága pl. napjainkra már meglehetősen differenciálta (az osztálymeghatározottságon túl is) a nők szociológiai helyzetét. Ez a tény elsősorban a női munkavállalás tömeges jellegének következménye. *König* német szociológus a státus fogalmáról írva megkülönböztet „kijelölt” státust, amelyet már a születés megállapít az individuum számára, és „szerzett státust, amely már az egyén speciális teljesítményén nyugszik. Tipikusan „kijelölt” státusnak tekinti a nemet, amely alapjában minden társadalmi különbözőség ellenére ugyanaz (23). A nemi státus szociológiai tartalmának változása azonban e státus „kijelölt” jellegét — hogy *König* szóhasználatánál maradjunk — sok tekintetben elhomályosítja. Vagyis az a tény, hogy valaki pl. nőnek születik, már csak bizonyos — egyre szűkebb — vonatkozásban határozza meg társadalmi szerepét. Az ún. „szerzett” státusok hallatlan szaporodása és differenciáltsága az, amely a női státus szociológiai tartalmának mai értelmét megadja. Ez — mint említettük — a tömeges női munkavállalás, társadalmunkban a nők egyre teljesebbé váló tényleges egyenjogúságának folyamatával függ össze. A nők munkavállalásának kérdését pedig — mivel igen sok népesedési jelenséggel áll kapcsolatban — a demográfia behatóan vizsgálja.

Év	Férfiak az összes keresők százalékában	Nők az összes keresők százalékában	Férfi keresők a férfiak százalékában	Női keresők a nők százalékában
1920	70,0	30,0	67,8	27,4
1930	73,3	26,7	69,0	24,0
1941	72,2	27,8	71,3	26,3
1949	69,9	30,1	69,6	27,8
1960	63,8	36,2	70,1	37,2

Forrás: 1960. évi népszámlálás 2. Személyi és családi adatok képviselői minta alapján. Budapest, 1960. 15. old.

A tábla adatai szerint a vizsgált negyven évben a női foglalkoztatottság fokozatosan emelkedett Magyarországon éppúgy, mint az egész világban. Ez a tendencia megfelel az ipari társadalom fejlődésének, az urbanizációnak, amely a nők foglalkoztatottságát és ennek következtében általánosságban jogi egyenlőségüket is eredményezte. Az 1949. évi adatok által rögzített ugrás már megmutat valamit az alapvető társadalmi-gazdasági viszonyok megváltozásából, amely a nők státusára is lényeges hatással volt. S hogy az új szocialista társadalmi viszonyok ezt a hatást mennyire mélyítették, világosan mutatja az a tény, hogy a munkaképes korú női keresők aránya a munkaképes korú női népességhez viszonyítva 36,3%-ról 50,6%-ra emelkedett, míg ugyanez az arány a férfiaknál csak csekély emelkedést mutat.

A nők nemi státusában bekövetkezett változások azonban bizonyos fokig sajátosak. Ismert pl., hogy a nők foglalkoztatottságának növekedése, a nők által végzett munka jellegének megfelelően, a népgazdaság egyes

ágaiban nem egyenletesen jelentkezik. A növekedés túlnyomórészt az ipar-építőiparra és a mezőgazdaságra jellemző, e népgazdasági ágakban a kereső nők aránya 1949-hez viszonyítva 43, illetőleg 24 százalékkal emelkedett, míg a többi népgazdasági ágakban az együttes növekedés mindössze 10%-os volt (24). Nem vitás, hogy a nők bizonyos foglalkozási ágakba való csoportosulásának vannak biológiai és ebből fakadó pszichikai feltételei, de az is bizonyos, hogy jórésztben közrejátszik a társadalom ítélete is a nők egyes foglalkozásokban való részvételéről. Így a nemi státus szociológiai tartalmát sokféle tényező határozza meg az alapvető társadalmi viszonyokból fakadó követelményeken túl is. Világos, hogy az alapvető tényező a nők foglalkoztatottsága emelkedésének ténye. Ez módosítja a nő helyét a családban, a társadalom legkülönbözőbb területein, ez változtatja meg perspektivikusan életének nagy részét. Sok esetben azonban az ellenkező irányban ható tudati tényezőkkel is találkozunk, amelyek pl. a biológiai indokokon túlmenően is kizárják a nőket bizonyos foglalkozásokból, vagy amelyek sok esetben még mindig a nők munkavállalását helytelenítő véleményben fejeződnek ki. Így például egy Dunaújvárosban végzett felmérés szerint a megkérdezettek 51%-a nemmel felelt arra a kérdésre, hogy dolgozzon-e a feleség (25). Így azután egyet kell értenünk *Talcott Parsons* megállapításával, amely szerint az emancipáció fokozott előrehaladása ellenére is nehéz a nőnek elszakadni a hagyományos háztartási (domestic) mintáktól (26). Ilyen tényezők hatása a nők státusának szociológiai tartalmára ma még meglehetősen kifejezett, és az alapvető folyamat, a jogszabályi egyenlőség stb. ellenére bizonyos fokig visszahúzó erőt jelent. Így azután mai társadalmunkban a nő státusát általánosságban még sok tekintetben családi státusa, illetőleg ezzel kapcsolatosan férje státusa határozza meg.

A nemi státus szociológiai tartalmához hasonlóan fel lehetne tárni például az *egyes korcsoportok szociológiai tartalmát is*. A kor elsődlegesen ismét csak nem társadalmi, hanem biológiai tényező, biológiai és pszichikai folyamatokat fejez ki. Olyan fogalmak, mint az ifjúkor, a felnőttkor, az öregkor tartalma azonban már jórésztben társadalmi tényezőktől függ, sőt bizonyos tekintetben ezek is meghatározzák e fogalmak korhatárát is. A nem esetében a két nem biológiai sajátosságai félreismerhetetlenül megvonják a vonalat, amely még akkor is észlelhető, ha a szociológiai tartalom már sok tekintetben nem különbözik a férfiaknál és a nőknél. A kor vonatkozásában azonban ilyen választóvonal nincs, és nem lenne nehéz behizonyítani, hogy nagy részben társadalmi tényezők szabják meg az ifjúság, az öregkor stb. „elválasztóvonalát”. *Alfred Sauvy* francia demográfus már utalt is arra, hogy az ifjú a felnőtt-, és az öregkor határvonala nemcsak fiziológiai, hanem társadalmi tényezőktől is függ (27).

Bizonyos korcsoportok — a legkülönbözőbb jellegű szociológiai, kriminológiai stb. vizsgálatok tanúsága szerint — sajátos viselkedést mutatnak. Máshelyütt megkíséreltük már kimutatni, hogy pl. az ifjúkor szociológiai tartalma milyen sajátos jelenségeket produkál a fiatalkori bűnözésben (28), hogyan termelhetnek ki a fiatalkorhoz kapcsolódó társadalmi és kulturális sajátosságok, amelyek összefüggnek a fiatalkor pszichológiai és biológiai jellegzetességeivel, sok esetben a társadalom elismert normáival szembenálló magatartási szabályokat is. A fiatalkor sajátos viselkedését kiváltó

tényezők jórészt a legtöbb szociológus egyébként is társadalmi jellegűnek tartja, és pedig abban a helyzetben összefoglalva, amelyet a mai nyugati szociológiában szinte egyöntetűen státusbizonytalanságnak neveznek. Ez a státusbizonytalanság abból adódik, hogy az ifjúság társadalmi szerepe bizonytalan, átmeneti jellegű a gyermek és a felnőtt társadalmi szerepe között és magatartása között (29). Az ily módon meglehetősen általánossággal megfogalmazott szociológiai tartalom azonban nem független a helytől, időtől és a társadalomtól sem. Másrészt az sem lehet vitás, hogy ezt a státusbizonytalanságot — megfelelő társadalmi körülmények között — tudatos intézkedésekkel is lehet befolyásolni, s így nagymértékben csökkenteni az ebből fakadó problémák társadalomellenes hatását (30). A státusbizonytalanságot a modern kor ellentmondásos viszonyai termelték ki. A régi, kevésbé komplex vagy éppen primitív társadalmakban ez az átmeneti időszak a gyermek és a felnőttkor szerepe között nem, vagy alig jelentett társadalmi problémát, nem is szólva arról, hogy az átmenetiséget a primitív, sőt nem csak a primitív társadalmakban sokszor rituális intézkedésekkel is kiküszöbölték (31). (A rituális intézkedések természetesen csak formai jelentőségűek voltak, melyek azonban kifejezték a társadalmi tartalomtól adódó státusváltozás társadalmi méretű problémamentességét is.) Sok tekintetben megmagyarázza a szóbanforgó problémát *Hofstätter* megállapítása, aki szerint a mai társadalom ifjúságát két tagadás jellemzi; nem gyermek már és nem felnőtt még. Hozzá kell tennünk azonban, hogy mindez *társadalmi értelemben* áll. Biológiai értelemben a modern társadalomban ifjúnak tekintett ember már felnőtt, és az ellentmondó státushelyzetét is sok tekintetben váltja ki az a tény is, hogy a modern kor hosszabb képzést, iskolázást követel és tesz lehetővé, mint régebben, így az ifjúság tekintélyes részénél nagyon kitolódik a munkábaállítás, tehát az önállósulás anyagi feltételei megszerzésének időszaka (32).

Ahogy a társadalmi tényezők alakulása a modern társadalomban magával hozta az ifjúság szociológiai tartalmának problematikus voltát, éppen úgy a modern korban vált problematikusá az öregkori státus is. S ez a probléma nem csupán a népesség előregedéséből az egész népességre és társadalomra háruló gazdasági és szociológiai természetű probléma, de magának az öregkornak, az öregkor szociológiai tartalmának problémája is. Az öregkori státus szociológiai tartalma talán az egyik legtöbbet kutatott kérdés a szociológiában és a demográfiában egyaránt. Már e probléma irodalmának pusztá felsorolása és megközelítő értékelése is maghaladná e tanulmány kereteit, így annál is indokoltabban tartjuk itt mellőzhetőnek az öregkor szociológiai tartalma egyes vonásainak még a vázolását is, mert egyebek közt olyan magyar kiadvány is rendelkezésre áll, amely a kérdést sokféle aspektusból közelíti meg (33).

Az adott keretek között természetesen csak keveset mondhattunk az egyes demográfiai jelenségek szociológiai tartalmáról. A célunk is elsősorban a példázás volt, és inkább az, hogy egymástól eltérő jelenségeknek talán nem is mindig kézenfekvő tartalmi vonatkozásaiból vázoljunk fel néhány vonást. A sort folytatni lehetne olyan demográfiai jelenségekkel is, ahol a társadalmi meghatározottságon kívül a szociológiai tartalom is egészen nyilvánvaló, s ahol az alapvetően más társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározó jelentőségét is könnyű kimutatni. Ilyen például a belső

vándorlás, amely ugyan általában az iparosodással és az urbanizációval kapcsolatos, de amelynek tartalma, különösen ha a társadalmi átrétegződés folyamatával együtt tekintjük, már társadalmi-gazdasági formációk szerint változik (34). Ilyen a termékenység alakulása, amelyről már nem egy külföldi és belföldi demográfiai vizsgálat derített fel jelentős társadalmi meghatározottságán túl további tartalmi vonatkozásokat is, stb.

A demográfiai jelenségek szociológiai tartalmára egyébként már az az egyetlen momentum is ráirányítja a figyelmet, amelyet *Gerhard Mackenroth* a szociológiai szemléletű demográfia egyik neves képviselője így fejezett ki: „a népességi folyamat minden lényeges részében emberi magatartásokból adódik”. Márpedig az emberi magatartás szociológiai meghatározottsága ma már általában nem is vitatott tény. Nagyjából elfogadott, hogy az individuálszociológiai indítékek és folyamatok társadalmi tényezők által befolyásoltak és nagyrészükből meghatározottak is. *Mackenroth* ebből azután levonja azt a következtetést is, mely szerint a népességtan a szociológiához tartozik: a történeti és a mai ember generatív magatartása, ahogyan társadalmi léte is általában, történetileg-szociológiailag gazdagon differenciált, nincs általános népességtörvény, csak differenciált magatartási módozatok. Ez abban is megmutatkozik, hogy a népességelmélet nem a biológiához, nem a pszichológiához, hanem a szociológiához tartozik, egyszerűen azért mert az ember generatív magatartása ugyanolyan sokrétűséget mutat, mint társadalmi lénye a történelemben és a jelenkorban egyaránt. Csak történeti-szociológiai népességtan van. (35).

Vajon csak ez következhet az egyetlen lehetséges álláspontként abból, ha elismerjük a demográfiai jelenségek szociológiai tartalmát? Ebben az esetben a demográfia szükségképpen felszámolná önálló létét, és a társadalmi morfológiaként felfogott változata példájára a szociológia részévé válna. A kérdésfeltevésre adott lehetséges válaszok közül igen érdekes, és új utakon jár *Kingsley Davis* felfogása. Véleménye szerint az a demográfus, aki például a termékenység problémája iránt érdeklődik, sokkal inkább otthon van a családszociológiában, mint mondjuk a halandóság demográfiai kérdésében (36). A helyzet persze fordítva is igaz, hiszen a tudományok specializálódása ma már olyan fokot ért el, hogy a belső szakosodás következtében egy kérdés kutatója valóban otthonosabban mozoghat témájához kapcsolódó más tudományágak hasonló problémáiban, mint saját tudományának tőle távoleső kérdéseiben. *Davis* ebből azt a következtetést vonja le, hogy a két tudományág integrálódását a közös kutatási terület hozza magával. Pontosabban: „Jóllehet a szociológia és demográfia kölcsönös értéke egymás számára potenciálisan nagy, mégsem képzelhető el a két „területnek”, mint egésznek egymáshoz való csatlakozása, hanem csak annyiban, amennyiben a mindkettő számára közös aspektust kiváltó, mégis mindkettő számára sajátos tudományos érdekek követése lehetséges” (37). *Davis* illusztrációként fel is sorol néhány ilyen közös kutatási területet, amelyek mégis mindkét tudomány sajátos érdeklődését is kiváltják. Ilyenek: 1. A termékenység, a magatartásokkal és a társadalmi intézményekkel összefüggésben. 2. A népesség alakulása, a társadalmi és gazdasági változásokhoz való kapcsolatában. 3. A munkaerő, a népesség struktúrájával és a társadalmi szervezettel összefüggésben. 4. A család, figyelemmel a demográfiai viselkedésre. Ilyenként említi különösen a vándorlást, amely

nagyon alkalmas a szociológiai és demográfiai kutatások „kombinálására”, stb. Ezt a kombinációt azonban *Davis* nem úgy képzeli — mint elég helytelen módon sokan mások —, hogy az egyik tudomány, éspedig a szociológia adja a magyarázatot a másik, a demográfia által szállított adathalmazhoz. Szerinte mindkét tudomány — a felvetett esetekben, amelyekhez még jó néhányat lehetne hozzátenni — elméletileg, technikailag és empirikusan közös problémák megoldásához járul hozzá az adott problémára specializált emberek munkáján keresztül (38).

A közös jelenség teljes megértésére való törekvéből fakadó ilyen azonos kutatási területet érintő problémák, több speciális tudományág azonos célra irányuló kutatásai természetesen nemcsak a szociológia és a demográfia tekintetében képzelhetők el. A tudományok fejlődése azt mutatja, hogy egyes társadalmi jelenségek vonatkozásában kialakultak a jelenség speciális természetéhez kapcsolódó olyan tudományágak, amelyek a jelenségeket sajátos szemszögből, sajátos kutatási tartalmi igénnyel vizsgálják. Ilyen például a jogtudomány, amely kétségtelenül társadalmi jelenséget kutat, éspedig olyan társadalmi jelenséget, amelynek megértése lehetetlen a szociológiai tartalom felderítése nélkül. Ehhez hasonlóan nem teszi feleslegessé a közgazdaságtudományt, az irodalomtudományt, a neveléstudományt, stb. a gazdasági, az irodalmi, a pedagógiai jelenségek szociológiai vizsgálata még akkor sem, ha maguk ezek a tudományok is feltárják a vizsgált jelenségek szociológiai tartalmát.

Éppen ez a helyzet a demográfiával is. A demográfia önálló tudomány fogalmából következik, hogy a demográfiai jelenségek szociológiai tartalmát fel- és elismerve, meghaladja a formális demográfia szintjét és a tartalmi tényezők mélyebb vizsgálatába bocsátkozik. A demográfiai jelenségek szociológiai tartalmát alkotó tényezők vizsgálatát ugyanis az a körülmény határozza meg a demográfiai kutatásokban, hogy azokat, mint a *demográfiai jelenségek* tartalmát tanulmányozzák. A kiindulópont tehát demográfiai, és az ilyen jellegű kutatás ismét demográfiai jellegű problémafeltevéshez kanyarodik vissza, ahhoz ugyanis, hogy ez a tartalom hogyan befolyásolja magának a demográfiai jelenségnek alakulását. A demográfiai kutatások sajátosságát abban kell keresnünk, hogy a demográfiai jelenségek tartalmát együttesen alkotják a biológiai, pszichikai, társadalmi stb. tényezők, ha az előbbieket sok tekintetben az utóbbin, a társadalmi momentumon keresztül „megszűrve” és alakítva jutnak is kifejezésre (39).

NÉHÁNY MÓDSZERTANI KÖVETKEZMÉNY

A demográfiai jelenségek szociológiai tartalmából számos módszertani következmény folyik mind a szociológia, mind a demográfia számára. Ezek a módszertani következmények az általános és egységes ismeretelméleti módszeren belül jelentkeznek, néha csak a kutatási technika szintjén, máskor viszont az általános ismeretelméleti módszer sikeres alkalmazásából eredő követelményként is. Úgy gondoljuk, a tisztán technikai jellegű módszertani követelményeket itt — egy később tárgyalandó kivételtől eltekintve — elhanyagolhatjuk. A magasabb módszertani síkon jelentkező követelmények néhány vonását azonban mind a szociológia, mind pedig a demográfia vonatkozásában legalábbis vázlatosan elemeznünk kell. Az

így adódó vonásokat két csoportba sorolhatnánk: 1. Abból a tényből, hogy a demográfiai jelenségeknek szociológiai tartalmuk van, következik, hogy a legkülönbözőbb szociológiai vizsgálatoknál hasznos és szükséges az adatoknak a demográfiai tényezők és jelenségek szerinti bontása és elemzése, mert ily módon meg lehet közelíteni a demográfiai jelenségek szociológiai tartalmának hatását a vizsgált szociológiai jelenségre vagy folyamatra, és ez gyakran a szociológiai jelenség, folyamat alaposabb megismerését eredményezi. 2. A demográfia számára alapvető módszertani követelmény — a mennyiségi viszonyok feltárása, a matematikai analízis mellett és azon túl — a szociológiai tartalom megismerésére vezető mélységi összefüggések felderítése. E problémához kapcsolódik az egyetlen említeni kívánt technikai jellegű kérdés — melyben azonban a fenti probléma egésze jelentkezik —, a demográfiában használt mutatók szociológiai megalapozottságának problémája.

A nyugati szociológia empirikus vizsgálatai közismerten és általában gyakorlati célokra irányulnak. Ezek a gyakorlati célok, legyenek azok akár üzletiek, akár politikai jellegűek, kevés teret engednek a tudományos elemzésnek, és ha ilyen elemzésre sor is kerül, az alig tár fel valamilyen minőségi eredményt. Ennek okairól, az elmélet helyéről és szerepéről az empirikus szociológiai kutatásokban, és ami ezzel egyet jelent, arról, hogy a nyugati szociológia alapvető hibát vét, amidőn nem tudja egyesíteni kutatásaiban a makro- és mikroszociológiai aspektust — más helyen már szóltunk (40). Rendkívül érdekes tünet azonban, hogy amidőn ez az empirikus szociológiai kutatás a közvetlen praktikus célokon túl kíván jutni, akkor igen sok esetben a demográfiai tényezők kerülnek előtérbe. Lássunk egy példát elméleti-módszertani, majd a megvalósult gyakorlat szempontjából. *P. L. Kendall és P. F. Lazarsfeld* amerikai szociológusok az empirikus úton gyűjtött adatok analizálásáról írva, kétféle analízist különböztetnek meg. A vizsgálat céljainak elérésére szolgáló analízist elsődlegesnek nevezve megállapítják, hogy egy jól kidolgozott tudományban nem vitásan ez a domináns eljárás. Igen sok kutatás, nem is beszélve az eleve tudományos célok megállapítására törekvő hipotézisek igazolására irányuló vizsgálatokról, azonban túlnő az elsődleges célon, és a további analízis igényével tudományos eredményekhez is juthat. Ezt az analízist, amely a begyűjtött empirikus adatok segítségével elméleti általánosításra törekszik, másodlagos analízisnek nevezik. Az elsődleges analízist az elerendő, a kutatás eredeti célját képező praktikus cél szabályozza, míg a másodlagosnak megvannak a maga sajátos szabályai. S ezek legfontosabbika a *demográfiai jellegzetességek tanulmányozása* (41).

Az említett gyakorlati példát jelentő vizsgálatot az 1948. évi amerikai elnökválasztás kapcsán folytatták le New York egyik körzetében. A szokásos demográfiai mutatók, mint a nem, kor, foglalkozás, lakhely alkalmazása már eleve használható eredményekre vezetett, de a kutatók a legnagyobb jelentőségűnek az etnikai-vallási (sok esetben a kettő egyet jelentett) mutatók segítségével elért eredményeket tekintették.

A vizsgálat ugyanis kimutatta, hogy az etnikai és vallási kisebbségek csoportjai aránytalanul nagymértékben támogatták a demokrata pártot. A demokratákra szavazott: az olasz amerikaiak 82%-a, a négerek 81%-a, a zsidók 67%-a és a katolikusok 65%-a. Ezt a szavazati arányt — bizonyos

empirikus adatokkal is alátámasztottan — azzal magyarázzák, hogy ezekben a csoportokban igen nagy az etnikai, vagy vallási alapú összetartó erő, és a csoporton belül is elsősorban azok szavaztak az említett módon, akik a csoporttal kapcsolatos tényezőket tartják a legfontosabbnak. Pl. azon katolikusok közül, akik a vallási csoportot tartották a legfontosabbnak, a demokratákra szavazott 66%, míg azoknak, akik nem a vallási csoportot látták a leglényegesebbnek, csupán 58%-a szavazott a demokrata pártra (42,43).

Világos, hogy az ismertetett példában egyes demográfiai mutatók sajátos szociológiai tartalma jutott kifejezésre. Éspedig olyan tartalom, amely nem elsősorban a csoport vallási, vagy etnikai tartalmát jelenti — bár természetesen bizonyos fokig azt is —, hanem a csoport kisebbségi helyzetéből folyó jellegzetességeket. Erre mutat, hogy négy különböző jellegű (bár az olaszok és a katolikusok egyet is jelentenek) csoport viselkedése mutatott hasonlóságot. A kisebbségi helyzet sajátosságából következik, hogy az uralkodó pártok közül a liberálisabbat támogatják, éspedig különösen azok, akik tudatosan számolnak kisebbségi helyzetükkel, illetőleg, akik ilyen minőségüket fontosnak tartják.

A demográfiai mutatók használata a szociológiai kutatásokban tehát nemcsak a szociológia számára szolgáltat érdekes adatokat, hanem hozzásegít magának a demográfiai jelenségeknek az adott társadalom viszonyai által meghatározott tartalmi megismeréséhez is. A demográfiai mutatók segítségével feltárt jelenségekben ugyanis éppen a demográfiai jelenség adott szociológiai tartalma jut kifejezésre.

A sajátos szociológiai tartalom megnyilvánulására néhány hazai példa is rendelkezésre áll. Most csupán a szerző által 1961. tavaszán végzett kísérleti felvételekre utalunk, amely annak felderítésére irányult (egyelőre csak módszertani kísérletként), hogy milyen tényezők és behatások indítják a közönséget bizonyos szindarabok megtekintésére. A vizsgálat adatainak nemek szerinti elemzése nyomán kimutatható, hogy a férfiak nagyobb arányban mennek színházba az újságban olvasott kritikák alapján, mint a nők (a felvétel során a férfiak 34%-a és a nők 24%-a), viszont a partner befolyása a nőkre nagyobb, mint a férfiakra. (A nők 10%-a látogatott meg bizonyos szindarabokat a partner javaslatára, míg a férfiaknak 1,2%-a.) Ez utóbbi ezért is érdekes, mert egy hasonló amerikai vizsgálat — igaz, hogy a mozi tekintetében — a női partner meghatározó szerepét mutatta ki (14). A többi válaszvariáns esetében a férfi és női viselkedés jóval kiegyenlítettebb, vagy legalábbis ekkora különbségek nem mutatkoznak. Nem kétséges, hogy ezekből az adatokból (amelyek egyébként a teljes vizsgálat lefolytatásakor nyilvánvalóan módosulnak) messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, de bizonyos fényt vetnek a nemi státusz szociológiai tartalmára a mi társadalmunkban. Természetesen a demográfiai tényezők szociológiai tartalma ott jut különösen kifejezésre, ahol a vizsgálat éppen valamelyik demográfiai tényezőt érintő, azzal kapcsolatban levő probléma felderítését célozza, de ez a tartalom lesz meghatározó olyan más természetű problémák vizsgálatánál is, ahol — mint pl. a közvéleménykutatásban — a kérdés valamelyik demográfiai csoport érdekeivel közvetlen összefüggésben van.

A demográfia modern felfogása alapján, a demográfiai jelenségek alakulása vonatkozásában folyó oktatás jelentős része feltétlenül a szo-

ciológiai tartalom felé fordítja a kutató figyelmét. Ha például a születésszabályozás okait, vagy inkább indítékait vizsgáljuk — elsősorban az adatközlők bemondása alapján, tehát szubjektív módon — a legkülönbözőbb indítékokhoz lehet eljutni, amelyek a társadalmi jelenségként általános demográfiai viselkedés személyes okait jelentik. Az anyagi nehézségek, a lakáshelyzet, az egészségi állapottal, a munkavállalással összefüggő momentumok, a terhességtől, vagy a gyermek jövőjétől való félelem, a negatív férji álláspont, a fiatal, vagy idősebb kor, a szülői, vagy rokoni befolyás, a szokás vagy a kigúnyolástól való félelem stb. (45), a születésszabályozás közvetlen indítékként való megjelölése és ezek megoszlásának a legkülönbözőbb mutatók szerinti vizsgálata persze túlmutat az egyéni motívumokon, hiszen az egyéni viselkedés a demográfiai jelenségek vonatkozásában is társadalmilag meghatározott, és az adatközlők által megjelölt indítékok akkor is a társadalmi viszonyok bizonyos helyzetére utalnak, ha nem eleve közvetlen társadalmi álláspont áll cselekvésük mögött, mint pl. a szokásra való hivatkozás esetében. A születésszabályozás demográfiai jelenségként való vizsgálata azonban márcsak azzal is meghaladja a formális aspektust, hogy eleve kivált valamiféle elméleti állásfoglalást a társadalmi jelenségek meghatározottsága, természete stb. vonatkozásában. *Girard* tehát joggal utal arra, hogy a születésszabályozást, mint társadalmi jelenséget — kifejezése szerint demográfiai forradalmat — magyarázni kívánó hipotézisek, bizonyos szociológiai szemléletet tükröznek (46), csak azt kell még hozzátennünk, hogy a szociológiai szemlélet tükröződése elengedhetetlen, ha a demográfiai jelenséget mint társadalmi jelenséget fogjuk fel, hiszen akkor szociológiai tartalma feltétlenül előtérbe kerül. És éppen ez az a szociológiai tartalom, amelyet a demográfiának kell vizsgálnia.

A szociológiai tartalom pontos és a bekövetkezett változásokat is megfelelően figyelembe vevő ismerete nélkül azonban a kisebb igényű formális, társadalmi összefüggéseket és mennyiségi tendenciákat feltáró kutatások is tévútra vezetnek. Az egyes mutatók társadalmi vonatkozású meghatározása ugyanis tartalmilag a *mutató szociológiai jelenség voltát* fejezi ki, s ha ez a kifejezés nem adekvát a valósággal, akkor a mennyiségi összefüggések is eltorzulnak. De ha a mutató, mint absztrakció, a valóság absztrakciója, nyilvánvalóan csak addig fejezi ki a valóságot, amíg az meg nem változik. Különösen előtérbe nyomul ez a probléma, ha a mutató már eleve csoportos jellegű, például a foglalkozások csoportosítása esetén, az osztályhelyzet meghatározásánál stb. A helyes megoldás alapfeltétele annak az állandó tudata és érvényesítése, hogy a mutatóképzés igen sok esetben *fogalomképzést* jelent. Társadalmi tartalmat összefogó fogalomképzésre pedig nyilvánvalóan a szociológiai fogalomképzés szabályai az irányadók.

A demográfia társadalmi vonatkozású fogalmainak meghatározása tehát a szociológia eredményeinek felhasználását igényli, illetőleg ezen túl azt, amit már más vonatkozásban fentebb is hangsúlyoztunk, és ami a demográfia és szociológia munkakapcsolatának alapterülete: a demográfiai jelenségek szociológiai tartalmának megismerésére irányuló együttes erőfeszítéseket, és a demográfiai jelenségek mögött fellelhető szociológiai tartalomnak beható vizsgálatát.

IRODALOM

1. Girard, Alain: Démographie Sociale. — Traité de Sociologie. Publié sous la direction de Georges Gurvitch Tome I. Paris, 1958. 275—276. oldal.
2. Mackenroth, Gerhardt: Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung Berlin—Göttingen—Heidelberg. 1953. 12—13. old.
3. Lazarsfeld, P. F.—Rosenberg, M.: The Language of Social Research. Glencoe, Ill. 1957. 4. old.
4. Kulcsár, K.: A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás. — *Magyar Filozófiai Szemle*, 1961. 3. sz. 342. és köv. old.
5. Gurvitch, Georges: Objet et méthode de la Sociologie. — Traité de Sociologie. Tome I. Paris, 1958. 20. old.
6. Durkheim, Emile: Morphologie Sociale. — *L'Année sociologique*. II. T. 1899. 520. old.
7. Durkheim, E.: *L'Année sociologique*. III. T. 1900. 571. old.
8. Halbwachs, M.: Morphologie Sociale. Paris, 1938. 6. old.
9. Halbwachs, M.: *L'Année sociologique*. X. T. 1907. 641. old.
10. Halbwachs, M.: Morphologie Sociale. 7. old.
11. Cuwillier, Armand: Kurzer Abriss der soziologischen Denkweise. Probleme und Methoden. Stuttgart, 1960. 151. old.
12. König, René: Soziologie. Frankfurt a. M. 1958. 258—259. old.
13. Girard, A.: I. m. 280—281. old.
14. Cuwillier, A.: Manuel de Sociologie. Tome I. Paris, 1958. 342. old.
15. Cuwillier, A.: Kurzer Abriss der soziologischen Denkweise 152. old.
16. Girard, A.: I. m. 280. old.
17. Pallós Emil—Vukovich György: A magyar házassági mozgalom néhány jellegzetessége. Házassági táblák. — *Demográfia*, 1960. 2. sz. 186. old.
18. Vö. pl. Lindquist, Ruth: The Family in the Present Social Order. XX. Chapel Hill. 1931. 19. old.
19. Kulcsár Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Budapest, 1961. 53—54. old.
20. Various Forms of „Invisible” Unemployment in Agricultural Districts. — *Population Problem Series*. No. 2. Tokyo. 1950.
21. Mowrer, Ernest: Family Disorganisation. Chicago. 1927. 3. old.
22. Halbwachs, M.: Morphologie Sociale. 106. old.
23. König, R.: I. m. 136. old.
24. Szabady Egon: Magyarország népességének foglalkozási megoszlása. — *Demográfia*, 1961. 1. sz. 10. old.
25. Szántó Miklós: Egy kísérleti felmérés módszertani tapasztalatai. *Magyar Filozófiai Szemle* 1961. 3. sz. 373. old.
26. Parsons, Talcott: Essays in Sociological Theory. Rev. Ed. Glencoe, Ill. 1954. 96. old.
27. Saunoy Alfred: Théorie Générale de la Population. Tome II. Paris 1959. 50. old.
28. Kulcsár Kálmán: Demográfiai tényezők a bűnözésben. — *Demográfia*, 1959. 2—3. sz. 300—328. old.
29. Schelsky, Helmut: Die skeptische Generation. Eine Soziologie der deutschen Jugend. Düsseldorf—Köln, 1958. 17—18. old.
30. Kulcsár Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. 198. old.
31. König, René: I. m. 221. old.
32. Hofstätter, Peter: Einführung in die Sozialpsychologie. Stuttgart, 1959. 84. old.
33. Az öregedés. Bp., 1957.
34. Vö. Kulcsár Kálmán: A vándorlás és a társadalmi átrétegződés szociológiai jelentősége. — *Valóság*, 1961. 4. sz. 23—31. old.
35. Mackenroth, Gerhardt: Bevölkerungslehre.
36. Davis, Kingsley: The Sociology of Demographic Behavior. — *Sociology Today*. Problems and Prospects. Ed. by Merton—Broon—Cottrell. New York, 1959. 311. old.
37. Uo. 353. old.
38. Uo. 333. old.
39. A népességtudomány fogalma, tárgya és módszere. — *Demográfia*, 1961. 4. sz.
40. Kulcsár Kálmán: A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás. 346—347. old.
41. Kendall, P. L.—Lazarsfeld, P. F.: Problems of the Survey Analysis. — *Continuities in Social Research*. Ed. by Merton, R. K.—Lazarsfeld, P. F. Glencoe, Ill. 1950. 133—135. old.
42. Suchman, E. A.—Menzel, H.: The interplay of demographic and psychological variables in the analysis of voting surveys.
43. Lazarsfeld, P. F.: The Language of Social Research, 148—149. old.
44. Vö. Katz, D.—Lazarsfeld, P. F.: Personal Influence. Glencoe, Ill. 1955. 308. old.
45. Vö. Acsádi György—Klinger András: A termékenység, a családtervezés és a születésszabályozás néhány kérdése. — *Demográfia*, 1959. 2—3. sz.
46. Girard, A.: I. m. 284. old.

ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Резюме

В водной части исследования автор ссылается на тесную связь социологии и демографии, так как они являются смежными науками частью в области предмета исследования, частью в области применяемых методов.

Критикуя общественно-морфологическое направление автор в первой части исследования приходит к выводу, что представители такого понима-

ния неправильно отождествляют структуру населения структуре общества. Из этого следует тенденция, которая использует в качестве повода общественную морфологию, чтобы рассматривать демографию как составную часть социологии и в то же время она влечет за собой опасность «демографизации» социологии. На уровне морфологии нельзя успешно работать ни в области демографии, ни в области социологии.

Вторая часть исследования анализирует проблематику социологического содержания демографических явлений. Оно изучает с помощью конкретных примеров и данных, влияние социологического содержания демографических явлений на динамику самого демографического явления. Автор анализирует, например, изменения в социологическом содержании брака и семьи и их влияние на другие демографические явления, как — например — на плодovitость и т. д. Он занимается более подробно социологическим содержанием полового и возрастного распределения населения, особенно динамикой культурного и экономического положения полового состояния до последней переписи населения (в 1960 году). Занимаясь социологическими аспектами возрастного распределения он анализирует более подробно социологическое содержание юного возраста и связанные с ним общественные проблемы. Демографические явления имеют кроме социологического содержания, и физические, биологические и психические аспекты. Демография изучает составные факторы социологического содержания отдельных демографических явлений с своеобразной точки зрения, исходя из самого демографического явления и в конечном итоге возвращаясь к ним. Но при демографических явлениях необходимо комплексное, охватывающее и демографические и социологические аспекты, изучение общественных явлений.

Третья часть исследования излагает несколько методологических следствий вышесказанных. Эти следствия обозначают для социологии полезность разложения данных на демографические факторы и явления и анализа при помощи показателей такого характера; а для демографии они обозначают в первую очередь исследование основательных связей с целью познания социологического содержания, кроме раскрытия количественных отношений и математического анализа. В связи с методологическим следствием, касающимся социологии, автор делает вывод на основе нескольких западных и венгерских исследований, устанавливая, что в ходе социологических исследований, в явлениях, раскрытых при помощи демографических показателей получает выражение именно социологическое содержание представленного показателем демографического явления.

DEMOGRAPHY AND SOCIOLOGY

Summary

In the introduction the author refers to the close relation between the two kindred sciences, demography and sociology, which appears partly in the subject of research, partly in the field of the methods applied.

In the first part of the paper, criticising the tendency of social morphology, the author comes to the conclusion that the representatives of this view erroneously identify the population pattern with the pattern of society. This accounts for the tendency which, under the veil of social morphology, tries to melt demography into sociology and, at the same time, it calls forth the risk of sociology changing into demography. Neither demography nor sociology can be successfully treated on the level of morphology.

The second part of the paper analyses the sociological coverage of demographic phenomena. Against the background of concrete examples the author studies how the sociological coverage of demographic phenomena acts on the development of the demographic phenomenon itself. Thus e. g. he analyses the changes that have taken place in the sociological coverage of the family and their impact on other demographic phenomena, e. g. on fertility, etc. He treats rather extensively the sociological coverage of the distribution of the population by sex and age, especially the Hungarian development

of the social, cultural and economic determination of the sex status and its consequences right till the latest (1960) population census. Dealing with the sociological aspects of age distribution he discusses in detail the sociological coverage of Youth and the social problems ensuing from it. Demographic phenomena involve, beside a sociological coverage, also physical, biological and psychic issues. Demography investigates the factors making up the sociological coverage of the different demographic phenomena from a particular angle, starting from the demographic phenomenon itself, and finally returning to the point of departure. In case of demographic phenomena, however, a complex investigation of the social phenomena, embracing, both the sociological and demographic points of view, is imperatively required.

The third part of the paper discusses some methodological consequences of the foregoing. For sociology these consequences imply the use of breaking down the data into demographic factors and phenomena, and of an analysis with the aid of such indicators, whereas for demography they represent beside exposing the quantitative relations and giving a mathematical analysis also the research into deep interconnections with a view to study the sociological coverage. In connection with the methodological consequence relating to sociology the author draws conclusions from some western and Hungarian investigations and establishes that in the phenomena, disclosed with the aid of demographic indicators, in the course of the sociological investigations it is just the sociological coverage of the demographic phenomenon represented in the indicator which is expressed.

KÖZLEMÉNYEK

A VIDÉKI VÁROSOK FEJLETTSÉGÉNEK STATISZTIKAI VIZSGÁLATA*

DR. FÖRIZS MARGIT—ORLICSEK JÓZSEF

A településhálózat és annak egységeit képező városok és községek fejlettségének megismerése számos gyakorlati kérdés megoldását és tudományág területét érinti. Különös fontossága van ennek a távlati tervezésnél és ebből kifolyólag a rövidebb időszakokra vonatkozó népgazdasági tervek összeállításánál is.

A korszerű település- és regionális tervezés, de ezenkívül a települések rendezésével foglalkozók, valamint a településtudomány és településföldrajz művelői részéről egyre határozottabban nyilvánul meg az a kívánság, hogy a községek és városok fejlettsége nem túl sok, de ugyanakkor jól megválasztott mutatóból álló mutatószámrendszerrel legyen meghatározható.

Mielőtt az általunk alkalmazott módszert és az adatokat ismertetnénk, megjegyezzük, hogy a vizsgálat tárgyát a *vidéki városok* képezik és ezért a módszer és a közölt adatok csak ezekre a településekre vonatkoznak.

A települések sokoldalú komplex vizsgálatának módszere — annak ellenére, hogy kialakítására már történtek kísérletek — még nem teljesen tisztázott. Nincs kidolgozva olyan egységes mutatószámrendszer sem, amely mind a területi tervezés, mind a településfejlesztés számára szükséges fejlettségi és funkcionális vizsgálatok egyértelmű biztos alapját nyújthatná.

Tanulmányunkban elsősorban statisztikai szempontokat érvényesítő összefoglalásokkal kívánjuk elősegíteni — a vidéki városainkra vonatkozó mutatók elemzésén keresztül — a települések fejlettségének vizsgálatához szükséges mutatószámrendszer, illetve vizsgálati módszer kialakítását.

Módszerünk lényege, hogy — a véleményünk szerint — a városiasság mértékét leginkább kifejező mutatók alapján külön-külön rangsoroltuk a városokat minden esetben a fejlettség irányába mutatóan. Méréseket a városoknak az egyes mutatók szerinti rangsorát és az általuk ellátott funkciókat, a városokat a tanulmányban megjelölt csoportokba (típusokba) soroltuk.

A statisztikai mutatók alapján kialakított város csoportok (típusok) jellemző adatait, mint pl. a városok népességszámát, a népesség tényleges szaporodását, az ipari jelleget, az államigazgatási funkciókat, a vonzaskörzetek nagyságát, a közművek jelenléte szerinti megoszlást stb. kartogramokon is ábrázoltuk.¹

VÁROSTÍPUSOK A FŐBB NÉPESSÉGI ADATOK ALAKULÁSA ALAPJÁN

Népi demokratikus rendszerünk a kapitalizmustól elmaradott városhálózatot örökölt. Megváltozott életkörülményeink természetes következményeként ezt a városhálózatot egyrészt a régi városok tervszerű fejlesztésével, másrészt az új szocialista városok felépítésével korszerűbb színvonalra kellett emelni.

* A Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottsága regionális demográfiai munkabizottságának ülésén elhangzott előadás rövidített szövege.

¹ A szerzők által az ülésen bemutatott kartogramok közül helyhiány miatt csak egyet közlünk.

Az első világháború utáni évtizedekben a vidéki városok fejlődési üteme, ha kisebb-nagyobb mértékben meg is gyorsul — a nagyobb népességszámú városokban már közvetlenül az első világháború után, a kisebb városokban pedig főleg a harmincas években —, ez nem annyira az ipari, mint inkább a közigazgatási fejlesztésnek (néhány ellátó intézmény és központi szerepkör bővítésének) tudható be.

Gyökeres fordulat következik be a felszabadulás utáni időszakban. A tervszerű iparfejlesztés hatására a vidéki városokban a népességszaporulat átlagos üteme 1949—1960 között jóval meghaladja Budapestét. Ugyanakkor a községek népességének tényleges szaporodása a mezőgazdaság gépesítése, de még inkább az ipari központok munkaerőt vonzó hatása következtében messze elmarad a városok és az országos átlag mögött.

A jogi értelemben vett vidéki városaink népességszám tekintetében széles skálán helyezkednek el. E városok lakosságszáma 143 000 fő (Miskolc) és 9800 fő (Köszeg) között változik.² Nyilvánvaló, hogy csak a népességi adatok alapján egy-egy város fejlettsége nem állapítható meg, és sokszor a kisebb népességű város is betölthet ugyanolyan, vagy jelentősebb központi funkciót, mint a nagyobb lakosságszámú település. Ennek ellenére a népességszám, mint ismerv bizonyos mértékig utal minőségi különbségekre is, ezért egyéb minőségi ismérvvel kombinálva feltétlenül vizsgálati szempont a települések fejlettségének megítélésénél. Pl. a nem egészen 10 000 lakosú Komárom és a 143 000 lakosú Miskolc népességszámának összehasonlításából is következtethetünk a városok között fennálló funkcióbeli különbségekre. Népességszám-kategóriák szerint vidéki városaink az alábbi megoszlást mutatják:

A várostípus megnevezése népességszám-kategória alapján	Népességszám kategória	Városok száma
<i>I. Nagyvárosok</i>	100 000—	3
<i>II. Középvárosok</i>		
a) jelentős népességszámmal	60 000—99 999	3
b) nagyobb népességszámmal	50 000—59 999	5
c) közepes népességszámmal	30 000—49 999	15
d) kisebb népességszámmal	20 000—29 999	18
<i>Középvárosok együtt</i>	20 000—99 999	41
<i>III. Kisvárosok</i>		
a) számottevőbb népességszámmal	10 000—19 999	16
b) csekélyebb népességszámmal	10 000-en alul	2
<i>Kisvárosok együtt</i>	20 000-en alul	18
<i>Összesen</i>		62

Népességszáma alapján nagyváros a három megyei jogú, 100 000-et meghaladó népességgel rendelkező városunk: Miskolc, Debrecen és Pécs. Szeged, minthogy népességszáma csak 99 ezer fő, annak ellenére, hogy minden más szempontból egyszinten áll az előbb említett városokkal, a lakosságszám alapján a középvárosok kategóriáján belül a jelentős (60—100 000 közötti) népességszámú városok sorában foglal helyet. Egyébként lakosságszám alapján a hat legnagyobb népességszámú város közé tartozik Győr és Kecskemét is. A vidéki városok együttes népességének 18%-a a nagyvárosok, 69,5%-a a középvárosok, 12,5%-a pedig a kisvárosok területén lakik.

Városaink több mint 2,1 millió lakójából — annak ellenére, hogy a területszervezési intézkedések az utóbbi 10 év alatt javították a helyzetet — ma is több mint 239 000 (11,1%) él külterületen. A külterületen lakóknak akár az abszolút számát, akár az arányát tekintjük, a külterületi problémák első-sorban az alföldi városokban jelentkeznek.

Az egy km²-re jutó népesség számának alakulását vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a legsűrűbben lakott öt városunk Kaposvár, Győr, Szeged, Pécs és Salgótarján. Ezekben a városokban a népsűrűség 988 és 700 között változik.

² A népességi adatok és arányszámok az 1960. január 1-i előzetes adatok, ill. abból származó értékek.

A városok népességszáma az utolsó két népszámlálás között 381 700 fővel, illetve 21,5%-kal emelkedett. Az utóbbi két népszámlálás népességi adatait összehasonlítva a lényeges népszaporodás mutatói a +686 (Dunaújváros) és a —6,5% (Makó) szélső értékek között helyezkednek el. Az 1949 előtti hivatalos magyar népszámlálások 10 éves időközéi alatt egyetlen esetben sem fordult elő, hogy a városok népességszámának változása ilyen nagy különbségű szélső értékek között mozgott volna.

A rendkívül erős (100% feletti) népszáporulatú városokhoz tartoznak új szocialista városaink (Dunaújváros, Komló, Oroszlány és Kazincbarcika), míg az erős (30 és 100% közötti) és a közepes (20 és 30% közötti) népszáporulatot mutató városok sorában találjuk a jól és közepes arányban iparosodott városaink jelentős részét, mint pl. Ajka, Várpalota, Tatabánya, Mosonmagyaróvár, Győr, Salgótarján, Ózd, Miskolc és Szolnok városokat. Ebbe a csoportba sorolhatók még azok a városok is, amelyekben az iparfejlesztés új munkalehetőséget biztosított és a lakásépítés is lehetővé tette a nagyobb arányú letelepedést (pl. Pécssett).

A gyenge (10 és 20% közötti) lényeges népszaporodást mutató városok csoportjában egyformán szerepelnek ipari és központi jellegű települések (Szeged, Szekszárd, Kalocsa, Békéscsaba).

Nagyon gyenge (1 és 10% közötti) a népszaporulat aránya az alföldi városok többségében. Az ide sorolható 17 város közül a magasabb népességszáporulatot 10 város esetében a vándorlási veszteség is fékezte.

A népességszáporulat szempontjából stagnáló, valamint a fogyó népességű városoknál (ez utóbbi két típushoz tartozik Csongrád és Kisújszállás, illetve Túrkeve és Makó) a kedvezőtlen népességszáporulatot kivétel nélkül a nagyobb arányú elvándorlás okozza. Az utóbb említett négy város közül a vándorlási veszteséget a természetes szaporodás csak Csongrád városában tudta kiegyenlíteni.

A népességszáporodásban igen nagy szerepe volt a vándorlási különbözetnek. A be- és kivándorlásokból adódó különbözet 47 városban vándorlási nyereséget, míg 15 városban veszteséget okozott.

A VÁROSOK KÖZPONTI SZEREPEKÖRE AZ ÁLLAMIGAZGATÁSI FUNKCIÓK ALAPJÁN

Vidéki városaink esetében a legmagasabb rendű államigazgatási funkciót a megyei igazgatási szerepkör betöltése jelenti.

A megye- és járásszékhelyvárosok központi szerepkörének súlyát az államigazgatott terület nagysága és népességszáma határozza meg. E két tényező alapján az igazgatási központok között igen nagy különbségek vannak. Pl. Nyíregyháza megyeszékhely illetékességi területén (Szabolcs—Szatmár megyében) a népesség száma csaknem két és félszerese a Salgótarjánból igazgatott Nógrád megye népességének.

A járásszékhelyvárosok száma 43, amelyből 15 város egyben megyeszékhely is, 28 városunk területigazgatási központi funkciója csak járási területre terjed ki.

AZ IPARI JELLEG, MINT A VÁROS FEJLETTSÉGÉNEK EGYIK LEGFONTOSABB MEGHATÁROZÓJA

Városaink ipari jellegét lényegében 2 mutatón keresztül határoztuk meg. Az egyik: a városokban dolgozó iparvállalati munkavállalók³ száma, amellyel a munkavállalóknak városok közötti eloszlását, vagy más kifejezéssel élve, tömörülését kívántuk szemléltetni. A másik mutató: a 100 lakosra jutó helyben dolgozó iparvállalati munkavállalók száma, a település iparosodottságának fokát jelzi. Véleményünk szerint az elsőként említett mutató országos szempontból utal — a munkavállalók számának nagysága alapján — a városok iparral való ellátottságának szintkülönbségeire. Az utóbbi mutató

³ Ezek: az iparvállalatok valamennyi dolgozója — a bedolgozók kivételével —, tekintet nélkül a végzett munka jellegére (tehát az adminisztratív stb. dolgozók is).

pedig egy-egy városon belül megjelöli azt az *arányt*, amely a város nagysága (melyet ez esetben a város összlakosságának száma fejez ki) és a területén dolgozó ipari munkavállalók száma között fennáll.

A város területén dolgozó iparvállalati munkavállalók számának nagysága (iparvállalati dolgozók tömörülése) szerint a városokat az alábbi csoportokba soroltuk :

A város területén dolgozó ipari munkavállalók száma	Vidéki városok száma
20 000—	4
10 000—19 999	7
5 000— 9 999	13
1 000— 4 999	31
500— 999	4
— 499	3
<i>Összesen</i>	<i>62</i>

Az állandó jellegű iparvállalati telephelyeken dolgozó munkavállalóknak 45%-a budapesti, 35,6%-a vidéki városokban levő, 19,4%-a pedig községi területeken fekvő munkahelyeken dolgozik. A vidéki városok közül Miskolc területén dolgozik a legtöbb ipari munkavállaló (számuk : 38 900 fő).

Az ipari dolgozók tömörülési adatai, mint említettük, országos szinten általánosságban mutatják be az ipari munkavállalók munkahely szerinti területi eloszlását és így a városok iparosodottságát. Egy-egy város iparosodottságának fokára, a városoknak ilyen szempontból való összehasonlítására, a 100 lakosra jutó helyben dolgozó ipari munkavállalók száma alkalmasabb.

Ez utóbbi szempont alapján vizsgálva a városok iparosodottságának fokát, a 62 város a következőképpen oszlik meg :

A város területén dolgozó, 100 lakosra jutó ipari munkavállalók száma	Vidéki városok száma
50,0—	2
30,0—19,9	8
20,0—19,9	9
10,0—19,9	18
5,0— 9,9	17
— 4,9	8
<i>Összesen</i>	<i>62</i>

A táblázatban említett kategóriák figyelembevételével az ország két legiparosodottabb városa a 34 ezer lakosú Ózd és a 13 ezer lakosú Oroszlány. E városokban a 100 lakosra jutó, helyben dolgozó ipari munkavállalók száma 52,2, illetve 50,0.

Ipari jellegűnek tekintettük azt a 19 várost, amelyek az iparosodottság első három fokozatába tartoznak, valamint az ide nem sorolható, de tömörülés szempontjából az első három kategóriába tartozó 6 várost. (Legkevesebb 5000 iparvállalati dolgozóval rendelkező városok.)

Az ipari jellegű városok területén dolgozó ipari munkavállalók főbb iparcsoportok szerinti százalékos megoszlása alapján e városok további altípusokba sorolhatók. Ezek a következők :

I. Bányavárosok

- a) Tisztaprofilú bányavárosok ;
- b) Bányavárosok jelentősebb egyéb nehéziparral.

II. Egyéb nehézipari városok

- a) Túlnyomó részben egyéb nehéziparral rendelkező városok ;
- b) Egyéb nehéziparral rendelkező városok jelentősebb bányászattal ;
- c) Nehézipari városok jelentősebb könnyűiparral.

III. Könnyűipari városok

IV. Élelmiszeripari városok

- V. Vegyes ipari városok (amelyekben egyik ipari főcsoporton belül sem éri el az 50%-ot a foglalkoztatottsági arány).

Városaink ipari munkaerő szükségletüket általában nem tudják teljes mértékben helyi munkaerővel kielégíteni, ezért — elsősorban az ipari városok — kisebb-nagyobb mértékben ingavándorforgalmi központok is.

Néhány — elsősorban alföldi — városban az ipari munkavállalók nagyobb száma ellenére az ingavándorlók aránya kisebb, mert az ipari üzemeknek módjukban van munkaerő szükségletüket túlnyomó többségben a város lakói közül kielégíteni. Pl. a Szeged területén dolgozó 21700 ipari munkavállaló közül mindössze 4000 (18,4%) az ingázók száma (illetve aránya); ezzel szemben pl. Győrben az ingavándorlók aránya 38,4%.

A nagyobb ipari centrumok ingavándorlóinak átlagos utazási távolsága 11—27 km között változik. Az átlagos utazási távolság városként nagyon eltérő. A városok körül kialakult ingavándorforgalmi körzetek nagyságát ugyanis erősen befolyásolja a közlekedési lehetőségek alakulása is.

VÁROSAINK FEJLETTSÉGE A VÁROSKÉP ÉS A KÖZMŰVEK ALAPJÁN

Vidéki városaink nagyobb része általában a fejlettebb települési formát is eredményező ipari jelleget nélkülözi. Mind a beépítettség, mind az ezzel együttjáró közművesítettség tekintetében még sok a hiányosság, s a városok rendezésénél éppen az egyik legfontosabb feladat a városiasabb megjelenés kialakítása. Városaink beépítettsége általában laza. Az 1 km²-re jutó lakóházak száma (azaz a lakóházsűrűség mutatójának értéke) csupán Kaposvár, Szeged, Pécs városokban haladja meg valamivel a 100-at. 15 olyan városunk van, ahol a lakóházsűrűség a 30-at sem éri el. Több városunkban, de különösen az alföldi városokban, a belterület beépítettsége is fausias, a külterületeken pedig még uralkodik a szétszórt építkezési mód. Néhány, elsősorban tervszerűen épített szocialista városunk, mint Dunaújváros, Óroszlány, az alacsony lakóházsűrűség ellenére is városias megjelenésű, mert az építkezés módja többszintes. Hasonló a helyzet Kőszeg esetében is, ahol a többszintes városias építkezés már korábban meghonosodott.

A 100 lakott épületre jutó népesség száma a városokban átlagosan 581, a községekben 410. A városok átlagát 31 város adata haladja meg. Ez a mutató különösen magas — 1000 feletti — értéket képvisel a szocialista városok esetében (Dunaújváros, Komló, Óroszlány).

Számos városunkban az építkezési mód fejlődése már 1949 előtt megkezdődött. A szilárd falazatú lakóházak aránya az 1960. évi népszámlálási adatok alapján ott fog javuló tendenciát mutatni, ahol nagyobb arányú új lakóházépítkezések folytak, tehát az új szocialista és a többi jelentősebb iparral rendelkező városban.

A laza beépítettség miatt a víz- és csatornahálózat általában nem épült ki kellő mértékben a városok területén.

A nagy-, közepes és kisvízművel rendelkező városok közül a lakóházak számához viszonyított lakóházi bekötések aránya legmagasabb Veszprémben (83,6%), és meghaladja az 50%-ot Esztergom, Komló, Pápa, Sátoraljaújhely, Sopron és Vác városokban is. Győrben és Szombathelyen pedig 47. illetve 42%. A többi városban a lakóházi bekötések aránya mindenütt alacsonyabb.

A városok csatornázottságának állapota sem kielégítő, nem felel meg a korszerű igényeknek — bár az 1951—1959. években jelentős mértékben fejlődött a hálózat (új csatorna épült pl. Ajkán, Kazincbarcikán, Komlón, Dunaújvárosban, Óroszlányban stb.). Az épületek közművekkel való felszereltségét tekintve, ennek ellenére a csatornázottság terén van a legtöbb tennivaló.

Az 1959. év végén szennyvízcsatorna hálózat 32 városban volt: 25 város csak csapadék-, illetve részben szennyvizet is befogadó csapadékvíz csatornával rendelkezett.

A lakóházakhoz vezetők csatornahálózati bekötések számának aránya a legkedvezőbb Dunaújváros, Sopron és Komló városokban. E három városban a lakóházaknak több mint 40%-ában van csatornahálózati bekötés.

Számos városunkban mind a csatornázottság, mind a vízellátás területén jelentős fejlesztési munka folyik.

Gázszolgáltatás mindössze 12 vidéki városunkban van, mégpedig a négy megyei jogú városban, továbbá az 50 ezernél népesebb városok közül Győrben, Székesfehérvárott és Szombathelyen, a 30—50 ezer lakosú városok közül pedig Baján, Nagykanizsán, Sopronban és Dunaújvárosban, valamint egy 20 ezernél kevesebb lélekszámú városban, Hajdúszoboszlón.

A lakosság gázellátottsága tekintetében Nagykanizsa áll az első helyen, a lakásoknak kb. 70%-ába van bevezetve a gáz.

A közművek közé kell számítani a *villannyal való* ellátottságot is, ezt azonban külön nem tárgyaltuk, mert a lakosság ellátottsága szempontjából a helyzet általában minden városban megfelelő.

Helyi közlekedés. A városok fejlődésével a lakóhely és a munkahely közötti távolságok növekednek, felmerül a helyi közlekedési igények kielégítésének szükségessége. Az utóbbi években ezen a téren jelentős a fejlődés. A helyi utasforgalmat 5 városban autóbusz és villamos, 48 városban pedig csak autóbusz bonyolítja le.

A kommunális létesítményekkel való ellátottságot az előzőekben ismertett mutatóknál valószínűleg jobban jellemeznék azok a mutatók, amelyek a létesítményeket igénybevevő lakosság és az összlakosság közötti arányokat tüntetik fel. Az ilyen mutatók számításához szükséges adatok azonban csak az 1960. évi népszámlálás idevonatkozó anyagának publikálása után lesznek ismeretesek. (Pl. a gázzal, vízvezetékekkel, stb. ellátott lakásokban lakó népesség száma.) Tanulmányunk keretében ezért egyelőre csak arra szorítkozhatunk, hogy városainkat a kommunális létesítmények jelenléte alapján csoportosítsuk. A közölt mutatókból is megállapítható azonban, hogy több városunkban e létesítmények közül csak egy-kettő van jelen és igen csekély azoknak a városoknak a száma, ahol minden szükséges közmű a lakosság rendelkezésére áll, és ezek is a városban lakókat csak részben látják el.

A vizsgált négyféle kommunális létesítmény, tehát a *gázszolgáltatás, közüzemi vízmű⁴ csatornahálózat és helyi közlekedés alapján*, a városok szám szerű megoszlása a következő :

Mind a négyfajta létesítménnyel rendelkezik ...	9 város
csak háromfajta létesítménnyel rendelkezik	18 város
csak kétfajta létesítménnyel rendelkezik	23 város
csak egyfajta létesítménnyel rendelkezik	11 város
egyfajta létesítménnyel sem rendelkezik	1 város
<i>Összesen</i>	<i>62 város</i>

Mind a négyfajta kommunális létesítménnyel rendelkező 9 város a következő : Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged, Győr, Sopron, Székesfehérvár, Szombathely, Nagykanizsa. A valamennyi vizsgált kommunális létesítményt nélkülöző város pedig Hajdúböszörmény.

A VÁROSOK ÉS KÖRNYÉKÜK KAPCSOLATA (A KISKERESKEDELEM, VALAMINT AZ OKTATÁSI ÉS EGÉSZSÉGÜGYI INTÉZMÉNYEK VONZÁSKÖRZETEI)

Városaink — többségükben — nagyobb igazgatási területek (megyék, járások) székhelyei és egyben környékük kereskedelmi, oktatási és egészségügyi központjai is.

Kereskedelmi vonzás. Az 1959. év eleji adatok szerint 62 városunk közül kiskereskedelmi vonzásközpontnak tekinthető 60 város, mert e városok áruházai, szaküzletei és egyéb boltjai nemcsak a saját területükön élő népesség kiskereskedelmi ellátását szolgálják, hanem a környékükön fekvő községek lakosságának is vásárló helyei.

Nagyobb értékű bolti forgalom elsősorban a megyeszékhely-, másodsorban a járásszékhely- városokban tapasztalható.

⁴ Az alábbi értékelésnél a törpevízművet és a vízvezetést is közüzemi vízműnek tekintettük.

A 62 vidéki város megoszlása a területükön fekvő boltok száma alapján a következő :

300-nál több bolttal rendelkezik	5
201—300 bolttal rendelkezik	2
151—200 bolttal rendelkezik	5
101—150 bolttal rendelkezik	16
51—100 bolttal rendelkezik	27
50 és ennél kevesebb bolttal rendelkezik	7
<i>Összesen</i>	<i>62</i>

A városok népességszáma és a területükön fekvő boltok száma közötti arányt az 1 boltra jutó népességszám mutatja. Ennek a viszonyszámuk bemutatásánál a boltokat két csoportra osztottuk :

a) élelmiszerboltokra (ideszámítva a túlnyomórészt élelmiszert árusító vegyesboltokat is) és

b) szakosított boltokra (ideértve az áruházakat is).

Az élelmiszerboltok általában csak a helybeli népesség élelmiszerellátását biztosítják, míg a város áruházai és szakosított boltjai a helybeli lakosságon kívül, a város kereskedelmi vonzáskörzetébe eső települések lakosainak is vásárlóhelyei.

Az 1960. I. negyedévvégi állapotnak megfelelően az 1 élelmiszerboltra jutó lakosság száma legkedvezőbb Komárom városban (318), ez a mutatószám legmagasabb Hajdúböszörmény esetében (976).

Oktatási vonzás. Az 1959/60. tanévben az ország összes főiskoláinak több mint a fele, a középiskoláknak pedig a fele vidéki városaink területén működött. Ezek közül 17-ben található főiskola, 61-ben pedig középiskola. Debrecennek és Szegednek 4-4, Pécsnek 3, Sopronnak 2 főiskolája van. A többi főiskolával rendelkező városban 1-1 főiskola működik.

A főiskolai hallgatók száma alapján elsősorban a négy megyei jogú város sorolható a főiskolai központok közé.

A megyeszékhelyek közül 10, a járásszékhelyek közül pedig 6 városban van főiskola. A főiskolai városok közül csupán Esztergom nem képez sem megyei, sem járási székhelyet.

A középiskolával rendelkező városok közül legmagasabb az iskolák száma Debrecen (14), Szeged, Győr (13, 13), Miskolc (12), Pécs (10) városban.

A városok területén fekvő középiskolák vonzásközpontjai a város környékén fekvő olyan településeknek, amelyekből a közlekedési adottságok, illetőleg a vasúti vagy autóbusz összeköttetések lehetővé teszik a területükön lakó tanulóknak a város középiskoláiba való naponkénti bejárást. 15 város oktatási vonzáskörzetének területén lakó népesség száma körzetenként a 100 000 főt is meghaladja.

A vonzásterület népessége és a város területén fekvő iskolák kapacitása között városonként nagy eltérések és aránytalanságok vannak.

A városok megoszlása oktatási vonzáskörzetük népességszámkategóriái alapján a következő :

200 000 főnél nagyobb népességszámú vonzáskörzettel rendelkezik	2 város
100 000—200 000 főnyi népességszámú vonzáskörzettel rendelkezik	13 város
50 000—100 000 főnyi népességszámú vonzáskörzettel rendelkezik	16 város
10 000—50 000 főnyi népességszámú vonzáskörzettel rendelkezik	26 város
10 000 főnél kisebb népességszámú vonzáskörzettel rendelkezik	1 város
<i>Összesen</i>	<i>62 város</i>

Az oktatási vonzáskörzet és központja közötti átlagos úttávolság 7 és 33 km között változik. A vonzott községek száma a komolyabb vonzásközpont körüli körzetekben — főleg az aprófalvas vidékeken — meghaladja a 100-at is.

Egészségügyi vonzás. Egészségügyi vonzásközpontnak tekintettük azokat a városokat, amelyeknek területén olyan fekvőbetegintézmény (kórház, gyermekkórház, betegotthon stb.), vagy rendelőintézet található, amely nemcsak a város lakosságának, hanem a környező települések népességének is biztosítja az egészségügyi ellátást.

Városaink fekvőbetegintézményekkel és rendelőintézettel általában rendelkeznek. Néhány városban nincs fekvőbetegintézmény, területükön azonban rendelőintézet működik, ezért ezeket másodrendű vonzásközpontnak tekintettük.

62 városunk egészségügyi vonzásközponti jelleg szerint a következő módon oszlik meg :

- I. rendű központ (fekvőbetegintézménnyel és rendelőintézettel) 49.
  - II. rendű központ (területükön csak rendelőintézet van) 7.
- Vonzásközpontnak nem tekinthető 6.

A megyeszékhelyvárosok kivétel nélkül egészségügyi vonzásközpontok ; kórházi intézményeiknek kapacitása általában az 500 ágyat meghaladja.

A megyeszékhelyek egészségügyi vonzáskörzetében a lakosság száma körzetenként általában meghaladja az 50 000 főt.

A VÁROSOK CSOPORTJAI (TÍPUSAI) A TÁRGYALT FUNKCIÓK ÉS ELLÁTOTTSÁGI MUTATÓK MÉRLEGEZÉSÉVEL KIALAKÍTOTT ÁLTALÁNOS KÉP ALAPJÁN

A városok fejlettségi fokozatait — a közöttük fennálló jelentős szintkülönbségek ellenére is — vizsgálati módszerünk alapján nagyobb határok között meg tudtuk állapítani. A bevezetőben már elmondottak figyelembevételével a városoknak négy főcsoportját különböztettük meg :

1. fejlett városok ;
2. szocialista városok ;
3. közepes fejlődési irányzatot mutató városok ;
4. stagnáló és visszafejlődő városok.

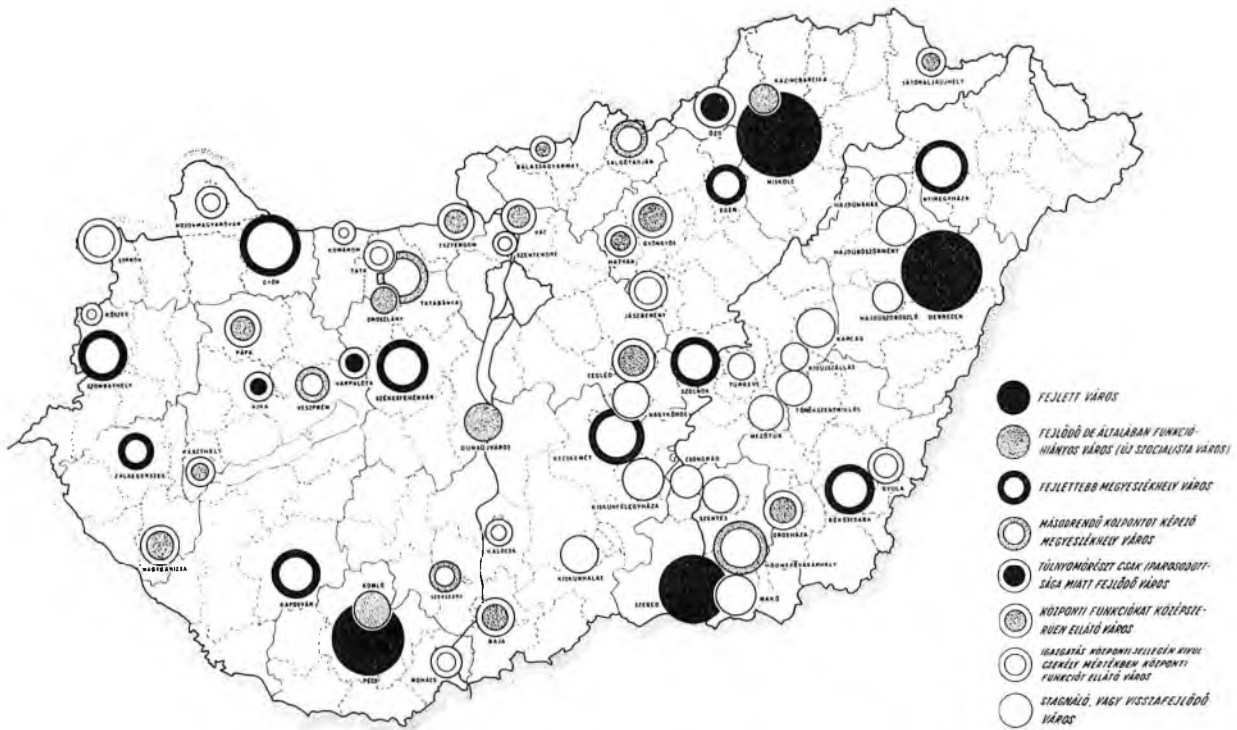
Ezek közül az első kettő és a negyedik csoportba sorolt városok esetében, úgy véljük, teljes mértékben sikerült fejlettségi mutatóik mérlegelése alapján a megfelelő kategóriába való sorolásuk. A harmadik csoportban összefoglalt városoknál, annak ellenére, hogy e kategórián belül több alcsoportot is képeztünk, fennállhatnak határesetek és emiatt korrekciókra, esetleg további vizsgálatokra is szükség lehet abból a célból, hogy a kérdéses városok pontosabb helye, illetve fejlettségi foka reálisabban megállapítható legyen.

Az *első csoportba* sorolt, azaz a központi funkciók és az ellátottság tekintetében *fejlett városok* közé Miskolc, Debrecen, Pécs, Szeged, vagyis a 4 megyei jogú város tartozik. Népszámszámuk a 100 00 főt meghaladja, ill. Szeged esetében azt erősen megközelíti. A külterületi probléma nagyobb mértékben csak Szegeden nem jelentkezik.

Az utolsó két népszámlálás között mind a négy város népességszáma fejlődött, azonban míg Miskolc és Pécs tényleges népszaporodása — nyilván e városok iparosítottabb jellege miatt — 30% körüli, addig Szeged és Debrecen esetében nem éri el a 17%-ot sem.

Az említett városok fontos államigazgatási központok (megyeszékhelyek); mind a négy város fejlett iparral rendelkezik, jelentős ingavándorforgalmi, kiskereskedelmi, oktatási és egészségügyi központ.

A *második csoportot* alkotják az erősen fejlődő szocialista városok : Komló, Oroszlány, Dunaujváros, és Kazincbarcika. E városok népessége elsősorban a vándorlási nyereség következtében emelkedett. Mindegyik város jelentős ipari és ingavándorforgalmi központ. Központi funkciók terén elsősorban az oktatási intézményekben mutatkozik hiány. Oroszlánynak nincs fekvőbeteg intézménye sem. Államigazgatási központi feladatokat csak Dunaujváros lát el (járászékhely).

A tanulmányban alkalmazott mutatók mértelegése alapján meghatározott várostípusok
 Типы городов определенные на основании [взвешивания] показателей применяемых в очерке
 City Types Established by Reason of the Consideration of Indices Adopted in the Paper

A *harmadik csoportba* a közepes fejlődési irányzatot mutató városokat soroltuk. Az idetartozó 5 alcsoport kialakításánál a központi funkciók jelenlétét vettük irányadónak.

Így az *első alcsoportba* kerültek a fejlettebb megyeszékhelyvárosok, melyekhez jelentős népességszámú kereskedelmi, oktatási és egészségügyi körzetek csatlakoznak. Ezek: Szombathely, Győr, Székesfehérvár, Zalaegerszeg, Kaposvár, Eger, Nyíregyháza, Békéscsaba, Szolnok és Kecskemét. Ebből az alcsoportból jelentős iparával kitűnik Győr és Szombathely. Győr egyébként más adottságai folytán is erősen megközelíti a megyei jogú városok fejlettségi szintjét.

A *második alcsoportba* tartoznak a másodrendű központot képező megyeszékhelyek, amelyeknek államigazgatási szerepkörükön kívül egyéb vonzásközponti jellegük csak közepes, vagy ennél is gyengébb. Ide tartozik: Szekszárd, Veszprém, Tatabánya, Salgótarján és Hódmezővásárhely.⁵

Tatabányának és Salgótarjának megyeszékhely jellege mellett fejlett ipara is van. Veszprém és Szekszárd ipara jelentéktelen.

A *harmadik alcsoport* a túlnyomórészt csak iparosodottságuk miatt fejlődő városokat öleli fel, amelyek a következők: Várpalota, Ajka és Ózd. E városok központi funkciói hiányosak. Iparosodottságuk és népszaporulatuk tekintetében azonban megközelítik az új szocialista városokat. (Iparosodottságuk mértéke alapján Ajkát és Várpalotát ezért az ipari jelleg megállapításánál a szocialista városok közé soroltuk.)

A *negyedik alcsoportba* kerültek a központi funkciókat középszerűen ellátó városok, mint Nagykanizsa, Keszthely, Pápa, Esztergom, Vác, Balassagyarmat, Hatvan, Gyöngyös, Sátoraljaújhely, Baja, Cegléd és Orosháza. Az említett városok — Keszthely és Balassagyarmat kivételével — viszonylag jelentékeny iparral is rendelkeznek.

Az *ötödik alcsoportba* az államigazgatási központi jellegükön kívül *csekélyebb mértékben egyéb központi funkciókat ellátó városok* kerültek, azaz Gyula, Mohács, Kalocsa, Jászberény, Szentendre, Tata, Komárom, Mosonmagyaróvár, Sopron és Kőszeg. Ezek a városok, Kőszeg kivételével, járás székhelyek, azonban lényegesen kisebb vonzáskörzettel rendelkeznek, mint az előbbi csoportba soroltak. Néhány város egyik vagy másik jellegzetességével kiemelkedik ebből az alcsoportból. Pl. Mosonmagyaróvár iparával, Sopron iparával és történeti múltjával, Gyula a legnagyobbak közé tartozó egészségügyi vonzáskörzetével.

A *negyedik főcsoportba* a stagnáló és visszafejlődő városokat soroltuk. Ezek azok az alföldi városok, amelyeknek népessége 1949—1960 között 10% alatt szaporodott és jelentős vándorlási veszteségük van. A csoport tagjai: Csongrád, Szentes, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Nagykovács, Mezőtúr, Kisújszállás, Karcag, Hajdúszoboszló, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Törökszentmiklós, Túrkeve és Makó. Az idesorolt városok iparban szegények, egy-két kivételtől eltekintve túlnyomórészt falusias megjelenésűek, kommunális ellátottságuk igen hiányos. Akadnak közöttük járásszékhelyek, ellátó intézményekkel rendelkező városok is, ezek az adottságok azonban nem tudták az elvándorlást ellensúlyozni.

A 62 vidéki városunkat — funkcióik és ellátottsági mutatóik mérlegelésével kialakított típusok szerint — a 214. oldalon lévő kartogramm is feltünteti. A városokat ábrázoló körök nagysága népességszámukkal arányos.

*

A települések fejlettségének vizsgálatát tanulmányunkban — mint azt a bevezetőben is említettük — csak egy településcsoportra, — a könnyebb elhatárolás kedvéért — a jogi értelemben vett vidéki városokra végeztük el. A vizsgált városok többsége, bár településtudományi értelemben is a tulajdonképpeni magyar városhálózatnak részét képezi, ahhoz, hogy — függetlenül a jogi értelmezéstől — a teljes városhálózatot funkcionális alapon meghatározhassuk, még további vizsgálatok szükségesek.

⁵ Hódmezővásárhely megyeszékhely jellege a közelmúltban megszűnt. Ezért jelenleg központi funkciói alapján a negyedik alcsoportba tartozó városok közé sorolható.

A már alkalmazott módszerek realisabb alapokra való helyezésével olyan vizsgálati eredményeket kell felmutatni, amelyek kétséget kizáró módon igazolják, hogy melyek a városias arculatú községeink, továbbá, melyek azok a jogilag városnak minősülő települések, amelyeknek fejlődését elsősorban kell előmozdítani, hogy a szorosabb értelemben vett város-hálózat egységei közé teljes joggal legyenek sorolhatók.

Teljes város-hálózatunk megismerésének nagy jelentősége van a falu és város közötti szintkülönbségek fokozatos felszámolásában. A különbségek teljes megszüntetésére valamennyi településünk tekintetében csak évtizedek kitartó munkája ad lehetőséget. Mód van azonban arra, hogy rendszeres és céltudatos, tervszerű munkával egyes településeken belül, vagy a települések bizonyos csoportjánál — és itt elsősorban a már ma is városias jelleget, funkciót mutató településekre kell gondolni — aránylag rövid idő alatt megszüntessük a falu és város közötti különbségeket. E munkának első lépcsőfokát, véleményünk szerint, azoknak a vizsgálatoknak kell képezniök, amelyek a fejlettség mai szintjét meghatározzák, lehetőséget biztosítva ilyenformán a települések összehasonlítására.

További feladatot képez a városias jellemvonásokat nem mutató községek teljes hálózatának — a legkisebb népességszámú egységeig lemenő — vizsgálata, mert e községek között is lényeges szintkülönbségek vannak ellátottság és fejlettség terén.

Jelenleg több irányban folyik a települések fejlettségének megállapítására irányuló kutató munka. A gyorsabb és helyesebb eredmények elérése céljából kívánatos volna a települések problémáival foglalkozó különböző szervek munkájában az eddiginél nagyobb egyöntetűség biztosítása, mind a kutatási módszerek, mind a fejlettségre utaló tényezők értékelése szempontjából.

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ СТЕПЕНИ РАЗВИТИЯ ПРОВИНЦИАЛЬНЫХ ГОРОДОВ

Резюме

Определение степени развития и положения населенных пунктов позволяет производить группировку последних и образовывать типы; группировка их является полезным также и с точки зрения территориальных демографических исследований, потому что оно обеспечивает возможность для сопоставления демографических явлений в пределах отдельных типов и изучения их взаимовлияний.

Для изучения степени развития городов и сел существует необходимость в образовании состоящей из не слишком большого количества хорошо отобранных показателей системы показателей, и, далее, соответствующего метода исследования. В Венгрии, а также в других странах уже производились попытки в направлении образования показателей и методов исследования, необходимых для изучения степени развития населенных пунктов, но, однако, окончательно определенного метода еще нет.

Образование показателей, и осуществление необходимого для этой цели сбора данных, а также выработка методов исследования тоже является в значительной степени статистической задачей.

В нашем очерке мы сделали попытку в отношении небольшой группы населенных пунктов, — которые с юридической точки зрения являются нашими периферийными городами, — осуществить на основании статистических данных такого рода исследование.

Основные вопросы, на основании которых мы определили степень развития и типы, состояли в следующем: численность населения, естественные прирост и убыль, внутренняя миграция, осуществление управленческо-административных функций, размер маятниковой миграции промышленных рабочих из окрестностей, общий вид города и уровень коммунального развития, сфера притяжения города, как центра розничной торговли, просвещения и здравоохранения.

Сущностью нашего метода исследования, — в интересах определения типов развитости городов, — была направлена на то, чтобы произвести классификацию городов на основании примененных показателей и таким образом выразить различия между юридически равными единицами. Так, на основании различных показателей (например, численность населения, промышленный характер) в отдельных случаях сформировали группы, типы. Выработанный порядок очередности и оценка принадлежности к группам, образованным на основе отдельных показателей, создали возможность для того, чтобы наряду с принятием во внимание управленческо-административной функции, распределить наши города на основании прочих центральных функций, демографических условий и обеспеченности на четыре главные группы. Вопрос обеспеченности мы исследовали с точки зрения населения, так что, например, при определении промышленного характера мы рассматривали пропышленность не как производственную мощность, а как возможность обеспечения занятости.

На основании вышесказанного мы образовали следующие четыре главные группы наших периферийных городов:

К *первой группе* относятся города *развитые*, как с точки зрения центральных функций, так и с точки зрения обеспеченности. Численность их населения превышает 100 000 человек, а в одном случае весьма близка к этой цифре. Численность населения каждого из этих городов в период между двумя последними переписями населения развивалась в положительном направлении, между тем, реальный прирост населения двух городов, — вероятно, в результате их более индустриального характера — составил 30%, а в других двух городах не достиг 17%. За исключением одного, упомянутые города являются административными центрами. Каждый из этих городов располагает развитой промышленностью, значительным дневным притоком рабочей силы и является центром розничной торговли, просвещения и здравоохранения.

Вторую группу образуют развивающиеся быстрым темпом *социалистические города*. Население этих городов возросло в первую очередь за счет миграционного прилива. Каждый из этих городов представляет собой значительный промышленный центр, который одновременно является также и центром маятниковой миграции. В области центральных функций здесь наблюдается недостаточность, прежде всего, просветительных учреждений. Центральные административно-управленческие функции осуществляет только один из этих городов.

К *третьей группе* мы относим среднеразвитые города. Принимая во внимание то, что эти города среди своих отдельных задач осуществляют одну или более из задач на высоком уровне, а другие на среднем или только на низком уровне, здесь возникла необходимость в образовании подгрупп. Критерием образования подгрупп была степень осуществления этими городами центральных функций.

В *четвертую группу* были включены города, находящиеся в состоянии стагнации или упадка. Сюда относятся те расположенные в Большой венгерской низменности города, прирост населения которых в период с 1949 по 1960 год был ниже 10% и которые потеряли значительное число населения в ходе внутренней миграции. В этих городах промышленность развита слабо, за исключением одного или двух городов, имеют вид сел и в степени их коммунального развития имеются крупные пробелы.

В настоящее время исследовательская работа, направленная на установление степени развития населенных пунктов производится в ряде направлений. В интересах ускорения этой работы и достижения лучших результатов было бы желательным обеспечить большую степень согласования деятельности различных учреждений, занимающихся проблемами населенных пунктов, как с точки зрения методов исследования, так и с точки зрения оценки факторов, определяющих степень развития.

STATISTICAL ANALYSIS OF THE DEGREE OF DEVELOPMENT
 OF COUNTRY TOWNS

Summary

The definition of the degree of development, of the position of settlements enables us to make up groups, types of them. To classify them into types is useful also for regional demographic research because it offers opportunity to compare the demographic phenomena of the different types and to examine their interconnections.

In order to examine the degree of development of towns and villages an indicator system consisting of not too many but well chosen index numbers is needed as well as the right sort of examination method. Both in Hungary and in other countries experiments have been made to establish indicators and examination methods required for investigations into the degree of development of settlements but no final method has been adopted.

It is mainly a statistical task to draw up index numbers, to undertake the data collection underlying it, to establish an examination method.

In our paper an attempt was made to demonstrate how such an examination is made with the aid of statistical data concerning a smaller group of settlements, i. e. Hungary's country towns (in the legal meaning).

We were faced with the following main question serving as a basis to establish the degree of development and the types: the number of the population, the natural increase-decrease, the internal migration, the execution of administrative functions, how far the town is a centre for industrial commuting, the extent of public services introduced, the development of retail trade, the educational and sanitary scope of attraction of the towns.

In order to define the types of development to which the towns belong, our method of inquiry was to range the towns with the aid of the indicator applied, and to indicate by this method the different levels among legally identical units. With the help of the different indicators in some instances (as e. g. the number of the population, the industrial character) we established also groups, types. Pondering over the order of rank thus established and over the fact that towns belong to determined groups, on basis of the different indicators, has enabled us to classify our towns into four main groups, duly considering the administrative functions on basis of their other central functions, their population conditions, and their state of supply. This latter problem was viewed from the side of the population and therefore, when establishing e. g. the industrial character, we did not regard industry as a productive entity but as one offering industrial openings.

In view of the foregoing our country towns can be classified into the following four main groups:

Towns belonging to the first group are developed towns both as regards central functions and their state of supply. The number of their inhabitants surpasses the 100,000 mark, only in one case falling a little short of it. The population number of all these towns developed between the last two population censuses but the actual increase of population of two towns is about 30 p. c., probably on account of their more industrialized character; in case of two towns the increase did not reach 17 p. c. With one exception the mentioned towns are administrative centres. Each of them has an advanced industry and is important commuting, retail trading, educational and sanitary centre.

The second group includes the strongly developing socialist towns. Their population increased primarily owing to the migration gain. Each of them is an important industrial and commuting centre. As far as central functions are concerned, mainly the educational institutions show deficiencies. Only one of these towns executes central administrative functions.

In the third group we find towns showing a middling trend of development. These towns meet one or several of their tasks on a high, others on a medium or only on a low level, so it was found necessary to form subgroups within this category. For developing these subgroups the governing principle was the extent to which the town executes central functions.

The fourth group includes stagnating and declining towns. They are the towns in the Great Hungarian Plain whose population increased by less than 10 p. c. between 1949—1960 and which show a significant migration loss. Poor in industry, these towns have with one or two exceptions mainly a village character and are very scantily supplied with public utilities.

Research work with a view to establish the degree of development of settlements is going on in several directions. In order to reach quicker and more correct results it would be desirable to secure a higher degree of coordination in the work of the bodies dealing with settlement problems both as regards research methods and the valuation of the factors featuring the degree of development.

NŐHALLGATÓK RÉSZVÉTELE A FELSŐOKTATÁSBAN

1894-1941

JÁKI LÁSZLÓ

A női egyenjogúsítás kérdése hazánkban ma már befejezett tény. Az alkotmány szellemében eltűntek mindazok a hátrányos megkülönböztetések, melyek oly jellemzőek voltak a felszabadulás előtti időszakban. Társadalmunk női tagjai képzettségüknek megfelelően az államigazgatás, az ipar és a mezőgazdaság számos vezető funkciójában megtalálhatók. Az e feladatok ellátásához szükséges iskolai végzettség megszerzésében is teljesen egyenlő joggal és feltételek mellett vesznek részt a férfiakkal.

Ez a ma már magától értetődő egyenjogúság, mint annyi más, felszabadulás utáni fejlődésünk eredménye. Az alábbi közlemény a statisztikai adatok segítségével kívánja megmutatni azt a hosszú utat, melyet a nők a felsőfokú oktatásban való részvétel terén a teljes egyenjogúsításig megtettek.

Közoktatásunk múltjának erről a — még a szomszédos kapitalista országokhoz viszonyítva is — reakciós, bizonyos vonatkozásban feudális elemeket tartalmazó jellegéről mindmáig nem jelent meg feldolgozás. Neveléstörténeti munkáink köztudomású tényként tesznek említést e kérdéstről (1), de kellő adatok hiányában e megállapítások nem alátámasztottak. Némi tájékoztatást nyújt e kérdéstről statisztikai szempontból a közelmúltban megjelent *A nők helyzete régen és most* (2) című kiadvány, de ez a munka általános jellegénél fogva kérdésünkre vonatkozóan részletes adatokat nem tartalmaz.

Az alábbi közlemény nem tart igényt e sokoldalú, és közoktatásunk számos más kérdésével szorosan összefüggő problémakör végleges feltárására. Feladatának mindössze csak azt tekinti, hogy a rendelkezésre álló adatok közlésével szemléletesen bemutassa a nők hátrányos helyzetét a felszabadulás előtti felsőoktatásban, s ezzel kiindulópontot jelentsen egy szélesebb koncepciójú feldolgozáshoz.

A NŐK EGYETEMI FELVÉTELÉNEK KÉRDÉSE KÜLFÖLDÖN

A nők felsőbbfokú továbbtanulása hazánkban az 1894. és 1895. évi királyi leirattal, illetve rendelettel kapcsolatos. E rendelkezések tették lehetővé, hogy a nők az orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészeti karokon továbbtanuljanak. Ezt a hazai közoktatás szempontjából nagyjelentőségű eseményt azonban hosszú harc előzte meg, mely szoros kapcsolatban volt a jóval korábbi külföldi törekvésekkel, illetve eredményekkel.

Az első orvosnő, *Blackwell Erzsébet* (3), az Egyesült Államokban 1847-ben iratkozott be az egyetemre s azt 1849-ben végezte el (4). Európában elsőként Zürichben 1864-ben (5) fogadták be rendes hallgatókként a leányokat az egyetemre. 1868-ban pedig már Szentpéterváron is avattak orvosnőt az orvossebészeti akadémián (6).

A hatvanas évektől Svájcban, a nyolcvanas évektől Angliában válik általánossá a nők felvétele az orvosi és bölcsészeti karokra. Viszonylag hamar

¹ E fejlődés ellentmondásaira jellemző, hogy bár Angliában 1877 és 1882 között négy egyetemen is engedélyezték a nők felvételét (7), nem kaptak képesítési jogot, s így nem alkalmazták őket (8).

Research work with a view to establish the degree of development of settlements is going on in several directions. In order to reach quicker and more correct results it would be desirable to secure a higher degree of coordination in the work of the bodies dealing with settlement problems both as regards research methods and the valuation of the factors featuring the degree of development.

NŐHALLGATÓK RÉSZVÉTELE A FELSŐOKTATÁSBAN

1894-1941

JÁKI LÁSZLO

A női egyenjogúsítás kérdése hazánkban ma már befejezett tény. Az alkotmány szellemében eltűntek mindazok a hátrányos megkülönböztetések, melyek oly jellemzőek voltak a felszabadulás előtti időszakban. Társadalmunk női tagjai képzettségüknek megfelelően az államigazgatás, az ipar és a mezőgazdaság számos vezető funkciójában megtalálhatók. Az e feladatok ellátásához szükséges iskolai végzettség megszerzésében is teljesen egyenlő joggal és feltételek mellett vesznek részt a férfiakkal.

Ez a ma már magától értetődő egyenjogúság, mint annyi más, felszabadulás utáni fejlődésünk eredménye. Az alábbi közlemény a statisztikai adatok segítségével kívánja megmutatni azt a hosszú utat, melyet a nők a felsőfokú oktatásban való részvétel terén a teljes egyenjogúsításig megtettek.

Közoktatásunk múltjának erről a — még a szomszédos kapitalista országokhoz viszonyítva is — reakciós, bizonyos vonatkozásban feudális elemeket tartalmazó jellegéről mindmáig nem jelent meg feldolgozás. Neveléstörténeti munkáink köztudomású tényként tesznek említést e kérdésről (1), de kellő adatok hiányában e megállapítások nem alátámasztottak. Némi tájékoztatást nyújt e kérdésről statisztikai szempontból a közelmúltban megjelent *A nők helyzete régen és most* (2) című kiadvány, de ez a munka általános jellegénél fogva kérdésünkre vonatkozóan részletes adatokat nem tartalmaz.

Az alábbi közlemény nem tart igényt e sokoldalú, és közoktatásunk számos más kérdésével szoros összefüggő problémákör végleges feltárására. Feladatának mindössze csak azt tekinti, hogy a rendelkezésre álló adatok közlésével szemléletesen bemutassa a nők hátrányos helyzetét a felszabadulás előtti felsőoktatásban, s ezzel kiindulópontot jelentsen egy szélesebb koncepciójú feldolgozáshoz.

A NŐK EGYETEMI FELVÉTELENEK KÉRDÉSE KÜLFÖLDÖN

A nők felsőbbfokú továbbtanulása hazánkban az 1894. és 1895. évi királyi leirattal, illetve rendelettel kapcsolatos. E rendelkezések tették lehetővé, hogy a nők az orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészeti karokon továbbtanuljanak. Ezt a hazai közoktatás szempontjából nagyjelentőségű eseményt azonban hosszú harc előzte meg, mely szoros kapcsolatban volt a jóval korábbi külföldi törekvésekkel, illetve eredményekkel.

Az első orvosnő, *Blackwell Erzsébet* (3), az Egyesült Államokban 1847-ben iratkozott be az egyetemre s azt 1849-ben végezte el (4). Európában elsőként Zürichben 1864-ben (5) fogadták be rendes hallgatókként a leányokat az egyetemre. 1868-ban pedig már Szentpéterváron is avattak orvosnőt az orvosbeszéti akadémián (6).

A hatvanas évektől Svájcban, a nyolcvanas évektől Angliában válik általánossá a nők felvétele az orvosi és bölcsészeti karokra. Viszonylag hamar

¹ E fejlődés ellentmondásaira jellemző, hogy bár Angliában 1877 és 1882 között négy egyetemen is engedélyezték a nők felvételét (7), nem kaptak képzési jogot, s így nem alkalmazzák őket (8).

tárták ki kapuikat a nők előtt az orosz egyetemek² (11). Ezeken az egyetemeken 1896-ban az összhallgatóság mintegy 4%-a volt nő (12, 13), sőt 1903-ban már külön női gazdasági főiskolát is nyitottak Szentpéterváron. Az Egyesült Államokban 1890-ben 2438 orvosnő, 2136 építész, 165 lelkész és 110 ügyvédnő működött (14). Angliában 1879 óta látogathatták a nők az oxfordi egyetemet, a képesítési jogot azonban csak 1911-ben szereztek meg.

A londoni egyetemre 1897-ig 3762 nő iratkozott be (15). A fejlődés gyors ütemét bizonyító számok azonban számos ellentmondást tartalmaztak. Liebig például spanyolfal mögé ültette a szabályosan beiratkozott női hallgatóit, számos német professzor pedig addig nem kezdte el óráit, míg a nők el nem távoztak. Ezen túl azonban, a legtöbb egyetemen számos megkötéssel vették fel a nőket, s akkor is csak bizonyos számban és bizonyos fakultásokra.³ Érdekes, hogy valamennyi országban a nők jogi karra való felvétele okozta a legtöbb nehézséget. A századfordulóra azonban legtöbb európai országban engedélyezték a nők jogi tanulmányait, s az ügyvédi gyakorlat folytatását. Ez utóbbit sokhelyütt azzal a megkötéssel, hogy praxisukat csak férjhezmenetelükig folytathatják, mert akkortól kezdve férjük gyámsága alatt állnak s ez összeférhetetlen az ügyvéd jogi státusával. Franciaországban 1900-tól, Genf kantonban 1907-től lépett először női ügyvéd az esküdtszék elé.

A nők egyetemi felvétele elől — a jelentősebb európai országokat figyelembe véve — Poroszország és a Monarchia zárkózott el legtovább. Ausztriában, ahol ugyan rendezetileg a nők egyetemi felvétele soha nem volt tiltva, csak a kérdés magyarországi rendezése után oldották meg hazánkhoz hasonlóan a nők felsőfokú oktatásban való részvételét.

A NŐK EGYETEMI FELVÉTELÉNEK PROBLÉMÁJA MAGYARORSZÁGON

A nők egyetemi felvételének kérdését hazánkban *Hugonnai Vilma* esete vetette fel. A grófnő ugyanis a zürichi egyetemen szerzett orvosi diplomát, s onnan hazatérve 1880-ban engedélyt kért a kultuszminisztertől, hogy az érettségit letehesse és oklevelét honosítsák. Kérését csak részben teljesítették. Érettségijét 1881 márciusában engedélyezték — „kivételesen és minden további következtetés nélkül” —, de oklevelét nem honosították (17). A honosítás fő ellenzője *Trefort Ágoston* volt. A külföldi törekvések, valamint *Hugonnai Vilma* esete erőlteti és gyenge visszhangra talált a magyar közvéleményben is.⁴ A fő kérdés természetesen hazánkban nem az egyetem nők előtt való megnyitása, hanem annak előfeltétele, a leányközépiskola megteremtése volt. *Hugonnai Vilma*, aki kérésének megtagadása után maga is élharcosa lett a nők egyetemre való bebocsátásának, ugyancsak a leánygimnázium megteremtését sürgette. „Hogy mi lesz a leánygimnáziumot végzett leányokból, megmondom: Egyik-másik férjhez fog menni és boldogabb lesz, mint az, aki gimnáziumot nem végzett, mert értelmesebb lesz a feleség, az anya és háziasszony nehéz tiszttségének betöltésére; a többi folytatni fogja tanulmányait az egyetemen, hogy tanár vagy orvos lehessen. Igen ám, de nem járhat itthon egyetemre! Nem? Ki meri azt mondani, hogy 8—9 év múlva Magyarország egyetemei nem fognak nők részére is nyitva állni” (18).

A nők egyetemre való felvételének problémája helyett a nyolcvanas években tehát elsősorban a női középfokú oktatás kérdése állt az előtérben. A nők egyetemi felvételének kérdése hivatalosan először csak 1895-ben merült fel a képviselőházban (19). *Wlassics Gyula* vallás- és közoktatásügyi miniszter ez alkalommal kijelentette: „Én magam az iránt teljesen tisztába vagyok, hogy a gyermek- és nőorvosi és gyógyszerészeti pályákra mindenesetre célszerű lenne a képzésről gondoskodni.” Egy hónappal később a budapesti felsőbb leányiskola tanítótörestületének tisztelgő látogatása alkalmával *Wlassics* ismét

² Ennek ellenére igen sok orosz női egyetemi hallgató volt a külföldi egyetemeken. Párizsban például 1899-ben 100 külföldi nőhallgató közül 91 orosz volt (9). Nyilvánvalóan közrejátszottak ebben azok a korlátozások is, melyek a századforduló idején léptek életbe Oroszországban (10).

³ Badenben például csak a természetudományi és mennyiség-tani szakra vettek fel nőket (16).

⁴ Jellemző a magyar közvélemény ellentmondásos felfogására, hogy még a Nemzeti Nőnevelés című folyóirat is közölt olyan cikkeket, melyben a nők felsőfokú oktatását elítélték.

állást foglalt a nők egyetemi felvétele mellett. Érdekes azonban, hogy a bölcsészkar ezeken a helyeken még szóba sem került. A miniszter nyilatkozatai után azonban a kérdés a sajtóban állandóan napirenden maradt.

Wlassics tehát kezdetől fogva támogatta a nők egyetemi felvételét. Tervének végrehajtásához azonban az egyetemi tanácsok és a király hozzájárulása volt szükséges. *Wlassics* először az egyetemi tanácsok megnyerésére törekedett. A tanácsok elvileg beleegyeztek, hogy nem zárkoznak el bizonyos szakokon olyan nők egyetemi felvétele elől, akik szabályszerű érettségi vizsgálatot tettek (20). Ezután fordult *Wlassics* a királyhoz, akinek beleegyezése után a kérdés hosszú időre rendezést nyert. Ez után *Wlassics* leiratban értesítette az egyetemi tanácsokat a király döntéséről:

„Ő császári és apostoli kir. Felsője Bécsben, f. évi november hó 18-án kelt legfelsőbb elhatározásával ezen előterjesztésemre legkegyelmesebben megengedni méltóztatott, hogy a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályákra léphetősök céljából — a felsőbb tanintézetekre leendő felvételre — amennyiben a szabályszerű felvételnek megfelelnek, az illetékes felsőbb tanintézet meghallgatása alapján, esetről-esetre engedély adassék és részükre, miután tanulmányaikat, a fennálló szabályok értelmében sikerrel befejezik, a képesítő oklevél kiadassék” (21).

A kérdés fenti megoldása számos pozitív vonása mellett negatív vonásokat is tartalmazott. Ilyennek tekinthető, hogy csak az említett három szakra engedélyezték a nők felvételét, valamint, hogy a felvétel csak esetről-esetre történhetett, s nem biztosították intézményesen a leányok középiskolai képzését. Az 1895. évi 72.039 számú rendelet ugyan szabályozta a kérdést oly módon, hogy megkönnyítette a magánúton történő érettségét (22). Ez azonban minden könnyítés ellenére — a magántanulás drágasága miatt — számos nehézséget jelentett a szegénysorsú tanulóknak. *Wlassics* a fenti rendelettel párhuzamosan rendezte a nőknek a tanári pályán való elhelyezkedését (23) is, de olyan megszorítással, hogy nőtanár fiügimnáziumban és reáliskolában nem nyerhet alkalmazást (24). *Wlassics* kétségkívül nagyjelentőségű intézkedése — részben a sok felől megnyilvánuló ellenállás miatt is — tehát számos ellentmondást, felemás megoldást tartalmazott.

Az egyetem megnyitása után is főkérdés a leányközépiskola ügye maradt, mert a magánúton tanuló leányok elestek a tandíjmentességtől, magas vizsgadíjakat fizettek s ez a társadalmi szelekció egyik állomását jelentette. Nem sokat változtatott a tényeken, hogy *Wlassics* a Mária Dorothea Egyesület kérésére engedélyezte az egyetemen tanuló nőknek ösztöndíjban való részesítését, ha az tanulmányi szempontból indokolt volt.

A magyar közvélemény általában helyesléssel fogadta *Wlassics* rendeletét. A közvélemény kedvező fogadtatását bizonyítja, hogy a hazai egyetemeken — a külföldi egyetemekkel szemben — nagyobb kellemetlenkedések nem történtek. A magyar egyetemi tanárok zöme örömmel fogadta a nőhallgatókat, sőt többen megállapították, hogy a nők kedvező hatással vannak a férfihallgatók szorgalmára. A hivatalos álláspontra ezzel szemben továbbra is a merevség és rosszindulat jellemző.

Az alaprendelet már érintett negatívumait nem csökkentette, hanem fokozta az 1904-ben kiadott 35.138/1904. sz. alatt kelt rendelet, mely szerint a három elégséggel érett leányok még rendkívüli hallgatókként sem, rendes hallgatóknak pedig csak a jelesen érettek vehetők fel. Helyesen állapítja meg erről *Hacker*, hogy az „egyetemi színvonal emelését európai színvonalra nem a nők, hanem az oda nem való elemek eltávolításával lehet elérni” (25).

A hátrányos megkülönböztetések ellenére a nők száma az első világháború előtti időszakban rohamosan emelkedett. Ezzel azonban párhuzamosan erősödtek azok a követelések, melyek a jogi kar és a műegyetem megnyitását követelték. 1915 decemberében például az egyetem aulájában gyűlést tartottak a nőknek az egyetemre való korlátlan bebocsátásáról. A gyűlésen a nagy tekintélynek örvendő *Lenhossék* professzor elnökölt. Bár a gyűlésen résztvevő férfihallgatók zajos közbekiáltásokkal adtak kifejezést ellenszenvüknek, *Lenhossék*, *Beke Manó* és *Schwarz Gusztáv* támogatták a nők követeléseit (26). A jóval később, 1924-ben megjelent középiskolai törvény a kérdést rendezte ugyan, de a jogi kart teljesen, a műegyetemet pedig nagyrésztben elzárta a nők

elől. Átmenetileg azonban a polgári forradalom és a tanácsköztársaság idején megszűntek a hátrányos megkülönböztetések. 1918-ban *Lovászi* minisztersége idején a 206.626/1918. számú rendelet minden korlátozó intézkedést megszüntetett.

1. A női hallgatók száma a tudományegyetemeken 1895/96-tól az első világháborúig
Число студенток университетов с 1895—96 гг. по первую мировую войну
Number of Female Undergraduates at Universities from 1895/96 to World War I

Év	Orvosi kar	Bölcsezs- kar	Gyógy- szerészeti tan- folyam (3)	Mennyiség- tani és ter- mészettudo- mányi kar (4)	Rendkívüli hallgatók (5)	Összesen (6)
	(1)	(2)	Rendes hallgatók			
1895/96	—	1	—	—	7	8
1896/97	3	2	—	—	5	10
1897/98	7	4	—	—	2	13
1898/99	11	7	—	—	2	20
1899/00	17	16	—	—	3	36
1900/01	22	53	—	—	11	86
1901/02	33	89	—	—	8	130
1902/03	38	116	—	—	15	169
1903/04	50	148	—	—	12	210
1904/05	38	126	—	—	43	207
1905/06	44	129	—	—	42	215
1906/07	39	157	—	—	63	259
1907/08	42	121	3	1	69	236
1908/09	55	149	4	3	56	267
1909/10	72	169	16	3	70	330
1910/11	95	157	14	2	80	348
1911/12	112	141	4	1	96	354
1912/13	147	148	5	1	191	492
1913/14	158	208	5	3	265	639
1914/15	202	259	5	6	253	725

Горизонтальная графа: (1) Медицинский факультет; (2) Философский факультет; (3) Фармацевтический курс; (4) Математический и естественнонаучный факультет; (5) Чрезвычайные студентки; (6) Всего.

Heading: (1) Medical faculty, (2) Arts and Philosophy faculty, (3) Pharmaceutical faculty, 4) Mathematics and Natural Science faculty, (5) Extraordinary undergraduates, (6) total.

A Tanácsköztársaság a már biztosított jogok mellett a tényleges lehetőségeket is megadta. A nők társadalmi szerepének növekedése a tanácsköztársaság rövid fennállása alatt természetesen nem mutatkozhatott meg a nőhallgatók számszerinti emelkedésében.⁵

A Tanácsköztársaság leverése után visszavonták az 1918-ban kiadott rendeletet, sőt még a budapesti orvosi karra is megtiltották a nők felvételét. 1923-ban a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségének női szakosztálya ismét követelte valamennyi egyetem megnyitását a nők előtt. A Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium a követelésnek részben eleget tett, mert leküzdve az egyetemi tanácsok ellenkezését, a középiskolai törvénnyel egyidőben lehetővé tette a kérdésnek az egyetemi autonómiától függetlenül való rendezését (28).

A középiskolai törvény következtében, illetve annak végrehajtása során előállott helyzetet — mely lényegében a felszabadulásig változatlan maradt — a kérdések szerteágazósága miatt egyetemenként, illetve karonként vizsgáljuk.

Az orvosi karra és a gyógyszerészeti tanfolyamra a középiskolai törvény szerint a nők minden korlátozás nélkül felvehetők voltak (29). Ennek ellenére számuk — az első világháború utáni tetőzéssel — csökkent.

⁵ *Dienesné. Göt:* Irén például kémiai katedrát kapott a Tanácsköztársaság idején (27).

2. A női hallgatók száma és aránya a tudományegyetemen tudományszakok szerint, egyes tanévekben

Число и доля студенток университетов по отраслям знаний, в некоторых учебных годах
Number and Share of Female Undergraduates at Universities in Certain Academic Years

Év	Rendes női hallgatók a második félévben a (1)													
	hittudományi karon (2)		jog- és államtudományi karon (3)		orvostudományi karon (4)		bölcseztudományi karon (5)		közgazdasági karon (6)		gyógy-szerész karon (7)		tudományegyetemen összesen (8)	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1918/19 ..	—	—	55	3,9	726	51,9	602	43,1	—	—	15	1,1	1398	100,0
1923/24 ..	2	0,2	6	0,5	461	39,2	474	40,4	147	12,5	87	7,2	1175	100,0
1928/29 ..	7	0,5	1	0,0	209	14,3	982	67,5	163	11,2	97	6,7	1479	100,0
1933/34 ..	5	0,3	1	0,0	274	16,5	1138	68,7	160	9,2	81	4,9	1659	100,0
1938/39 ..	4	0,4	2	0,2	230	24,3	648	68,5	—	—	62	6,6	946	100,0
1940/41 ..	3	0,2	22	1,6	335	24,6	819	60,1	52	3,8	132	9,7	1363	100,0

Горизонтальная графа: (1) Число действительных студентов во втором полугодии (2) геологический факультет; (3) политический факультет; (4) медицинский факультет; (5) философский факультет; (6) экономический факультет; (7) фармацевтический факультет; (8) всего в университетах.

Heading: (1) Number of regular female undergraduates of the second semester (2) theological faculty, (3) political sciences faculty, (4) medical faculty, (5) arts and philosophy faculty (6) economic faculty, (7) pharmaceutical faculty, (8) total at universities.

3. Az orvosi kar I. évfolyamára beiratkozott hallgatók megoszlása nemek szerint néhány évben
Распределение по полу студентов, поступивших на 1-ый курс медицинского факультета, в некоторых годах

Distribution by Sex of First Year Undergraduates at the Medical Faculty, in Some Years

Év	Az első évfolyamra beiratkozott hallgatók					
	közül				Összesen (3)	
	férfi (1)		nő (2)			
	szám	%	szám	%	szám	%
1918/19	5111	87,9	690	12,1	5801	100,0
1923/24	4045	90,2	440	9,8	4485	100,0
1928/29	2124	91,2	205	8,8	2329	100,0
1933/34	1938	87,5	276	12,5	2214	100,0
1937/38	1311	85,3	226	14,7	1537	100,0

Горизонтальная графа: (1) мужчины; (2) женщины; (3) всего.

Heading: (1) Males, (2) females, (3) total.

4. A tudományegyetemekre beiratkozott hallgatók megoszlása nemek szerint, néhány évben
Распределение по полу студентов, поступивших в университеты, в некоторых годах

Distribution by Sex of Undergraduates Matriculated at Universities, in Some Years

Év	A férfi (1)		A nő (2)		Az összes (3)	
	hallgatók					
	szám	%	szám	%	szám	%
1925/26	7582	86,9	1142	13,1	8 724	100,0
1929/30	8311	85,0	1464	15,0	9 775	100,0
1934/35	8716	86,1	1411	13,9	10 127	100,0
1937/38	7180	88,0	975	12,0	8 155	100,0

Горизонтальная графа: (1) мужчины; (2) женщины; (3) всего.

Heading: (1) Males, (2) females, (3) total.

A *bölcsészeti, nyelv- és történettudományi*, valamint a *matematikai és természettudományi* karokra a nőket ugyancsak minden korlátozás nélkül felvették (30). Ennek a lehetőségnek biztosítása elsősorban annak elismerése volt, hogy a nők sajátágosan alkalmasak a nevelői pályára. Ennek ellenére továbbra is érvényben volt egy olyan rendelkezés, miszerint nők főiskolában nem taníthatnak. Az említett szakokon végzett nők jórésze tanári pályán helyezkedett el, a férfiaknál hátrányosabb körülmények között (31). *Kornis* ebből azt a következtetést vonta le, hogy a nők elsősorban a diplomáért és nem a tudományért tanulnak (32). A leglátogatottabb kar a nők részéről a bölcsészkar volt. A tudományegyetemekre beiratkozott összes nőhallgató közül 50—60% a bölcsészkaron volt található.

5. A *József* műegyetemen doktori oklevelet nyert hallgatók megoszlása nemek szerint, 1931/32—1940/41

Распределение по полу студентов Технического Университета*, получивших докторский диплом 1931/32—1940/41

Distribution by Sex of Graduates at the Polytechnic University „József” (1931/32—1940/41)

Tanév	A doktori oklevelet nyert összes hallgatók közül				Ebből (3)			
	férfi (1)		nő (2)		férfiaknak (1)	nőknek (2)	férfiaknak (1)	nőknek (2)
	kiadott oklevelek szám szerint							
	szám	%	szám	%	közgazdasági (4)	mezőgazdasági mérnöki (5)		
1931/32	113	89,7	13	10,3	44	11	17	2
1932/33	128	94,1	8	5,9	46	8	21	—
1933/34	195	93,4	14	6,6	82	14	25	—
1934/35	110	90,1	11	9,9	44	11	13	—
1935/36	145	91,2	14	8,8	65	13	15	1
1936/37	162	95,9	7	4,1	65	7	18	—
1937/38	170	93,9	11	6,1	66	11	23	—
1938/39	132	90,5	14	9,5	53	11	4	2
1939/40	151	93,3	11	6,7	47	10	9	—
1940/41	151	94,4	9	5,6	64	9	14	—

* нм. „Йозефа”

Горизонтальная графа: (1) мужчины; (2) женщины; (3) из этого; (4) экономический; (5) агрономический.

Heading: (1) Males, (2) females, (3) of which, (4) economic, (5) agricultural.

A *műegyetemre* megszorításokkal, korlátozott létszámban vettek fel nőket (33). A törvény szerint mérnöki, gépészmérnöki, vegyészmérnöki osztályokra nők rendes hallgatóul nem vehetők fel, s az órákat csak mint vendég-hallgatók a szaktanárok engedélyével látogathatják (34). Az építészeti osztályra — amennyiben a létszám a férfiakból nem volt feltöltve — nőket is felvettek az összhallgatóság 5%-ában. Korlátlanul csak a közgazdasági osztályra vettek fel nőket (34).

A *jogi kar* a felszabadulásig hermetikusan elzárt maradt a nők számára. Különösen súlyos volt ez az elzártág, ha arra gondolunk, hogy a Horthy-rendszerben a társadalom irányító vezető rétegeibe csaknem kizárólag a jogi karon keresztül vezetett az út. A jogi végzettség kiváltságokat jelentett s csaknem valamennyi közhivatal elnyerésének előfeltétele volt.

A *közgazdasági kar* mezőgazdasági, kereskedelmi szakosztályaira a nőket korlátozás nélkül felvették (35). Ugyanakkor azonban jellemző módon a kar közgazdasági és külügyi szakosztályaira egyáltalában nem vettek fel nőket. A nagyszámú rendkívüli hallgatót azért találjuk ezen a karon, mert a rendelkezések értelmében a nem jelesrendű középiskolai érettségítettek és a közép-

iskolai érettségét nem tették (például a kereskedelmi érettségisek⁶) csak az első kollokviumok sikeres letétele után válhattak rendes hallgatókká.

A hittudományi karok közül nőhallgatók csak az evangélikus és református karokra voltak felvehetőek (36). A római katolikus hittudományi karra nők nem iratkozhattak be.

A gazdasági akadémiákra a nőket korlátozás nélkül felvették, de ezzel a nők csak igen kis mértékben éltek.

6. A tudományegyetemen doktori oklevelet nyert hallgatók megoszlása nemeként, 1930/31—1940/41

Распределение по полу студентов университетов, получивших докторский диплом, 1930/31—1940/41

Distribution by Sex of Graduates at Universities (1930/31—1940/41)

A doktori oklevél fajtája (1)	A férfiaknak (2)	A nőknek (3)	Az összes (4)
	kiadott doktori oklevelek száma		
1. Hittudományi	181	—	181
2. Kánonjogi	80	—	80
3. Államtudományi	4 758	4	4 762
4. Jogi	7 492	10	7 502
5. Egyetemes orvosi	3 771	451	4 222
6. Bölcsész	1 221	566	1 787
7. Gyógyszerész	71	11	82
8. Közgazdasági	2	1	3
9. Összesen	17 576	1 043	18 619

Горизонтальная графа : (1) Вид докторского диплома ; (2) мужчинам ; (3) женщинам ; (4) всего.

Вертикальная графа : (1) теологический ; 2. канонический ; 3. политический ; 4. юридический - 5. общий медицинский ; 6. философский ; 7. фармацевтический ; 8. экономический ; 9. Всего.

Heading : (1) Kind of doctor's diploma, (2) to males, (3) to females, (4) total.

Lateral text : (1) Theological, (2) canonical, (3) political, (4) law, (5) medical (universal), (6) philosophical, (7) pharmaceutical, (8) economic, (9) total.

Az egyetemekre beiratkozott nőhallgatók hátrányos helyzetben voltak a kollégiumi felvételeknél is. 1928-ban például 315 egyetemista leány volt kollégiumban elhelyezve, s ebből csak mindössze 90 volt Budapesten (37). Továbbra is érvényben volt az a hátrányos megkülönböztetés, hogy rendes hallgatóul csak jelesen érettségizett nőket vettek fel. Helyesen írja erről 1933-ban egy pedagógus, hogy ha „a nők közül csak a jelest veszik fel a főiskolákra, olyan nagy-e a férfi és a női tanultság között a különbség, hogy a férfiak közül az alig elégséges is szaporíthatja a szellemi proletáriátust? Miért nem szorítják meg a férfiaknál is legalább jórendű bizonyítvány... erejéig a felvételt. Arra a principiumra pedig, hogy a férfit családalapításhoz kell segíteni, sokkal hasznosabb, ha hamarabb alapít családot, s nem kell a főiskolát hosszas sikertelenségek után elvégeznie” (38). E rendelkezés annál is inkább felesleges és igazságtalan volt, mert a nők mind a középiskolában, mind az egyetemen sokkal jobb eredményeket értek el a férfiaknál. A középiskolában például az 1918/19 — 1937/38. évek átlagát figyelembe véve, az összes sikeresen érettségizett tanuló közül 18,6% kitűnő és jeles, 28,2% jó, és 53,2% elégséges volt. Ugyanazon években az érettségizett leányok közül 28,8 kitűnően és jelesen, 36,5% jól és 34,7% érett elégségesen. Az egyetemre beiratkozott leányok eredménye is sokkal kedvezőbb a fiúkénál. Így például 1929/30 ban az 1. éves férfihallgatók közül 16,8% jeles és 45,8% elégséges érettségivel rendelkezett. Ezzel szemben a leányoknál 33,4% volt a jeles és csak 22,0% az elégséges (39).

⁶ A kereskedelmi érettségi és tanítóképzői oklevél nem számított középiskolai érettséginek.

Igen érdekes a leányok pályaválasztási szándéka és annak megvalósítása közötti eltérés. A leányok ugyanis sokkal nagyobb számban kívántak továbbtanulni, mint arra lehetőségeik alkalmat adtak volna. A fiúk éppen ellenkezőleg, kisebb mértékben jelezték továbbtanulási szándékukat az érettségi előtti hónapokban, mint amennyit ugyanazon év őszén az egyetemen találnak. Így például az 1933/34 — 1936/37. év között 12 504 középiskolás fiútanuló jelezte továbbtanulási szándékát s ugyanakkor 13 126 hallgató iratkozott be. (+ 622 hallgató.) Ugyanazon években 2672 középiskolás leánytanuló szándékozott továbbtanulni s ez csak 1921-nek sikerült, (— 751 hallgató). Az összes beiratkozni, illetve továbbtanulni szándékozó 82,4 százaléka volt férfi és 17,6 százaléka nő. Ezzel szemben a ténylegesen beírtak között 86,9% férfit és 13,1% nőt találnak.

Ezek az adatok messzemenően bizonyítják, hogy a nőknél sokkal nagyobb mértékben érvényesültek a belső igények megvalósítását akadályozó társadalmi gátló tényezők, mint a férfiaknál. E helyen természetesen nem lehet feladatunk részletesen elmezni a férfi és nőhallgatók szociális összetételét. *Földes Ferenc* közismert adatai alapján csak utalni akarunk arra, hogy a társadalmi szelekció a nőknél sokkal nagyobb mértékben érvényesült, mint a férfiaknál (40). A munkás vagy szegényparaszt nőhallgató az egyetemen még az ugyanazon osztályból kikerült férfiaknál is sokkal kisebb arányban szerepelt.

*

A nők és a férfiak egyenjogúságát a művelődés terén csak a kultúrforradalom keretében végrehajtott intézkedések hosszú sora valósíthatta meg. Ma már az alsófokú iskoláktól az egyetemekig, sőt az azt betetőző aspiránsképzésig, férfiak és nők egyenlő jogokkal, egyenlő lehetőségekkel folytathatják tanulmányaikat.

I R O D A L O M

1. *Ravasz János, Felkai László, Bellér Béla, Simon Gyula*: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Budapest, 1960. 174. p.
2. A nők helyzete régen és most. *Statistikai Tájékoztató Közlemények*, 32. kötet. Budapest, 1960. 58. p.
3. *Szabó Dénes*: A nők felsőbb oktatása. Klny. a Kolozsvári Ferencz József m. kir. tudományegyetem 1901/2. tanévi aktáiból. Kolozsvár, 1902. 18—20. p.
4. *Magyar Női Szemle*, 1936. 121. p.
5. *Bobula Ida*: Az egyetemi nőkérdés Magyarországon. Klny. a *Napkelet* 1928. 15. számából. 2. p.
6. *Magyar Női Szemle*, 1936. 121. p.
7. *Nemzeti Nénevelés*, 1888. 258. p.
8. *Nemzeti Nénevelés*, 1887. 210. p.
9. *Nemzeti Nénevelés*, 1900. 178. p.
10. *Kérégyártó Elek*: Leányaink neveléséről és oktatásáról. *Magyar Pedagógia*, 1894. 26. és 285. pp.
11. *Medins-kij*: A nevelés története. Budapest, 1951. 523. p.
12. *Medins-kij* i. m. 523. p.
13. *Kornis*: Nők az egyetemen. Budapest, 1925. 5. p. (Klny. a *Napkelet* 1925. évfolyamából.)
14. *Kornis*: i. m. 5. p.
15. *Bremmer C. S.*: A leányok és nők nevelése Nagy Britanniában. London, 1897. Ismerteti: *Somágyi Géza, Magyar Paedagógia* 1897. 638—640. p.
16. *Élet*, 1892. 140. p.
17. *Bobula*: i. m. 3. p.
18. *Hugonnai Vilma*: Egy szavazat a leánygimnázium ügyében. *Élet*, 1892. 442. p.
19. A nőnevelés kérdése a képviselőházban. *Nemzeti Nénevelés*, 1895. 51. p.
20. *Sebestyenné, Stelina Ilona*: A nők egyetemi képzése. *Nemzeti Nénevelés*, 1895. 258. p.
21. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1895. évi 67.719. sz. a budapesti és kolozsvári egyetem tanácsához intézett leirata a nőeknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára léphetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1896. 1—3. p.
22. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1895. évi 72.039. sz. a kelt rendelete a nők középiskolai tanulmányaira vonatkozóan. *Hivatalos Közlöny*, 1896. 25. p.
23. 72.038. sz. rendelet az országos középiskolai tanárvizsgálat bizottsághoz. *Hivatalos Közlöny*, 1896. 40. p.
24. 65.719. sz. rendelet. *Hivatalos Közlöny*, 1896. 3. p.
25. *Hacker Boriska*: Nők az egyetemen. *Nemzeti Nénevelés*, 1915. 353. p.
26. Nők az egyetemen. *Budapesti Hírlap*, 1915. december 12.
27. *Bellér Béla*: Felsőoktatásunk a polgári forradalom és a Tanácsközletsárság idején. *Felsőoktatási Szemle*, 1960. évi 2—3. szám.
28. *Simon Gyula*: Az 1924-es középiskolai reform néhány kérdése. *Pedagógiai Szemle*, 1959. 6. sz.
29. *Hivatalos Közlöny*, 1927. 264—265. p.
30. *Hivatalos Közlöny*, 1927. 264—265. p.

31. *Magyarné Techert Margit*: A diplomás nők helyzete Magyarországon. *Magyar Szemle*, 1938. XXXIII. kötet. 43—51. p.
32. *Kornis*: i. m. 34—35. p.
33. *Kölgyesi Ferenc*: A nők tanulási és elhelyezkedési lehetőségei a jogászai, építészeti és mérnöki pályákon. *Munkügyi Szemle*, 1928. 6. sz. 9—14. p.
34. *Hivatalos Közlöny*, 1927. 264—265. p.
35. *Hivatalos Közlöny*, 1927. 264—265. p.
36. *Hivatalos Közlöny*, 1927. 264—265. p.
37. *Klebsberg Kunó*: Küzdelmek könyve. Budapest, 1928. 71. p.
38. A leányok pályaválasztása. Megjelent: *Értekezések a pszichológia és a pedagógia köréből*. Szerk.: *Párkányi Aranka*. Budapest, 1933. 44. p.
39. *Jáki László*: Egyetemi felvételek az érettségi eredmények tükrében az 1929/30. és 1938/39. években. *Felsőoktatási Szemle*, 1961. 5. sz. 275—277. p.
40. *Földes Ferenc*: A munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. Budapest, 1941. 115. p.

ДИНАМИКА ЧИСЛА СТУДЕНТОВ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ В 1894—1941 ГОДАХ

Резюме

Автор данного сообщения ставит перед собой в качестве задачи показать в свете статистических данных тот длинный путь, который женщины проделали в области своего участия в высшем образовании до полного равноправия.

В Венгрии, начиная с 1894 года, женщинам была предоставлена возможность продолжать образование на медицинском, фармацевтическом и философском факультетах. За границей первые студентки появились гораздо раньше, в середине 19 века, а начиная с 80-ых годов высшее образование женщин стало повседневным явлением.

В Венгрии и после открытия для женщин университета основным вопросом и дальше продолжало оставаться дело женских средних школ, которое получило, наконец, свое стабильное решение лишь в период после первой мировой войны. Наряду с этим Министерство церкви и публичного образования урегулировало, — независимо от автономии университета, — вопрос высшего образования для женщин. Начиная с этого времени вплоть до полного освобождения женщин без всяких ограничений принимали на медицинский, философский, филологический и исторический факультеты, далее, на математический, природоведческий, экономический, аграрный и коммерческий факультеты, в экономические академии, на реформатские и евангелистские теологические факультеты и фармацевтические курсы. Прием в технический университет был ограничен, а на юридический факультет университета женщины не принимали.

Полное равноправие мужчин и женщин в области образования было осуществлено только после освобождения Венгрии. Сегодня мужчины и женщины в условиях полного равноправия и равных возможностей учатся в университетах и, более того, также и в системе аспирантуры.

ADMISSION OF FEMALE STUDENTS TO INSTITUTIONS OF SUPERIOR EDUCATION

1894—1941

Summary.

The author uses statistical figures to illustrate the long way covered by women in superior education towards full emancipation.

In this country it was made possible in 1894 for women to pursue superior studies at the Faculties of Medicine, Pharmacology and Philosophy. It was much earlier, towards the middle of the 19th century that female students appeared at institutions of superior

education abroad, and by 1880 the superior studies of women had assumed a general character.

In Hungary, even after the admission of women to universities, the principal problem continued to be that of Secondary Schools for Girls, not to reach a lasting solution, eventually, before the end of World War I. At that time the Ministry of Religion and Education solved the problem of the superior studies of women, independent from the autonomy of the universities.

From this period on, right to the Liberation, women were admitted without restriction to the Faculties of Medicine, Philosophy, Languages and History, as well as of Mathematics and Natural Sciences, to the Faculties of Agriculture and Commerce of the University of Economics, to the High Schools of Farming, to the Faculties of Divinity of the Presbyterian and Lutheran Churches as well as to the Faculty of Pharmacology. The admission of women to the Polytechnical University was restricted, whereas women were completely barred from the Faculty of Law.

It was only the Liberation that brought full equality of rights of men and women in the field of education. Today men and women enjoy the same possibilities when pursuing their studies both as undergraduates and postgraduates.

FIGYELŐ

SZEMÉLYI HÍR

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa 2/1962 számú határozatával Péter Györgyöt, a Központi Statisztikai Hivatal elnökét miniszteri rangra emelte.

ПЕРСОНАЛЬНОЕ ИЗВЕСТИЕ. Президиум Венгерской Народной Республики в своем указе № 2/1962 присвоил председателю Центрального Статистического Управления, профессору Дьдью Петеру ранг министра.

PERSONAL NEWS. The Presidential Council of the Hungarian People's Republic adopted Resolution 2/1962 by which the ministerial rank was conferred on Professor György Péter, President of the Hungarian Central Statistical Office.

NÉPMOZGALMI KÖZS MUNKACSOPORT

Moszkvában, a KGST tagországok központi statisztikai hivatalai elnökeinek 1962. március 22—26. között megtartott értekezlete határozatot hozott a népmozgalmi statisztika kérdéseivel foglalkozó munkacsoport felállítására. A munkacsoport munkájának megszervezésére a magyar Központi Statisztikai Hivatalt kérték fel.

РАБОЧАЯ ГРУППА СЭВ ПО ЕСТЕСТВЕННОМУ И МЕХАНИЧЕСКОМУ ДВИЖЕНИЮ НАСЕЛЕНИЯ. Состоявшееся в Москве с 22 по 26 марта 1962 года совещание председателей центральных статистических управлений стран-членов СЭВ вынесло решение относительно создания Рабочей группы по вопросам демографической статистики. Предложение относительно организации работы данной рабочей группы было внесено Центральным Статистическим Управлением Венгрии.

VITAL STATISTICAL WORKING GROUP OF THE CMEA MEMBER COUNTRIES. The conference of the Presidents of the Central Statistical Offices of the CMEA member countries, held in Moscow between March 22—26, 1962, adopted a resolution about setting up a Working Group to deal with vital statistics. The Hungarian Central Statistical Office has been charged to organise the work of the Working Group.

NEMZETKÖZI DEMOGRÁFIAI SYMPOSIUM BUDAPESTEN

A Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottsága 1962. november 20-tól 22-ig Nemzetközi Demográfiai Symposiont rendez Budapesten.

A symposion célja, hogy a termékenység és családtervezés egyes kérdéseit vizsgálja és a népességben végbemenő átrétegződési folyamat demográfiai

hatásait elemezze. Ennek megfelelően a Demográfiai Elnökségi Bizottság az alábbi tárgykörök megvitatását látja szükségesnek :

1. A termékenységre ható tényezők vizsgálatának eredményei, módszere és nemzetközi összehasonlítása :

Várható családnagyság társadalmi-gazdasági csoportonként ;

A családtervezés módszerei ;

A különféle felvételekből nyert mutatók nemzetközi összehasonlításának kérdései ;

A vizsgálatok eredményeinek felhasználása a termékenység előrebecslésére.

2. Egyes gazdasági és társadalmi jelenségek demográfiai hatása :

A társadalmi-foglalkozási átrétegződés hatása a főbb népesedési jelenségekre ;

A falusi népesség városokba vándorlásának fontosabb demográfiai vonatkozásai ;

A társadalom szerkezetében bekövetkezett változások hatása a házassági mozgalomra és a válások alakulására ;

A társadalmi mobilitás és demográfiai hatásai.

A symposionra a magyar és a külföldi résztvevők tanulmányokat küldhetnek be, a tanulmányok terjedelme 5 gépelt oldal, ehhez egy oldalas rezümé csatlakozhat.

A programról, a symposionnal kapcsolatos további előkészületekről a DEMOGRÁFIA következő száma részletes beszámolót közöl.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ СИМПОЗИУМ В БУДАПЕШТЕ. Демографическая Комиссия Президиума Венгерской Академии наук организует в Будапеште с 20 по 22 ноября 1962 года Международный Демографический Симпозиум.

Целью симпозиума является рассмотрение некоторых вопросов плодovitости и планирования семьи, и далее, анализ демографических воздействий происходящего внутри населения процесса рестратификации. В соответствии с этим Демографическая Комиссия считает целесообразным обсудить вопросы, входящие в круг следующих тем :

1. Результаты, методы и международное сопоставление изучения факторов, воздействующих на плодovitость :

Предполагаемая величина семьи по общественно-экономическим группам

Методы планирования семьи

Вопросы международного сравнения показателей, полученных в ходе различных обследований

Применение результатов обследований для переспективного прогноза плодovitости

2. Демографические воздействия отдельных экономических и общественных явлений :

Воздействие социальной рестратификации и рестратификации по занятости на важнейшие демографические явления

Важнейшие демографические аспекты миграции сельского населения в города

Воздействие изменений в структуре общества на динамику браков и разводов

Общественная мобильность и ее демографические воздействия

На симпозиум венгерские и зарубежные участники могут предоставить доклады. Объем доклада может составить пять машинописных страниц, к чему, далее, можно приложить резюме объемом в одну страницу.

Сведения о детальной программе и дальнейшие подробности в связи с симпозиумом будут сообщены в следующем номере журнала «Демография».

INTERNATIONAL DEMOGRAPHIC SYMPOSIUM IN BUDAPEST. The Presidential Committee for Demography of the Hungarian Academy of Sciences organizes an International Demographic Symposium between 20 and 22 November 1962, in Budapest.

The aim of the Symposium is, to study certain questions of fertility and family planning and, to analyse the demographic effects of the process of social restructuration going on among the population. Accordingly, the Presidential Committee for Demography considers it necessary to discuss the following subjects :

1. Results, methods and international comparison of the inquiries connected with the factors affecting fertility :
  - Projected family size distribution by socio-economic groups ;
  - Methods of family planning ;
  - Questions about the international comparability of indices obtained by different surveys ;
  - Application of the results of inquiries for fertility forecast.
2. Demographic effects of certain economic and social phenomena ;
  - Effect of the restructuration by socio-occupational status on the main vital events ;
  - Main demographic aspects of the rural migration ;
  - Effect of the structural changes of society on marriages and divorces ;
  - Social mobility and its demographic effects.

Both the Hungarian and foreign participants are welcome to send papers to the Symposium, their length should not exceed 5 typewritten pages with one more page containing a summary of the treatise.

The detailed programme and further preparations for the Symposium will be reported in the next issue of DEMOGRÁFIA.

AZ MTA DEMOGRÁFIAI ELNÖKSÉGI BIZOTTSÁGÁNAK VITAÜLÉSEI

A STATISZTIKAI ELŐREJELZÉS NÉHÁNY DEMOGRÁFIAI VONATKOZÁSA

A Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottságának módszertani munkabizottsága vitaülést rendezett, amelyen *Vincze István* kandidátus, az MTA Matematikai Kutató Intézetének helyettes igazgatója, a munkabizottság vezetője a statisztikai előrejelzés néhány demográfiai vonatkozásáról tartott referátumot. Korreferens *dr. Barsy Gyula*, az Országos Közegészségügyi Intézet tudományos osztályvezetője volt.

Vincze István a demográfiai idősorok vizsgálatával kapcsolatban megállapította, hogy a demográfiai jelenségeket lényegesen befolyásoló szisztematikus hatások a közgazdasági, egészségügyi, biológiai, földrajzi, stb. tényezők eredményeként alakulnak ki és így számos szaktudomány segíthet bizonyos alapvető törvényszerűségek megállapításában.

Ha a szisztematikus hatásokban elméleti alapon álló előrejelzésről beszélhetünk, úgy az a felsorolt szaktudományok megállapításain és a jövőre vonatkozó reális — esetleg alternatív — feltevésein alapulhat. E munka természet-

tesen nem nélkülözheti a matematikai valószínűségszámítási módszereket. Ez a jelenségek vizsgálatának elméleti útja, amit eddig inkább a természet-tudományok bizonyos folyamatainál sikerült megvalósítani, de számos demográfiai modell megalkotására is történt kezdeményezés. E modellek legnagyobbbrészt a jelenség biológiai hátterét veszik alapul. A gyakorlatban az idősorok vizsgálatánál a trendvonalra vonatkozó valamely matematikai formula feltételezése a kiindulási alap. Ez legtöbbször nem a szisztematikai tényezők alakulásának — azok belső sajátosságait figyelembe vevő — vizsgálatára alapozott, hanem az adott grafikon által kínált egyszerűbb függvény, ami igen sokszor jó közelítéshez vezet.

Ha feltehetjük, hogy a demográfiai jelenség átlagára, azaz a szisztematikai hatások okozta lefolyására megnyugtató eredményünk van, akkor a további feladat a véletlen ingadozások előrejelzése. Ez azt jelenti, hogy olyan határokat adjunk meg, amelyek adott nagy valószínűséggel magukban foglalják a jelenség tényleges megvalósulását. Ehhez a véletlen ingadozás sztochasztikus modelljének konstruálása szükséges. E sztochasztikus folyamat nem feltétlenül független az alapfolyamattól, vagyis a szisztematikai tényezők hatását leíró elméleti trendtől. Feltételezésünk szerint e sztochasztikus folyamat elméleti átlaga időben zéró, azonban paraméterei (szórása, korreláció függvénye) függhetnek a trendvonal alakulásától. Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy a kettő együtt tárgyalandó és a jelenséget egészében mint sztochasztikus folyamatot fogjuk fel, amelynek elméleti átlaga az általunk jelzett, a szisztematikai hatásokra adott trendvonal. Ha a trendvonal elméletileg nem eléggé megalapozott, nem elégségesen nagyszámú adaton alapul, akkor matematikai statisztikai módszer kerül alkalmazásra és konfidencia sávot adunk meg, amely adott valószínűséggel magába foglalja a jelenség tényleges lefolyását.

A konfidencia intervallumok szintjének gyakorlati felhasználásánál körültekintően kell eljárni oly módon, ahogyan azt a matematikai statisztika elmélete kidolgozta és az ipari felhasználásban eléggé általános. Végül a referens egy egyszerű példán demonstrálta a kérdést.

A vitaindító referátum után *Barsy Gyula* „A demográfiai előrejelzés általános kérdései” címen tartotta meg korreferátumát.

Az előrejelzés a demográfiának is egyre növekvő súlyú és megnyugtatóan meg nem oldott feladatai közé tartozik. Lényegében előrejelzésről van szó akkor is, amikor a népmozgalmi és vándorlási adatok alapján a népesség jelenlegi állapotára következtetünk, s az eredmény megbízhatósága attól függ, hogy a rendelkezésre álló folyamatos adatgyűjtések mennyire megbízhatóak és milyen becslést tesznek lehetővé. A szoros értelemben vett demográfiai előrejelzés már jóval bonyolultabb feladat. A közeli jövőre vonatkozólag az előrejelzés viszonylag nagy pontossággal végezhető el azért, mert rövid idő alatt a népesedés alapvető irányzatai általában kevésbé változnak. A hosszabb időre szóló becslés esetében azonban a bizonytalanság erősen növekszik, mert a trendek jövőbeli alakulását illetően csak többé-kevésbé önkényes feltételezésekkel élhetünk. A demográfiai irodalom még nem ismert eddig egyetlen hosszú időre szóló előrejelzést, amely valóban helyes lett volna. Nem változtatott ezen az sem, hogy az előrejelzés fegyvertára jelentékenyen bővült és a pusztá népszám valamilyen módon végzett előszámítását az összetevők (halandóság, születések) lehetőleg igen beható elemzésén nyugvó becslése váltotta fel. Megemlíthető, hogy a halandóság tényleges javulása mindig nagyobbban bizonyult, mint az elmúlt időszakok adatainak elemzése alapján nem és korcsoportok szerint történt előrejelzések. Emellett a születési trendek jelentékeny változásai miatt a nagy hibák nem is a halandóság, hanem a termékenység becsléseiből adódtak. A népességi előrejelzések ma — főleg a termékenység tekintetében — csak önkényes, megalapozatlan feltevéseken nyugvó becsléseknek tekinthetők, amin nem változtat az, hogy a becsléseknél „várható legnagyobb” és „várható legalacsonyabb” számokat is megadnak, mert a valóságos alakulás ezektől teljesen független.

A demográfiai előrejelzés rendelkezésre álló módszerei úgyszólván kivétel nélkül nyugati szerzőktől származnak. A tervgazdaságban a népesség előrejelzéséhez viszont igen fontos érdekek fűződnek, hiszen a népesség és az egyes

népességi összetevők jövőbeli alakulása különösen a távlati tervezésnek egyik fontos alapja. Mindez nagyonyis előtérbe helyezi a demográfiai előrejelzés kérdését s éppen a tervgazdálkodás szempontjai szerint jóval szélesebb alapokra való helyezését. A gazdasági viszonyoknak a népesedésre gyakorolt hatását kell az eddiginél sokkal behatóbban vizsgálni és ilyen módon a népesség jövő számát illetően az önkényes becslések talajáról, ha nem is a tervezés, de legalábbis a gazdasági megfontolásokon alapuló számítások szintjére emelkedni.

A kialakult élénk vita után az ülés az elnöklő *Vincze István* zárszavával ért véget.

НЕКОТОРЫЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СТАТИСТИЧЕСКИХ ПРЕДСКАЗАНИЙ. На заседании диспута методологической рабочей группы демографической комиссии Президиума Венгерской Академии Наук кандидат, заместитель директора Исследовательского Института Математики ВАН., заведующий рабочей группы *Иштван Винце* прочитал реферат о некоторых демографических вопросах статистических предсказаний. Корреспондентом был заведующий научного отдела Общегосударственного Института Здравоохранения *др. Дюла Барши*.

SOME DEMOGRAPHIC ASPECTS OF STATISTICAL PROJECTION. On the debate of the Methodological Working Group of the Presidential Committee of the Hungarian Academy of Sciences, *István Vincze*, candidate of mathematical sciences, deputy director of the Research Institute for Mathematics, Chairman of the Working Group, held a paper on the above subject. It has been followed by the contribution of *dr. Gyula Barsy*, chief of section of the Hungarian Institute for Public Health.

PERIODIKUS DEMOGRÁFIAI JELENSÉGEK LEÍRÁSA

A Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottságának módszertani munkabizottsága 1962. február 27-én vitaülést rendezett. A vitaülés tárgya egy, a periodikus demográfiai jelenségek leírására szolgáló modell ismertetése és megvitatása volt. A modellt *Tekse Kálmán*, a Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportjának munkatársa és *dr. Vukovich György*, a Demográfiai Elnökségi Bizottság tagja dolgozták ki és ismertették.

Tekse Kálmán referátumában bevezetőül a demográfiai modellek növekvő jelentőségéről beszélt. Ilyen, a demográfiai jelenségek egyre szélesebb körét átfogó modellek, amelyek bonyolultságuknál fogva régebben alig voltak alkalmazhatók a gyakorlatban, a modern elektronikus számológépek birtokában lehetővé teszik a demográfiai jelenségek egyre pontosabb mennyiségi vizsgálatát, valamint a társadalmi és gazdasági tényezők egymásrahatásának pontosabb elemzését. Ily módon e modellek a szocialista társadalmi rendben hozzájárulnak a jobb népgazdasági tervek elkészítéséhez is.

A szezonális periodicitást mutató demográfiai jelenségek leírása lényegesen bonyolultabb feladat, mint szezonalitást nem mutató jelenségeké. A demográfiai jelenségek szezonális változásainak vizsgálata mégis fontos feladat, mivel mélyebb betekintést enged e jelenségek okaira, ugyanakkor változásainak körülményeire és dinamizmusára is fényt derít.

A referens ezután röviden ismertette a periodicitást nem mutató törvényszerűségeket, illetve a periodicitásokat figyelmen kívül hagyó modellek egy csoportját. Ilyen modellek relatíve egyszerűen megfogalmazhatók és gyakran közönséges differenciálegyenletek formájában írhatók le. Így például a *Gompertz—Makeham* törvény, amely szerint a halálozási intenzitás a korról exponenciálisan növekszik, az x korú élők l_x számára (mely a kor differenciálható függvénye) vonatkozó elsőrendű differenciálegyenletre vezet. Hasonló

differenciálegyenletekre vezet *Lazarus* „halandósági törvénye”, *Moser* formulája, *Jastremskij* reprodukciós törvénye stb. *I. Lah* kimutatta, hogy minden törvények és a demográfia más fontos formulái is a *Quiquet*-től származó és a halandósági intenzitásra vonatkozó n -edrendű állandóegyütthetős homogén differenciálegyenlet speciális eseteiként nyerhetők. Ha a μ_n halandósági intenzitás a kor n -szer differenciálható függvénye, akkor e differenciálegyenlet

$$(1) \quad A_1 \mu'_x + A_2 \mu''_x + \dots + A_n \mu^{(n)}_x = 0$$

alakú, ahol $A_1, A_2, \dots, A_n$ konstansok. *I. Lah*, a korábbi gyakorlattól eltérően a fenti differenciálegyenlet karakterisztikus gyökei között komplex számokat is megengedett, és ezáltal (1) megoldásai között periodikus tagok is felléphetnek. A kor helyett tetszőleges $\xi = \xi(x)$ változóra való áttéréssel (1) megoldásai átfogják a legfontosabb demográfiai törvényeket, ezért *Lah* (1)-et a „statisztikai jelenségek alapegyenletének” nevezi.

A referens szerint *I. Lah* fenti proposíciója komoly bírálat tárgyát képezheti. A demográfiai jelenségek sokrétűsége, a társadalmi és gazdasági jelenségekkel való bonyolult összefüggései nem írhatók le egy, vagy néhány egyszerű egyenlet segítségével, bármilyen sok integrációs állandót tartalmaznak is. Ennek bizonyítására szemléletes példát szolgáltatnak a szezonális periodicitást mutató demográfiai jelenségek. Ezek leírására *I. Lah* is kísérletet tett (1) segítségével, azonban a legfontosabb, hasonló tulajdonságú demográfiai jelenségek nem tárgyalhatók az *I. Lah* proponálta módon.

A továbbiakban a referens ismertette a *dr. Vukovich Györggyel* közösen végzett vizsgálatok főbb eredményeit. A vizsgálatok a házassági mozgalom, a termékenység és a halálozások havonkénti alakulásának leírására szorítottak. A kiindulási adatok (Magyarország 1000 lakosra eső megfelelő népmozgalmi adatai az 1951—1960. években) évenkénti periodicitást mutató időszakokat alkotnak. Ezen időszakok három komponensből tevődnek össze:

1. A jelenség alakulását leíró trendvonalból, amely legtöbbször lineáris, exponenciális, vagy trigonometrikus függvények, parabolák és ezek szuperpozíciói segítségével írható le.

2. Az évenkénti periodicitást leíró függvényből, amelynek amplitudói időben változhatnak.

3. Véletlen ingadozásokból (melyek várható értékét 0-nak vehetjük). Az alkalmazott modell lényege ezen komponensek analitikus leírása. Itt nem szükséges a sztochasztikus folyamatok elméletének felhasználása, mert numerikus szempontból egyszerű folyamatokról van szó. Másrészt a viszonylag rövid alapidőszak ilyen eljárást nem is tett volna lehetővé. Az elmondottak figyelembevételével, ha $y(t)$ a vizsgált alakulási jelenség valamely mennyiségi mutatója, amely a független változó n -szer differenciálható függvénye, akkor ez a következő n -edrendű állandó együtthetős inhomogén differenciálegyenlet megoldásaként áll elő:

$$(2) \quad y^{(n)}(t) + a_1 y^{(n-1)}(t) + \dots + a_{n-2} y''(t) + a_{n-1} y'(t) + a_n y(t) = \sum_{j=1}^m e^{b_j t} f_j(t),$$

ahol a_i ($i = 1, 2, \dots, n$) és a b_j ($j = 1, 2, \dots, m$) mennyiségek konstansok, az $f_j(t) = k$ ($j = 1, 2, \dots, m$) évenkénti periodicitást mutató, egyenletesen konvergens trigonometrikus sorba fejthető függvények.

Speciálisan az 1000 főre eső házasságkötések, halálozások, illetve születések számát vizsgálva a jelenségek alakulását exponenciális, illetve trigonometrikus függvénnyel kifejezhető trendvonal írja le, az évenkénti periodicitás amplitudói pedig exponenciális függvény szerint változnak, ezért ebben az egyszerű esetben a vizsgált jelenséget leíró $y(t)$ függvény az

$$(3) \quad y''(t) + ay(t) = e^{bt} f(t)$$

differenciálegyenlet megoldásaként állítható elő.

E differenciálegyenlet rámutat a jelenség alakulásának dinamizmusára. Csillapított harmonikus rezgőmozgás egyenlete ugyanis (3) típusú homogén

differenciálegyenletre vezet. Ha ehhez még egy perturbáló periodikus kényszerítő is járul (ez jelen esetben pl. a mezőgazdasági munkák szezonálisának, évszakok változásának, társadalmi szokásoknak stb. hatása lehet), amely időben e^{bt} szerint változik, akkor pontosan a (2) típusú differenciálegyenletre jutunk. A (3) differenciálegyenlet általános megoldása

$$(4) \quad y(t) = \bar{y}(t) + e^{bt} F(t)$$

alakú, ahol az $F(t)$ függvény $f(t)$ -hez hasonló típusú, a $b + n_1$ ($n = 1, 2, \dots$) mennyiségek pedig nem gyökei a homogén differenciálegyenlet karakterisztikus egyenletének, és

$$\bar{y}(t) = \begin{cases} C_1 \cos \alpha t + C_2 \sin \alpha t & \text{ha } a = \alpha^2 > 0, \\ C_1 e^{at} + C_2 e^{at} & \text{ha } a = -\alpha^2 < 0, \\ C_1 + C_2 t & \text{ha } a = 0, \end{cases}$$

ahol C_1 és C_2 integrációs állandók.

(4)-ben az együtthatókat a legkisebb négyzetek elvének megfelelően választjuk meg. (4) ismeretében (3) együtthatói könnyen meghatározhatók.

Az $y(t)$ megoldásra természetesen általában még egy véletlen tényező is szuperponálódik.

A modell konkrét alakjának (pl. a trendvonal) meghatározásánál és felhasználásánál a demográfiai jelenség, illetve a reá ható társadalmi és biológiai tényezők sokoldalú kvantitatív vizsgálatára, ezek messzemenő figyelembevételére van szükség. A modell pontossága nő, ha a megszerkesztésénél alapul vett időszak demográfiai szempontból nyugodt, stabil.

A modell kellő körültekintéssel különböző időszakok, illetve sokaságok megfelelő népmozgalmi adatainak összehasonlítására, rövidebb időszakra extrapolációra (adott hibával), egy sokaság fejlődési törvényszerűségei megváltozásának ellenőrzésére stb. alkalmazható.

Segítségével pl. Magyarországon az 1000 lakosra eső születések havonkénti várható alakulását 1961. évre átlagosan 2%-os relatív hibával lehetett becsülni.

Dr. Vukovich György korreferátumában bevezetőül a demográfiai modellek fogalmát ismertette. Véleménye szerint a modellképzés szükségessége a demográfia mint tudomány céljából fakad, a népesedési jelenségekben észlelhető objektív törvényszerűségek megállapítása, megfogalmazása végül is jórészt csak modellek segítségével valósítható meg.

Az objektív népesedési törvények kutatásának első eredményei a halandósági táblák, pontosabban a kihalási rend. Ebben a tekintetben sokat tettek *Halley*, *Gompertz*, *Makeham* stb. Ugyancsak a népesedési jelenségek mögött feltételezett természeti és társadalmi törvények meghatározására jöttek létre a múlt század közepén a népességi folyamatokat mai szemmel nézve sokszor nem a legszerencsésebben általánosító elméleti konstrukciók: *Quetelet* átlagembere, *Lexis* normálembere.

A halandósági tábla mellett a legfontosabb elméleti konstrukciónak a *Lotka*-féle stabil és stacionér népességi modellt, illetőleg ennek továbbfejlesztését tarthatjuk. E modellek bizonyos népesedési folyamatok törvényszerű következményeit tárják fel.

A népességtudomány fejlődése, megfigyelési körének egyre több jelenségre való kiterjesztése, a társadalmi és természeti kölcsönhatások felismerése arra — a korreferens véleménye szerint helyes — elképzelésre vezetett, hogy a demográfiai jelenségeknek egy absztrakt formába való szűkítése lehetetlen és helytelen is, mert a környezeti hatások ennél sokkal bonyolultabbak. Az egyes jelenségek alakulása során természetesen találhatunk bizonyos specifikus törvényszerűségeket, ezek azonban időben változnak. Az időbeli instabilitás különösen azoknál a jelenségeknél tapasztalható, amelyekre döntően a társadalmi-gazdasági körülmények hatnak, viszonylagos állandóságot az elsősorban biológiai okokon alapuló jelenségek mutatnak (pl. a születéskori nemi arány stb.).

A statikus összefüggéseket feltáró modellek dinamizálása igen nagy óvatossággal végezhető csak el, az összefüggések erőssége, iránya az időben

ugyanis állandóan változik, és a jelenlegi határok mechanikus kivetítése a jelenség feltételezett jövőbeni lefolyását erősen torzíthatja.

A demográfiai modellek több típusba sorolhatók. Beszélhetünk statikus és dinamikus modellekről, valamint teljes és részleges modellekről. Statikusak általában az ún. demo-ökonómiai modellek, vagy a stabil népesedési modell, bár ezeknek is vannak dinamikus értelmezési lehetőségeik. Teljes modelleknek tekinthetők *Quiquet*, vagy újabban *Lah* modelljai, de az ún. alapösszefüggéseket leíró modellek képzése viszonylag ritkán fordul elő, mert a demográfiai alapösszefüggések olyan nagyfokú általánosításához vezetne, amely alig használható akkor, ha partikuláris összefüggések vizsgálatáról van szó. Ezzel szemben részleges modellek meghatározására és bizonyos határok közötti összegezésére kell a demográfiai kutatásoknak irányulniok. (Ilyen részleges modellek a termékenységre egy adott időszakban ható társadalmi és gazdasági tényezők egzakt megállapítása, az egyes népmozgalmi jelenségek közötti kölcsönhatások, a periódikus demográfiai jelenségek leírása stb.) Gyakorlati szempontból olyan modellek készítése látszik indokoltnak, amelyek egy-egy részterület viszonylag pontos leírását teszik lehetővé, megragadják adott időszakban és helyen a népesedési jelenségek alakulásában jelentkező esetleges szabályszerűségeket és alkalmasak arra, hogy a szóban forgó jelenség jövő, vagy múltbeli változása és egy adott időszakban matematikailag is leírt alakulása közötti különbségre felhívják a figyelmet.

A korreferens ezután a periódikus demográfiai jelenségek leírására szerkesztett modellből levonható néhány következtetést ismertetett. Kifejtette, hogy a népmozgalmi események havi periódikus ingadozása már régen ismert, de egzakt leírásuk még nem történt meg, illetőleg csak néhány paraméterüket vizsgálták. A periódikus ingadozásokat társadalmi tényezők okozzák, de ezek a tényezők változnak és így bizonyos időszakokban mutatkozó állandóságuk csak az adott időszakra, az akkor ható társadalmi körülményekre jellemzők. Az ismertetett modell éppen arra alkalmas, hogy a vizsgált időszakra állapítson meg törvényszerűségeket, majd ezeket egyéb időszakokra, vagy területi egységekre kiszámított paraméterekkel veti egybe és ezzel a törvényszerűségek megváltozására, különbségeire következtet.

A modell gyakorlati felhasználásakor nehézségeket okozhat a nyers arányszámok felhasználása, ezeknél ugyanis éppen a feltételezett társadalmi törvényszerűségek érvényesülése vagy megszűnése, módosulása tekintetében vannak hibalehetőségek, miután a nyers arányszám számos tényező eredőjének tekinthető. A bemutatott modell illusztrálására azonban ezek az arányszámok is megfelelnek. A modell paramétereinek megváltozása természetesen sok tényező hatásaként jöhet létre, az okok feltárásához mérlegható demográfiai elemzés szükséges. Így a kiszámított és a tényleges adatok közötti eltérések, akár a jelenre, akár a jövőre vagy a múltra vonatkoznak, csak arra adhatnak választ, hogy a törvényszerűségek megváltoztak, a vizsgált jelenségre az általánostól, vagy az eddigittől eltérő okok hatottak.

A vizsgált három népmozgalmi eseményre egyaránt hatnak a társadalmi és a gazdasági tényezők, bár mindegyikre eltérő mértékben. A társadalmi okra a demográfiai következmény természetesen bizonyos idő eltelte után következik, az ok és okozat időbelileg elkülönül egymástól.

A nyers házassági arányszám tényleges és a modell segítségével számított adatainak egybevetése arra utal, hogy az adatok havonkénti átlagos szórása éppen a fluktuáció szempontjából kritikus hónapokban a legnagyobb, ez a házasságkötési arányszám érzékenységből következik. A modell egyébként jól írja le a vizsgált jelenséget, a tényleges adatok a számított adatok hibahatárai közé esnek. A legrealisabb — mint erről már szó esett — a tisztított mutatók megfigyelése lett volna, esetleg az éves házasságkötések havi százalékos megoszlásának a megfigyelése. A nyers házassági arányszámmal leírt tíz éves trend a trigonometrikus függvénnnyel végzett kiegyenlítéshez jól simul és úgy tűnik, hogy ez a trend még 1962-ben is érvényesül, majd feltehetően megváltozik. A havi ingadozásokat leíró $F(t)$ függvény paramétereinek megváltozása egyelőre nem látható előre.

A nyers születési arányszám az elmúlt tíz év folyamán sajátos alakulást mutat, így általános az egész periódusra jellemző trendet nem volt célszerű

számítani. Jól sikerült jellemezni ezzel szemben az 1957—1960 időszakokra a nyers születési arányszám alakulását, mégpedig exponenciális függvényvel. Ehhez a függvényhez a tényleges adatok jól simulnak és még 1962-ben is számolni lehet az exponenciális függvény paramétereinek változatlanásával. A számított adatok alakulásából egyébként azt a következtetést lehetne levonni, hogy az éves nyers születési arányszám még tovább csökken, de nem sokkal süllyed már 14% alá, majd ezután stagnálni fog. Nyilvánvaló, hogy a kiegyenlített adatok alapján nem szabad és nem is lehet az arányszám jövőbeni alakulására következtetéseket levonni. Mindenesetre feltehető, hogy 1962-ben az 1957—1960 időszakra megállapított exponenciális görbe kitevőjében szereplő állandó még nem változik és a havi ingadozást leíró $F(t)$ trigonometrikus függvény paraméterei is változatlanok maradnak. Ezután feltehetőleg a 0,008213 értékű konstans további, valószínűleg erős csökkenésével és így az eddigi törvényszerűség újabb megváltozásával kell számolni.

A korreferens ezután a nyers halálozási arányszám leírására végzett számításokat ismertette. Az éves nyers arányszámok tízéves alakulását trigonometrikus és exponenciális függvényvel kísérelték meg kiegyenlíteni, de mind az elméleti megfontolások, mind pedig a kétféle módszerrel kiszámított adatoknak a tényleges adatokhoz való illeszkedése arra utal, hogy az exponenciális görbével való megközelítés sokkal jobb eredményt biztosít, a jelenség alakulását jobban írja le. A számított és az empirikus görbék eltéréseinek négyzetösszege a trigonometrikus görbe esetében 1,63; az exponenciális görbe esetében pedig 1,29.

A nyers halálozási arányszám elmúlt 10 év alatti alakulására viszonylag jelentős, de nem egyenletes csökkenés a jellemző. A halálozások számát — a számítások szempontjából hátrányosan — több olyan tényező befolyásolja, amelyek véletlenszerűek és így a havi fluktuáció leírását meglehetősen nagymértékben gátolják, illetőleg rendkívül bonyolulttá teszik.

A halálozási arányszám trendjét leíró exponenciális görbe konstansa — 0,002737, a csökkenés értéke tehát alacsony. A havi átlagok szórása nagy, ami a megnyugtató számításokat kétségessé teszi.

Annak ellenére, hogy az adatok általában 2σ közé esnek, a nagy szórás, a σ értékek abszolút nagysága arra utal, hogy a véletlen hatások, így például az időnként fellépő influenzazajrányok a jelenség szabályszerű alakulását erősen torzítják. Mindezek ellenére a nyers halálozási arányszám ingadozása és hosszabb időre megfigyelt alakulása leírható.

A korreferens befejezésül utalt arra, hogy a bemutatott — és csak nyers arányszámokkal illusztrált — modell kidolgozásával igazolható az, a demográfusok egy részénél még mindig nem kellően elismertétel, hogy viszonylag bonyolultabb mozgást mutató népesedési jelenségeket is leírhatunk matematikailag és az így kapott modellt egyéb modellrendszerekbe be lehet építeni.

Az érdeklődéssel fogadott előadásokat élénk vita követte. A vita során a hozzászólók kiemelték a szerzők munkásságának nagy fontosságát és foglalkoztak a periódus megválasztásának nehézségeivel, valamint a nyers arányszámoknál pontosabb, lehetőleg tisztított arányszámok felhasználását ajánlották. Többen foglalkoztak a paraméterek szociológiai tartalmának meghatározási lehetőségeivel, és úgy vélték, hogy a kutatásokat e területen is tovább kell folytatni.

A vitaülés a munkabizottság elnökének, *Vincze Istvánnak* zárószavaival ért véget.

ОПИСАНИЕ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ. Методологическая рабочая группа Демографической комиссии Президиума Венгерской Академии Наук провела 27 февраля 1962 года дискуссионное совещание. Предметом дискуссии было изложение и обсуждение модели, служащей целям описания периодических демографических явлений. Настоящая модель была разработана и изложена сотрудником Демографической исследовательской группы Центрального Статис-

тического Управления *Кальманом Текие* и членом Демографической комиссии *о-ром Дьердем Вуковичем*.

Кальман Текие в своем докладе изложил исследования, связанные с попыткой обобщения *I. Lah* модели *Quiquet*. Докладчик указал, что показывающие сезонную периодичность демографические явления, как правило, не могут обсуждаться на основании моделей названного типа (поэтому он возражает против присвоения форме (1) названия «основного уравнения» статистических явлений) и отмечает, что для их описания существует необходимость в обобщении формы (1). В дальнейшем докладчик останавливается на проделанной им совместно с *о-ром Дьердем Вуковичем* работе в этом направлении.

Месячные данные относительно брачности, плодовитости и смертности населения Венгрии в период с 1951 по 1960 год показывают, что $y(t)$, которое обозначает исследуемый показатель данных демографических явлений, как дифференцируемая n — раз функция времени, удовлетворяет дифференциальное уравнение типа (2), которое в рассматриваемых случаях упростилось в форму (3). Здесь $f(t)$ является располагающей годовой периодичностью, поддающейся разложению в ряд, сходящийся к тригонометрическому ряду, функцией, выражающей воздействие периодических пертурбаций принуждающих сил (например, посредством обычаев, сельскохозяйственных работ, сезональной смены времен года) на формирование демографического явления, в то время, как b представляет собой характерную для изменения масштаба этих сил во времени постоянную величину ($a = \text{const.}$) Далее, $y(t)$, которое представляет собой решение дифференциального уравнения (3) t и которое может быть определено на основании исходных данных при помощи метода наименьших квадратов или анализа Фурье), состоит из двух частей: из изображающего формирование явления тренда и выражающей периодичность периодической функции. К решению, конечно, присоединяется еще один случайный фактор.

Если нам известен $y(t)$, то мы можем вычислить коэффициенты (3). Это дифференциальное уравнение дает картину динамики изменения явления (ср. дифференциальное уравнение гармонического затухающего колебания при появлении периодичной пертурбации принуждающих сил).

При использовании модели (например, при определении линии тренда) имеется необходимость в тщательном качественном изучении демографического явления. В качестве исходного пункта следует принять относительно спокойный в демографическом отношении период.

Настоящая модель при условии достаточной осмотрительности может быть использована для сопоставления соответствующих демографических данных различных периодов или, соответственно, совокупностей в отношении более коротких периодов для экстраполяции (с данной ошибкой), далее, для контроля изменения свойств определенной совокупности и т. д. При помощи данной модели, например, можно было дать оценку формирования в Венгрии в 1961 году ежемесячного числа рождений в расчете на 1000 человек населения с 2% средней относительной ошибкой.

Д-р Дьердь Вукович в вводной части своего доклада остановился на понятии демографических моделей. Согласно его мнению необходимость образования моделей вытекает из самой цели демографии, как науки, так как установление и выражение наблюдаемых в демографических явлениях объективных закономерностей в конечном итоге в значительной степени могут быть осуществлены только при помощи демографических моделей.

Автор содоклада вкратце изложил историю демографических моделей от *Halley* до *Lotka*. Он не считает целесообразным, — из-за сложности общественных и экономических факторов, воздействующих на демографические явления, — образование общих моделей и придает большое значение формированию моделей, характеризующих отдельные специфические закономерности определенных явлений. Специфические закономерности, между тем, изменяются во времени. Нестабильность во времени наблюдается в первую очередь у тех явлений, которые в решающей мере подвержены

воздействию со стороны общественно-экономических факторов, и, наоборот, такие явления, как, например, пропорция рождений по полу, имеют относительно постоянный характер.

Изучение во времени моделей, отражающих статистические взаимосвязи должна производиться весьма осмотрительно, так как интенсивность и направление взаимосвязей во времени постоянно изменяется, ввиду чего механическое перенесение нынешних соотношений на будущее формирование явления может привести к неправильным выводам.

После этого автор содоклада излагает несколько выводов относительно модели, составленной для целей описания периодических демографических явлений. Он отмечает, что месячное периодическое колебание демографических событий является давно известным фактом, но, однако, их точное описание еще не имело места, или, соответственно, исследованию были подвергнуты только некоторые их параметры.

Приводимая на данном месте модель является пригодной как раз для установления закономерностей изучаемого периода, при чем в дальнейшем она сопоставляет последние с параметрами, исчисленными относительно прочих периодов или территориальных единиц, и, таким образом, позволяет делать выводы об изменении этих закономерностей и различиях между ними.

При практическом использовании модели общие демографические коэффициенты, конечно, не являются достаточными, но для целей иллюстрации они пригодны. Расхождения между исчисленными и действительными данными, — несмотря на то, относятся ли они к прошлому, настоящему или будущему — свидетельствуют о том, что закономерность изменилась. Причины этого может вскрыть только более глубокое демографическое исследование. Сопоставления во времени и пространстве по сути дела осуществляются посредством сравнения параметров.

Во второй части своего содоклада автор подвергает анализу различия между фактическими и исчисленными данными общих коэффициентов брачности, рождаемости и смертности, которые были выработаны для иллюстрации настоящей модели. Параметры функции коэффициента рождаемости и брачности $F(t)$ удовлетворительно отражают месячные колебания. Месячное колебание коэффициента смертности подвержено воздействию многих случайных факторов (например, зимняя эпидемия гриппа) и это обстоятельство затрудняет математическое описание данного явления. Однако, несмотря на все это при помощи настоящей модели можно описать колебание общего месячного коэффициента смертности, а также изложить его тренд на сравнительно длительный период.

После заслушанных с интересом докладов последовала оживленная дискуссия. Выступающие подчеркнули важное значение работы авторов, остановились на трудностях выбора периода и рекомендовали применение вместо общих коэффициентов по возможности более точных оцененных коэффициентов.

Многие из участников дискуссии остановились на возможностях определения социологического содержания параметров и высказались в пользу дальнейшего продолжения исследований в этой области.

Результаты дискуссии были обобщены в заключительном слове председателя рабочей комиссии *Иштвана Винце*.

DESCRIPTION OF PERIODICAL DEMOGRAPHIC PHENOMENA. The Working Group for Methodology of the Presidential Committee for Demography of the Hungarian Academy of Sciences held a debate on February 27, 1962. The subject was to inform about, and to debate a model describing periodic demographic phenomena. The model was elaborated and described by *Kálmán Tekse* member of the Demographic Research Group of the Central Statistical Office and *Dr. György Vukovitch*, member of the Presidential Committee.

In his paper *Kálmán Tekse* described investigations connected with the generalization experiment to *Quiquet's* model worked out by *I. Lah*. He showed that, as a rule, demographic phenomena indicating a seasonal periodicity cannot be discussed

with the aid of models of the mentioned type (and for this reason he finds it open to challenge to call (1) „the fundamental equation of statistical phenomena”) and thus for their description (1) a generalization is needed. *Mr. Tekse* reported further about his activity performed in this field together with *Dr. György Vukovich*.

The monthly data concerning the marriage movement, the fertility and mortality of Hungary's population between 1951—1960 show that $y(t)$ representing the examined indicator of these demographic phenomena as the function to be differentiated times satisfies a differential equation of type (2) simplified in the given cases to form (3). Here $f(t)$ is a function with annual periodicity to be developed into an evenly converging trigonometric row which represents a periodic perturbing force acting on the development of demographic phenomena (e. g. through social customs, agricultural works, the changes of the seasons) whereas b is a constant ($a = \text{const.}$) characteristic of the changes in time of the value of such forces. The solution $y(t)$ of differential equation (3) to be determined from the data of departure with the method of minimum squares and the *Fourier* analysis (it consists of two parts: the trend describing the phenomenon in its development and the periodic function expressing the periodicity. Upon this solution, of course, a chance factor is being superimposed. If we know $y(t)$ the coefficients of (0) can be computed. This differential equation should give a picture about the dynamism of the changes of the phenomenon. (See differential equation of damped harmonic vibration in case of periodic perturbing force acting).

When using the model (e. g. when defining the trend) a thorough qualitative analysis of the demographic phenomenon is required. For a start a demographic relatively quiet period should be taken as a basis.

With due circumspection the model can be applied for the comparison of demographic data of different periods and multitudes, for the extrapolation of shorter periods (with a given error) for controlling changes of the qualities of a multitude, etc. It has helped to estimate the expected monthly number of births per 1000 population of Hungary, for 1961, with a relative average error of 2 p. c.

In his contribution *Dr. György Vukovich*, describing by way of introduction described the concept of demographic models. In his opinion the necessity of forming models comes forth from the very purpose of demography as a science and the definition of objective regularities to be observed in demographic phenomena can, after all, be realized only with the help of models.

Then *Dr. Vukovich* passed over to acquaint the audience with the history of demographic models from *Halley* to *Lotka*. He is opposed to developing general models because of the complexity of social and economic factors acting on the demographic phenomena and finds it important to make models describing certain specific regularities of some facts. Specific regularities change, however, in time. The instability in time can be experienced especially with phenomena on which the socio-economic conditions act decisively, and which show a relative stability such as phenomena based primarily on biologic grounds. (E. g. sex ratio at birth etc.)

Models revealing static interconnections can be dynamized only with great caution since the strength and tendency of the interdependences is constantly changing in time, and the mechanic projection of present effects can strongly deviate from the future development of the phenomenon in question.

Dr. Vukovich went on to describe some conclusions to be drawn from the model constructed to describe periodic demographic phenomena. He pointed out that the monthly periodic fluctuations of demographic phenomena have been long known but they have not been accurately described and only some of their parameters have been examined.

The here described model is suited to establish regularities for the reporting period and comparing them with parameters computed for other periods or other regional units, and he draws conclusions concerning changes and differences of these regularities.

For the practical use of the model the crude demographic ratios are, of course, inadequate but they are good enough for illustration. Deviations between calculated and actual data — whether they relate to the present, the past or the future — indicate that the regularity has changed. Its reasons can be cleared up only by a more deepgoing demographic analysis. Comparisons in space and time can be actually effected by comparing the parameters.

In the second part of the contribution he analysed the differences between the actual and calculated data of the crude marriage, birth and mortality rates elaborated to illustrate the model. The birth and marriage rates conform well to the calculated trends

and the parameters of function $F(t)$ describing the monthly periodicity conclusively indicate the monthly fluctuations. Many accidental factors act on the monthly fluctuation of the mortality rate (e. g. influenza epidemic in winter) which renders the mathematic description of the phenomenon more difficult. Nevertheless, the model helps to describe the monthly fluctuation and the trend observed for a longer period of the crude death rate.

The lectures were received with great interest and followed by a keen debate in the course of which the speakers appreciated the great importance of the work performed by the authors, dealt with the difficulties in choosing the period and suggested the use of rates more exact than the crude rates which should be preferably net rates. Several speakers dealt with the possibility of defining the sociological coverage of the parameters and expressed their opinion that the research be continued in this field.

The debate finished with the concluding words of *István Vincze*, President of the Working Group.

A TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIA TÁRGYA ÉS MÓDSZEREI

A Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottságának történeti demográfiai munkabizottsága 1962. április 27-én *Ember Győző* akadémikus vezetésével vitaülést rendezett a történeti demográfia tárgyról és módszereiről. Az ülésen az Elnökségi Bizottság, valamint a munkabizottság tagjain kívül meghívott történészek és levéltárosok is résztvettek. A vita-índító referátumot *dr. Danyi Dezső*, a munkabizottság tagja tartotta.

Az előadó bevezetőjében röviden utalt arra, hogy a magyar történeti demográfiai kutatás ez ideig elsősorban a tatár és a török háborúknak népességünk számára és összetételére gyakorolt hatását elemezte és alig tárta fel az elmúlt századok egyéb demográfiai jellemzőit, mégkevésbé népesedési törvényszerűségeit. A kutatási terület kibővítése, valamint az Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottságának támogatása teszi időszerűvé a történeti demográfia tárgyának és módszereinek rendszerezését.

A történeti demográfia tárgyának meghatározására törekedve joggal vehető fel az a kérdés, hogy szükséges-e elkülöníteni a múlt népesedési jelenségeinek tanulmányozását a történeti jellegű demográfiai tudományon belül. Az előadó szerint ezt az elkülönítést nemcsak praktikus, hanem tartalmi és módszerbeli indokok is szükségessé teszik, mert bár a történeti demográfia tárgya, fogalma azonos a demográfia tárgyával és fogalmával, de módszerei a szokásos, általánosan használt módszerektől eltérnek. Az eltérést a történeti források sajátossága idézi elő. A múlt népeségi, népesedési viszonyait ugyanis legnagyobb részt másodlagos források alapján elemezzük. A források problematikusa volta és a forrásokhoz alkalmazkodó különleges módszerek azonban nem minősítik a történeti demográfiát kisebb vagy korlátozottabb értékű tudománynak, mert a demográfiai kutatás számára értékesíthető források köre módszereinek elmélyülésével feltehetően állandóan bővülni fog.

A történeti demográfia legelső munkafázisa a forráskutatás, a forrásértelmezés és a forráskritika. Ezek a munkarészek, valamint a történettudomány általános, az emberiség sorsának alakulását vizsgáló célkitűzése miatt a történeti demográfiát többen a történettudomány részének minősítették. Nem tagadható — sőt állandóan szem előtt tartandó —, hogy noha a történeti demográfia sajátos tárggyal és módszerrel rendelkezik, a kutatás minden fázisában együttesen kell alkalmazni a két tudomány módszereit és ismereteit, illetve, hogy a történeti demográfia megállapításai mind a két tudomány, a demográfia és a történettudomány részét képezik. A történeti demográfiát a fenti jellemzők az interdisciplinális tudományok közé sorolják.

Az előadás második része a történeti demográfiai források és módszerek áttekintésére törekedett. A források közül kiemelkednek a népesedési célú, a népesség számának, összetételének, változásának feljegyzését, rögzítését szolgáló írásos vagy egyéb emlékek. A magyar népesedési célú források közé tartoznak:

- a) a XVII. század óta fennmaradt egyházi anyakönyvek,
- b) az ún. egyházlátogatási jegyzőkönyvek (canonica visitatio),
- c) az egyházak XVIII. század első felében megindított számlálásai (numerus animarum),
- d) a XVIII. század közepétől rendelkezésünkre álló „lelkek összeírásai” (conscriptio animarum),
- e) az 1784—85. évi népszámlálás,
- f) az 1804-ben megkezdett, több éven keresztül elkészített, a nem nemes népességre vonatkozó összeírások (Conscriptio Ignobilium Animarum).

Ezeket a forrásokat hibáik, hiányaik, pontatlanságuk ellenére a magyar történeti demográfia legfontosabb forrásainak kell minősítenünk. Éppen ezért kívánatos, hogy elkészüljön az említett források pontos katasztere, majd a hiányzó adatok pótlása, a tévedések kijavítása, végül alkalmas mintavétel útján a legfontosabb demográfiai jellemzők megállapítása. Anyakönyveink és egyéb népesedési célú forrásaink feldolgozása egyrészt feltárja a XVIII. század közepén bekövetkezett demográfiai változás magyarországi mértékét és jellemzőit, másrészt bizonyos mértékben — analógia-képpen — útba igazíthat a XVII. századot megelőző népeségi viszonyok kereteinek meghatározásában. Az előadó ezután röviden összefoglalta azokat a demográfiai jelenségeket és törvényszerűségeket, amelyeket a külföldi irodalom erre a korszakra már megállapított, illetve elfogadott.

A nem népesedési célú források közös jellemzője, hogy valamely sajátos módszer segítségével megközelíthetővé teszik a népeségi viszonyok feltárását. Rendszerint más források, analógiák vagy együtthatók alkalmazása nyújt segítséget. A magyar történeti demográfiai irodalom ez ideig főként az adó-összeírásokat, a település-földrajz ismereteit használta népeségtörténeti kutatásai során. Elsősorban ennek tulajdonítható, hogy kutatásaink a népeségszám, népsűrűség megállapítására korlátozódtak. Az adó-források feldolgozásakor nem vettük igénybe a népesedési jellegű forrásaink útmutatásait, illetve az egyéb, a demográfiai viszonyokat mélyebben feltáró genealógiákat, örökhatágyó szerződéseket stb. Az adó és egyéb gazdasági jellegű források elemzése során kiemelkedő szempont a családok, háztartások szociológiai szerepének és összetételének módosulása; továbbá a termelés, fogyasztás és készletek feltételezhető viszonylagos egyensúlya. Az előadó ezután röviden vázolta azokat az eredményeket, amelyeket a külföldi történeti demográfiai irodalom az adó és egyéb gazdasági jellegű összeírások, illetve a középkor demográfiai viszonyainak elemzése során megállapított, rámutatva arra, hogy a matematikai statisztika és a gazdaságtörténeti elemzés, népszámlálások és népmozgalmi statisztika nélkül is megközelítheti a legfontosabb demográfiai jelenségeket és összefüggéseket.

Az előadás befejező részében a történeti demográfia harmadik forráscsoportjának, az archeológia szolgáltatta leleteknek jelentőségét vázolta az előadó. Hangsúlyozta, hogy a pannóniai kutatások, valamint a X. és XI. századi ásatások — a paleodemográfia rendszere, kiterjedtebb művelése — korai népeségtörténetünk legfontosabb eszköze. Az eddigi eredmények meglepő azonossága a cseh—morva ásatásokból levont következtetésekkel, a módszerek helyességét is tanúsítja.

A referátum után több hozzászólás hangzott el egyrészt a történeti demográfia módszereivel, másrészt a magyar történeti demográfia feladataival kapcsolatban. A hozzászólások után *Ember Győző* akadémikus, a munkabizottság elnöke foglalta össze a vitaülés tanulságait.

Az ülést követően a munkabizottság megvitatta munkatervét, illetve perspektivikus célkitűzéseit. A munkaterv a népesedési jellegű források felmérését, illetve feldolgozását jelölte meg legfontosabb feladatként. Továbbá a munkabizottság jóváhagyta több olyan monografikus vagy módszertani jellegű tanulmány elkészítését, amelyek a magyar népeségtörténet kiemelkedő jelentőségű kérdéseit hivatottak feltárni.

AZ MTA FÖLDRAJZI BIZOTTSÁGÁNAK VITAÜLÉSE

A Magyar Tudományos Akadémia Földrajzi Bizottsága 1962. február 9-én vitauilést rendezett a népességföldrajz kérdéseiről. A vitaindító referátumot „A népességföldrajz tárgya, módszere és helye a földrajztudományok rendszerében” címmel *dr. Kollta János* tartotta.

Előadásának bevezető részében *dr. Kollta János* a népesség geográfiai vizsgálatának történeti kialakulását ismertette, amelynek során megállapította, hogy a polgári determinista földrajztudomány — *Ratzel* nyomán — a táj és az ember kapcsolatának vizsgálatában látja az emberföldrajz célját és feladatát. A szocialista földrajztudomány viszont az embert már nem tájelennek, hanem a termelési viszonyok alanyának tekinti, amely győzedelmeskedik a természet erői felett. A népességföldrajz feladatát a polgári földrajzi irodalom — a referens véleménye szerint — csaknem kizárólag a népességstatisztikai tevékenységben, a demográfiában látja, esetleg egyes képviselői még némi demológiai feladattal kívánják a népességföldrajzi vizsgálatok körét kibővíteni. Az előadó szerint ez a koncepció helytelen. Szerinte a népességföldrajz létjogosultságát az adja meg, hogy vizsgálatának tárgya tulajdonképpen nem a népesség, vagy a népesedés, hanem azok a kölcsönhatások, melyek a népességi, a népesedési, valamint a természeti földrajzi és a társadalomgazdasági jelenségek és folyamatok között fennállnak.

Az előadó ezután a népességföldrajzi kutatómunka módszertanának főbb alapelemeivel foglalkozott. Kifejtette, hogy a földrajzi vizsgálatot mindig történeti szemlélettel kell végezni, a vizsgálatoknak tartalmát a genetikus fejlődés és a kauzalitás feltárása ad, ugyanakkor azonban perspektivikusnak is kell lennie. Az előadó véleménye szerint a népességföldrajzi vizsgálatoknak saját metodikai szabályai is vannak. Így a demográfia és a demológia eredményei felhasználhatók a népességföldrajzi vizsgálatoknál, bár ez nem helyettesítheti az önálló geográfiai analízis elvégzését. Emellett a földrajzi szintézis elkészítésénél a kölcsönhatások feltárásának főeszköze az összehasonlítás, valamint a grafikus ábrázolás.

Az előadás befejező része a népességföldrajz tudományrendszertani helyének kijelölésével és a földrajztudományok rendszerével foglalkozott.

Az előadást élénk vita követte, amelynek során a hozzászólók részben a földrajztudomány rendszerével és a népességföldrajz tudományrendszertani helyének kijelölésével foglalkoztak, részben pedig a népességföldrajz tárgyát és a demográfiához való viszonyát érintették.

Az utóbbi témakörrel kapcsolatban általános észrevétel volt, elsősorban a geográfusok részéről, hogy *dr. Kollta János* megfogalmazásában a népességföldrajz és a demográfia tárgya meglehetősen átfedik egymást s a népességföldrajzosok vizsgálataikat csak akkor folytathatják egy önálló tudományág keretében, ha meg tudják jelölni azt a specifikus tárgyat, ami kizárólagosan népességföldrajzi és elválasztja mind a jól definiált demográfiától, mind pedig a gazdaságföldrajztól. A demográfus és statisztikus hozzászólók is elsősorban ezzel a problémával foglalkoztak. A fogalmi tisztánlátás kedvéért felhívták a figyelmet arra, hogy az előadó a demográfia és demológia kifejezéseket eltérő értelemben használja, holott a népességgel és annak változásával, e változások környezeti kölcsönhatásaival foglalkozó népességtudományt általánosan a demográfia néven ismerik. A népességtudományt korábban demológiának is nevezték, de ezt a kifejezést ma már nem használják; a népességi statisztika pedig a demográfia egyik módszere. A hozzászólók általában úgy vélték, hogy a demográfia tudománya tárgyát és módszerét tekintve lényegében az előadásban körvonalazott népességföldrajz koncepciót is magában foglalja. Az a követelmény, hogy a népességföldrajz nem csak kauzális, hanem komplex szemlélettel is dolgozzék, még nem teszi külön tudományággá, hiszen a demográfia is komplex szemléletű, a népesedési jelenségekre ható valamennyi társadalmi-gazdasági és természeti tényezőt figyelembe vesz akkor, amikor a törvényszerűségek megállapítására törekszik. De ezen túlmenően is, minden tudomány komplex módon kell hogy vizsgálja tárgyát. A népességföldrajz talán

abban adhat többet, hogy a demográfia által felismert törvényszerűségeket egy geográfiai szintézis kereteibe építi bele. A demográfusok véleménye szerint azonban az előadásban körvonalazott népességföldrajz koncepció jórészt demográfia, és így a demográfia részeként is felfogható. A népességföldrajz tárgykörében írt művek jelentős része — többek között az előadó számos írása is — valóban kifejezetten demográfiai jellegű. Az ilyen vizsgálatok, monográfiák arra is utalnak, hogy a népességföldrajz és a regionális demográfia (amely a demográfiának egyik régóta művelt tudományos tárgyköre) határai sem tisztázottak még.

Az előadó válaszában hangsúlyozta, hogy a népességföldrajz és a demográfia különbségét a szintézisben látja, valamint abban, hogy a népességföldrajz elsősorban egy-egy földrajzi régió munkaerőhelyzetét, munkaerővel való ellátottságát elemzi, bár ezt a véleményt éppen a vitában elhangzottak alapján még jobban át fogja gondolni, s igyekezni fog pontosabban elhatárolni a népességföldrajz tárgyát.

Az érdekes és magas színvonalú vita ismét felhívta a figyelmet arra, hogy helyes, ha a rokontudományágak képviselői minél gyakrabban találkoznak és megismerik egymás kutatási területeit. Az ilyen viták hozzájárulnak a határok kérdéseinek tisztázásához és ez mindegyik tudományág számára csak hasznos lehet.

V. Gy.

ДИСПУТ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ В. А. Н. — DEBATE OF THE GEOGRAPHIC COMMISSION OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES.

A NEMZETKÖZI NÉPESSÉGTUDOMÁNYI UNIÓ BIZOTTSÁGAI

Az Unió Végrehajtó Bizottsága 1961. szeptember 15-én tartott ülésén megszervezte az új Oktatási és Kutatási Bizottságot. A Bizottság elnöke : *D. V. Glass* (Egyesült Királyság), rapportörje : *D. Kirk* (Egyesült Államok), tagjai : *L. Buquet* (Franciaország), *B. Colombo* (Olaszország), *A. Farrag* (Egyesült Arab Köztársaság), *Klinger A.* (Magyarország), *R. Sundrum* (Burma), *L. Tabah* (Franciaország).

Az Unió 1961. szeptember 15-én tartott közgyűlése elfogadta a termékenységi vizsgálatok és fogalmak egységesítésére vonatkozó magyar javaslatot. A kérdés tanulmányozására az Unió irodája Bizottságot szervezett, amelynek tagjai : *Acsádi Gy.* (Magyarország), *M. C. Chandrasekaran* (India), *M. R. Freedman* (Egyesült Államok).

КОМИССИИ МЕЖДУНАРОДНОГО СОЮЗА ПО НАУЧНОМУ ИЗУЧЕНИЮ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ. — TWO NEW COMMITTEES OF THE INTERNATIONAL UNION FOR THE SCIENTIFIC STUDY OF POPULATION.

DEMOGRÁFIAI ÉRTEKEZLETÉK VIDÉKI VÁROSOKBAN

A Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottságának egyik fontos célja, hogy az országban folyó demográfiai kutatásokat koordinálja, ilyen kutatásokat szervezzen, a demográfia fontosságát ismertesse.

Ez év áprilisában az Elnökségi Bizottság több tagja vidéki városokban ismertette a Bizottság szervezetét és a hazai demográfiai kutatások főbb

problémáit. Április 9-én Pécsen, a Jogtudományi Egyetem Statisztikai Tan-
székének szervezésében tartottak kerekasztal konferenciát, amelyen az Elnökségi Bizottság tagjai a demográfia iránt érdeklődő, részben e témába tartozó kutatásokat végző pécsi földrajzkutatókkal, orvosokkal, történészekkel és statisztikusokkal megtárgyalták Baranya megye és Dél-Dunántúl főbb demográfiai problémáit, a pécsi szakértők beszámoltak a megyében folyó, demográfiai szempontból érdeklődésre számot tartó kutatásokról, kutatási tervekről. A megbeszélés során az a vélemény alakult ki, hogy helyes lenne e kutatásokat koordinálni, az Elnökségi Bizottság kutatási terveibe beépíteni. A pécsi résztvevők a közeljövőben megvizsgálják egy egységes kutatási terv kialakításának lehetőségeit. A munkában különböző hatartudományágak képviselői vesznek részt. Az egységes kutatás végrehajtása szervezett demográfiai munkacsoport keretében lenne biztosítható, amely az Elnökségi Bizottság irányításával, önálló munkabizottságként dolgozna.

Egerben április 20-án a Pedagógiai Főiskolán tartottak kerekasztal értekezletet a demográfia iránt érdeklődő hatartudományágak egri, miskolci és salgótarjáni képviselői. Az értekezleten a Demográfiai Elnökségi Bizottság titkára tájékoztatta a résztvevőket a hazai népegyetudomány helyzetéről szervezetről és feladatairól. A megbeszélés során a hozzászólók azt a véleményüket hangoztatták, hogy helyes lenne, ha a Demográfiai Elnökségi Bizottság hozzájárulna egy, az észak-magyarországi demográfiai kérdésekkel foglalkozó munkacsoport létrehozásához. Az értekezlet határozata alapján a résztvevők megkezdték a szervezési munkával kapcsolatos előkészületeket.

A közeljövőben Debrecenben is tájékoztató értekezletet kíván tartani az Elnökségi Bizottság. A Tiszántúl sajátos, az ország többi részétől részben eltérő demográfiai viszonyai szükségessé teszik, hogy ezen a területen is megkezdődjenek a regionális demográfiai kutatások, amelyek hozzájárulhatnak e vidék népegyetudományi szerkezetének, a népmozgalom és a vándorlás irányának, okainak jobb megismeréséhez.

СОВЕЩАНИИ ПО ДЕМОГРАФИИ В ПРОВИНЦИАЛЬНЫХ ГО-
РОДАХ. — DEMOGRAPHIC CONFERENCES IN PROVINCIAL TOWNS.

IRODALOM

PRESSAT, R.: *L'analyse démographique. Méthodes, résultats, applications.* (Demográfiai elemzés. Módszerek, eredmények, alkalmazás.) Presses Universitaires de France. Paris, 1961. 402 p.

Az igen fejlett francia demográfiai irodalom viszonylag szegény a módszertani könyvekben. *Huber*-nek még a második világháború előtt, illetve alatt megjelent 6 kötetes kézikönyve, valamint *Landry* 1945-ben kiadott „*Traité de démographie*”-ja óta francia módszertani kézikönyv nem jelent meg. Ezt a hiányt pótolja, a demográfiai kutatások kiszélesedése következtében a módszertannal szemben támasztott új követelményeket elégíti ki *R. Pressat* most megjelent könyve, amelyet a demográfia oktatói és tanulóí egyaránt nagy haszonnal olvashatnak.

Pressat munkája elsősorban tankönyv, de az egyes módszerek kifejtése, gyakorlati példák bemutatása, az alkalmazási lehetőségek felsorolása következtében a demográfia gyakorlati művelői is nagy haszonnal forgathatják. A szerző jó pedagógiai érzékkel fejt ki a viszonylag bonyolult demográfiai fogalmakat is, és számolva azzal, hogy olvasói nem rendelkeznek magasabb matematikai képzettséggel, a matematikai apparátust minimálisra csökkenti, anélkül, hogy ezzel a mondanivaló színvonalát is leszállítaná.

A könyv négy főrésze tagozódik. Ezek: I. az általános bevezető; II. a népmozgalmi jelenségek; III. a népesség állapota, és IV. a perspektivikus számítások.

Az első rész a demográfia forrásaival, az időtényezővel kapcsolatos vizsgálatokkal és a demográfiában alkalmazott arányszámokkal foglalkozik. A források tömör, felsorolásszerű ismertetésével szemben a kortényező vizsgálatának igen bő teret szentel a szerző abból kiindulva, hogy a korral kapcsolatos bármilyen számításnál rendkívül fontos a születési évjárat és a korév közötti különbség precíz elhatárolása, valamint az időtartam problémája. A demográfiai arányszámok ismertetésével foglalkozó rész a nyers és a tisztított arányszámok bemutatásán kívül a generációs (kohorsz) arányszámokra vonatkozó tudnivalókat is közli, majd az arányszámok és a valószínűségek kérdésével foglalkozik. A szerző magyarázatait mindenkor a demográfiai hálózattal illusztrálja, ez a módszer igen alkalmas a fogalmak meghatározásának illetőleg elhatárolásának érzékeltetésére.

A könyv második része a népmozgalmi események leírásával és az ezekkel kapcsolatos számításokkal foglalkozik. Részletesen bemutatja a halandósági elemzéseket, a halandósági táblaszámítás gyakorlatát, módszertanát, ennek során a hiányos adatokkal rendelkező népességekre vonatkozó számításokat, a rövidített halandósági táblát (*Reed* és *Merrel* módszerét), a generációs táblákat, valamint az ENSZ halandósági táblatípusait és felhasználási körüket. A második rész további fejezetei a házassági mozgalommal — a házassági táblával is —, majd a születésekkel és a termékenységgel foglalkoznak, ez utóbbival három szempontból: házasságtartam, születési sorrend és a család szempontjából. A család demográfiai elemzésével foglalkozó fejezetben egyébként a fekundabilitás, a házasság és az első születések közötti időtartam, a természetes termékenység és lényegében a családtervezés kérdései szerepelnek.

A harmadik, a népesség állapotát leíró rész három fejezetre tagozódik. Az első a népesség különböző ismérvek — így elsősorban nem, kor, foglalkozás, családi állapot, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás stb. — szerinti

megoszlásaival, a második a népességi modellekkel, a harmadik pedig a reprodukcióval foglalkozik. E két utóbbi rész a demográfia legfontosabb elméleti konstrukcióit tárgyalja világos, tiszta, közérthető formában, példákon bemutatva a stacionér és a stabil népességnek a halandósági táblából való kiszámítását, a bruttó és a nettó reprodukciós együtthatót, valamint a Lotka-féle reprodukciós arányszámot. Itt ismerteti a szerző a potenciális demográfia kérdéseit is.

A könyv negyedik része a demográfia egyik legfontosabb és egyre inkább művelt területével, a perspektivikus számításokkal foglalkozik, ennek során főleg a halandóság (illetőleg a továbbélők) és a születések előrebecslését elemzi. A negyedik rész utolsó fejezete a perspektivikus számítások gyakorlati felhasználásának lehetőségeit és eredményeit mutatja be, így az iskolás korúak várható számának alakulásával, a gazdaságilag aktív népességgel kapcsolatos vizsgálatokat.

Pressat könyve, e rövid tartalmi ismertetésből kitűnőleg is, a demográfiai módszertan fontos részeit öleli fel. Szerkezetében és tartalmában sok tekintetben különbözik a korábbi francia kézikönyvektől, elsősorban *Landry* könyvétől. Ennek oka a népességtudomány újabb kutatási területei, elsősorban a kohorsz módszerek bevezetése, a népességi modellek felhasználási körének bővülése és az előrebecslések, a gazdaságdemográfiai kérdések megnövekedett fontossága. A munkán egyébként érződik a francia népességi kutatóintézet munkaterülete kutatási irányainak jellege is: viszonylag nagy teret szentel a népesség biológiai jelenségeinek, a biológiai törvényszerűségeknek. Így például a csecsemőhalandóság vizsgálatánál hosszan ismerteti *Bourgeois-Pichat*-nak az endogén és az exogén csecsemőhalandóság biológiai törvényszerűségét vizsgáló értékes munkáját. A szerző a fiziológiai tényezők szerepét sok esetben talán túlzott mértékben hangsúlyozza.

A könyv felépítése néhány tekintetben vitatható. Így — mint láttuk — a népesség állapotával foglalkozó részben ismerteti a reprodukció kérdését, holott fogalmilag a termékenység után kellene következnie. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a reprodukció bevezetése a népességi modellek (a stabil és a stacionér modell) ismeretét feltételezi, ezt pedig a szerző — vitathatóan — a népesség állapotával foglalkozó részben tárgyalja.

Pressat munkája az utóbbi időben megjelent legjobb, kiváló pedagógiai érzékkel megírt módszertani kézikönyv és nagy nyeresége nemcsak a francia, hanem a nemzetközi demográfiai irodalomnak is.

Sz. E.

Izland 1703. évi népszámlálása. (Maantalid 1703. Reykjavík 1960, Hagskyrsluv Íslands II. 21. 59 p.)

A XVII. század utolsó éveiben igen megromlott Izland népességének gazdasági helyzete. A dán király 1702-ben Magnússon professzort és Vidalin jogászt bízta meg Izland gazdasági helyzetének helyszíni kivizsgálásával. Nevezettek körlevelet intéztek a községi bírókhoz, amelyben a lakosság pontos összeírását kérték; s megadták az utasítást az összeírás módjára is. Az ideiglenesen távollévőket (halászok, pásztorok) állandó lakóhelyükön írták össze, a vándormunkásokat és koldusokat pedig ott, ahol 1703 húsvétján tartózkodtak. Ezen túl azonban eszmei időpontot nem állapítottak meg: az első felvételek már 1702 decemberében készültek el, s a legtávolabbi község 1703 júniusában fejezte be a regisztrálást.

A nemek aránya magas nőbőbbletet mutat: 1000 férfire 1202 nő jut átlagosan. A 0—4 éveseknél csak 1042, a 80 évesnél idősebeknél már 2118 nő jut 1000 férfira. Ez megmagyarázható a sok vándormunkás és halász magas halandóságával. A kormegoszlásnál két pontatlansági forrásra mutat rá a kiadvány. Izland számos községében az a szokás, hogy a karácsonyt túlélő újszülötteket 1 évesnek nevezték: így az 1 év alattiak száma — mivel csak kevés 4 hónaposnál idősebbet foglal magában — igen alacsony. Az idősebbek nem ismerték a pontos korukat, s „50 év körül” és hasonló bevallást adtak. Ezért a kerek korévek lélekszáma mindig kiemelkedően magas. (Pl. 29 éves 644, 30 : 834, 31 : 676; vagy 49 : 515, 50 : 727, 51 : 505 stb.) Ismeretlen koruként a lakosságnak mindössze 7⁰/₁₀₀-ét jelölték meg!

A házassági adatnál a kiadvány a férj és feleség korát összevetve közli, s kimutatja, hogy a feleség az esetek 35°/_o-ában — évvel — idősebb a férjénél.

Izland népének foglalkozása két és fél évszázaddal ezelőtt nem volt túl változatos. Mindössze 1728 olyan egyént írtak össze, kinek egyéni foglalkozása nem volt mezőgazdasági; de ezek is földtulajdonosok, s földjüket béresekkel műveltetik. Hozzájuk kell még e szempontból számítani a 394 vándor koldust; a „szegény”-ként megjelölt 6789 személy (13,5% !) azonban már idényszerűen földművelésből vagy halászatból élt. A földművelők 30%-a halázzott is.

Külön fejezetet szentel a kiadvány a háztartások statisztikájának. Ebből kiváló képet nyerhetünk a korabeli Izland társadalmáról. Ezt, mivel a háztartások tagjainak száma — a koldusokkal és „szegényekkel” együtt — átlag 6,1 személy, nem nevezhetjük feudálisnak; különösen, ha figyelembe vesszük, hogy húsznál több tagú háztartást mindössze 23-at írtak össze. A legnagyobb „háztartást” a két püspök vezette, 74, ill. 79 személlyel. Az összeírt 8177 háztartásból 7082 volt földművelő, ill. állattenyésztő, 40 915 személlyel. (A szegények — alkalmi munkások — nélkül átlag 5,8 személy.)

Nagy pontossággal vették fel a háztartások tagjainak családi állását. Ebből megállapítható, hogy nagycsalád-rendszerben éltek, hiszen a regisztráltak közt legházasabbak a „testvér”-ként megnevezettek.

Rövid egészségügyi statisztikát is közölnek. Ez csak érdekesség, hiszen megnevezései ilyenek: beteges, szerencsétlen, béna, szenvedő, vízkóros, holdkóros; kevés a precízebb kifejezés (tüdőbaj, lepra, epilepszia stb.). Dhingeyjarsila körzetben a betegek 90%-át „erőtlen”-ként regisztrálták. A betegek aránya közel 2,5%.

A kiadvány igen érdekes és értékes adatokat szolgáltat a korabeli Izlandról, s a korai népszéfeírások egyik kiváló fennmaradt példánya.

V. A.

GOODE, WILLIAM J.: *Die Struktur der Familie*. (A család szerkezete.) Köln, 1960. 107 pp.

A szerző a New York-i Columbia Egyetem tanára, s e munka a Berlinben tartott családszociológiai előadásait tartalmazza. Inkább elméleti jellegű előadások ezek, amelyek igyekeznek összefogni és általánosítani a mai családra vonatkozó konkrét vizsgálatok eredményeit. Ez a jelleg egyébként megfelel a szerző szándékainak is, aki családszociológiát kívánt alkotni, és a modern családszociológia ismertetőjegyeiként éppen azt jelölte meg, hogy elméletinek kell lennie, ugyanakkor azonban empirikusnak is. A családszociológia említett és más vonásainak tisztázása után a szerző a család biológiai alapjaival foglalkozik. Itt elsősorban a következő kérdések kerülnek előtérbe: mennyiben tekinthetők a biológiai tényezők a családszociológia központi fogalmának, melyek a család legalapvetőbb funkciói, hogyan és miért függnek össze ezek a funkciók egymással. A szerző véleménye szerint a családnak egyaránt van biológiai és társadalmi funkciója, és a gyermek, valamint a házasság jövője is végső soron a társadalmi funkció teljesítésétől függ. A család legfontosabb funkciója ugyanis a gyermek társadalmi lényé váló alakítása, a gyermek társadalmi ellenőrzése. Ez a funkció gyakorlatilag összefogja a szerző által említett másik négy funkció többségét is. (A család funkciói ugyanis a szerző elmélete szerint: 1. a reprodukció; 2. a státuskijelölés; 3. társadalmiasítás és társadalmi ellenőrzés; 4. az egyén biológiai fenntartása; 5. az egyén emocionális és gazdasági fenntartása.)

A házassági partner kiválasztásával foglalkozó fejezet megvizsgálja a kiválasztással kapcsolatos tényezők szerepét és jelentőségét, a kultur- és faji hovatartozását, a gazdasági helyzetet, az életkort és a személyi tulajdonságok egész skáláját. Konkrétan csak a házastárs kiválasztásának amerikai rendszerével foglalkozik. A házasságok felbomlásának okait kutató fejezet elején a szerző leszögezi, hogy a vizsgálatoknak minden moralizálástól mentes ténykutatásoknak kell lenniük. A vizsgálatot két irányban célszerű folytatni: 1. Hogyan történt, hogy olyan jelenség, mint a válás kulturális jelenséggé lépett fel; 2. milyen körülmények között lesz a válási gyakoriság egy társadalomban alacsony vagy magas? Egyik esetben sem az individuális válás az

érdekes a kutatás szempontjából sem, hanem tudományosan helytálló összefüggéseket kell kimutatnia, „amilyen pl. a vallási hovatartozóság és a válási arányszám alakulása közötti” adódik. Ezután a munka a társadalom szerkezete és a válási arány alakulása közti összefüggést vizsgálja, elsősorban a nő és a férfi társadalmi szerepének változásával összefüggésben. A válás egyébként csak bírói szentesítése a házasság felbomlása folyamatának, és erre a folyamatra egyáltalán nem az jellemző, hogy a házasság boldog volt-e vagy sem. A váláshoz vezető folyamat vizsgálatának legcélszerűbb módja, ahogyan a szerző külön is hangsúlyozza: modelleje a következő mozzanatokból, kutatási feladatokból áll: 1. Meg kell ismerni az adott kor és társadalom értékítéletét a válással kapcsolatban. 2. Be kell pillantani a családi kapcsolatok belső feszültségébe, de a feszültségek kielégítési folyamatába is. Különösen hasznosak itt az összehasonlító vizsgálatok különböző társadalmak és egy társadalom különböző osztályai között. 3. Meg kell határozni a külső környezet, barátok, rokonok, üzleti körök, vagy pl. a lelkész stb. befolyását, mert ezek a behatások éppen úgy irányulhatnak a házasság fenntartására, mint felbomlására. 4. Ismerni kell azokat az alternatívákat, amelyek között a mai ember egy konfliktushelyzetben választhat. Ez történelmileg változó. Pl. a mi kultúránkban két generációval ezelőtt csaknem lehetetlen volt egy asszonynak gyermekeivel függetlenül élnie, bármilyen elviselhetetlen is volt a házasság-élete. 5. Végül meg kell állapítani azokat az ún. kristályosodó momentumokat, amelyekben a válásra vezető folyamatok kifejeződnek. A szerző ezután még a válás következményeivel foglalkozik, s befejezésül az összehasonlító család-szociológia jelentőségére hívja fel a figyelmet, még egyszer hangsúlyozván, hogy a család-szociológiának nem lehetnek érték-céljai, nem irányulhat pl. családok megmentésére, csupán a való helyzet felmérése, a család funkcióinak, a bomlás okainak stb. megállapítása lehet a feladata.

K. K.

Causes of Death 1958. (Halálokok 1958.) Central Bureau of Statistics, Jerusalem, 1960. June, *Special Series No 95.*

A kiadvány az izraeli zsidó népesség halálozási adatait tartalmazza a Nemzetközi Nomenklatúra (1948. évi Revízió) speciálisan bővített A, ill. B. listája sorrendjében kor, nemek, születési hely (Izrael, egyéb Ázsia, Afrika, Európa-Amerika), bevándorlási időszak (1947 előtt, 1947 után), halálozás helye (intézetben, intézeten kívül), valamint település jellege (város, az állam megalakulása előtt-után létesült falu, farm) és közigazgatási területek szerint, végül közli a halálozási arányszámokat 1950-ig visszatekintően halálokok, majd halálokok és születési világrész szerint. Az izraeli zsidó lakosság összhálózási arányszáma 1958-ban 5,6 ‰ (1000 lakosra jutó halálozás), kisebb, mint bármely európai ország népességéé és Ázsiában is csak Irak és Libanon adata alacsonyabb nála. A halálokok közül gyakoriság tekintetében az első helyen a koszorús verőerek megbetegedése és az angina pectoris áll 107,2 ‰-kel, utánuk 96,3 ‰-kel a rosszindulatú daganatok, majd 65,2 ‰-kel a központi idegrendszer érsérülései következnek (100 000 lakosra jutó halálozás). Világviszonylatban ezek az adatok mérsékeltnek mondhatók, magas azonban a veleszületett fejlődési rendellenességek miatti mortalitás (16,5 ‰). A rendelkezésre álló adatok szerint e téren csak Írországból, Kanadából és Máltán kedvezőtlenebb a helyzet. Az európai országokhoz képest magas a gyomor-, bél- és vastagbélhurut miatti halandóság, ami azonban Ázsiában általános jelenség. A gümőkór-mortalitás kedvezően alakul. Az 1950–1958. évi időszak folyamán felére — 4,6 ‰-re csökkent. 1950-hez mérten lényeges javulás mutatkozik a vérhasnál, gyomor-, bél- és vastagbélhurutnál; emelkedő irányzatú viszont a rosszindulatú daganatok, valamint a koszorús verőerek megbetegedése miatti halálozás gyakorisága.

Az 1958-ban meghaltak 21,2%-a Izraelben, 52,6%-a Európában-Amerikában, 15,6%-a egyéb Ázsiában, 8,7%-a Afrikában született. Az Izraelben születettek 78%-a, az Európában-Amerikában születettek 59%-a, az egyéb Ázsiában, Afrikában születettek 48%-a kórházban halt meg. A 15 éven felüli bevándorolt népességnél (Izraelben születettek nélkül) az Európában-Amerikában születettek halandósága és az egyéb Ázsiában, Afrikában születettek

halandósága között — az összmortalitásban és a halálokonkénti mortalitásban is — jelentős eltérések mutatkoznak. Az előbbiekek összmortalitása 1958-ban $8,7 \text{ ‰}$, az utóbbiaké $5,9 \text{ ‰}$. A három főbb halálok sorrendjének alakulása: *a*) Európában-Amerikában születetteknél 1. koszorús verőerek megbetegedése és angina pectoris ($235,7 \text{ ‰}$), 2. rosszindulatú daganatok ($201,7 \text{ ‰}$), 3. központi idegrendszer érsérülései ($115,3 \text{ ‰}$); *b*) Egyéb Ázsiában, Afrikában születetteknél 1. központi idegrendszer érsérülései ($94,4 \text{ ‰}$), 2. koszorús verőerek megbetegedése és angina pectoris ($88,2 \text{ ‰}$), 3. rosszindulatú daganatok ($83,4 \text{ ‰}$). 1958-ban a három halálok együttesen az európai-amerikai születésű 15 éven felüli csoport összhalandóságának 63 ‰ -át, az egyéb ázsiai-afrikai csoport összhalandóságának 45 ‰ -át képviselte, míg 1951-ben ez az arány csupán 48 , ill. 29 ‰ -ot tett ki. Az európai-amerikai születésűeknél a koszorús verőerek megbetegedése okozta halandóság az 1951. évihez képest több mint kétszeresére emelkedett és a II. helyről az I-re került, maga mögött hagyva az ugyancsak jelentős mértékben (50 ‰ -kal) megnövekedett rosszindulatú daganatok miatti mortalitást. A halálokok további sorrendjében az egyéb érlemeszesedéses és elfajulásos szívbetegség ($29,0 \text{ ‰}$), a magasvérnyomás szívbetegséggel ($16,7 \text{ ‰}$), az idült rheumás szívbetegség ($16,6 \text{ ‰}$) és a tüdőgyulladás ($14,4 \text{ ‰}$), az egyéb Ázsiában-Afrikában születetteknél pedig az egyéb érlemeszesedéses és elfajulásos szívbetegség ($31,2 \text{ ‰}$) és a tüdőgyulladás ($20,2 \text{ ‰}$) és az egyéb szívbetegség ($18,2 \text{ ‰}$) következnek.

A bevándoroltaktól származó Izraelben születettek, halálozási adatait az apák születési világrészre szerinti bontásban is hozza a kiadvány, úgyhogy megfigyelhető a származásnak a második, már izraeli születésű generáció egészségi állapotára gyakorolt befolyása. 1958-ban az izraeli születésű meghaltak közül — az összes meghaltak száma $10\,018$, ebből izraeli születésű $2120-392$ -nek apja Európában-Amerikában, 733 -nak apja egyéb Ázsiában-Afrikában született. Gyakorisági sorrendben az előbbi csoportba tartozók 17 ‰ -ánál éretlenség k. m. n., 14 ‰ -ánál veleszületett fejlődési rendellenességek, 11 ‰ -ánál születés utáni légzésihiány és tüdőlegtelenség, 8 ‰ -ánál újszülöttek fertőzései (kivéve a tetanuszt), az egyéb Ázsiában-Afrikában született apaktól származók 14 ‰ -ánál veleszületett fejlődési rendellenességek, 13 ‰ -ánál tüdőgyulladás, 11 ‰ -ánál gyomor-, nyombél-, bél- vastagbélhurut, 9 ‰ -ánál értelemszerű k. m. n. volt a halálok. A csecsemőhalandóság (1000 egy éven aluli előre jutó egy éven aluli meghalt) az 1950—1958. évi időszakban $46,2 \text{ ‰}$ -ről fokozatosan $31,0 \text{ ‰}$ -re csökkent. Halálokok szerinti bontásban csupán a veleszületett fejlődési rendellenességeknél és a vérszegénységnél tapasztalható emelkedés, a tüdőgyulladásnál és a hörghurutnál a szint alig változó.

*

B. I.

SCHMID, C. F.: *Urban Crime Areas*. (Városi bűnözési körzetek.) *American Sociological Review*, 1960. 4. sz. 527—542. p., 1960. 5. sz. 655—678. p.

Ai dolgozat célja, hogy minél nagyobb részletességgel vizsgálja a demográfiai és társadalmi-gazdasági tényezőknek a bűnözésre gyakorolt hatását Seattle város különböző körzeteiben. Az alapul szolgáló statisztikát az 1949—51 időszakban Seattle rendőrségének tudomására jutott bűncselekmények, a letartóztatások és az 1950. évi népszámlálás adatai szolgáltatták. A szerző a bűnözés különböző alakzatait, valamint az öngyilkosságokat, összesen 20 ismérv, illetőleg változó segítségével veszi figyelembe, a demográfiai és társadalmi-gazdasági változások száma 18 . Az összesen 38 változóra vonatkozó adatok 93 városi körzet szerint vannak részletezve. A különböző változók egymással való összefüggését jellemző korrelációs együtthatók egy 38×38 méretű korrelációs mátrixot határoznak meg.

A dolgozat tudományos jelentősége abban áll, hogy mechanikus és elektronikus tabulátor és kalkulátor berendezés segítségével a korrelációs mátrix struktúrájának feltárására a *faktorális elemzés* módszere nyert alkalmazást. Mint ismeretes, e módszert *Thurstone* a 30-as években pszichometriai problémákkal kapcsolatban dolgozta ki. A faktorális elemzés célja, hogy a megfigyelési adatokból számított korrelációkat megfelelő számú, egymástól füg-

getlen, rejtett alaptényezők hatására vezesse vissza, amikor a változó értékek lineáris regresszió-egyenletek alapján állnak összefüggésben az alaptényezőkkel. Ezen alaptényezőknek a valóságban bizonyos hatóerők vagy mozzanat-komplexumok felelnek meg, amelyek a vizsgált jelenségek alakulásának elsődleges okai gyanánt tekinthetők, amikor egyidejűen véletlen zavaró hatások is érvényesülnek. A faktorális elemzés első problémája az alaptényezők vagy dimenziók számának a megállapítása. A szerző által alkalmazott ún. főtengeley-módszer lehetővé teszi, hogy a korrelációs matrix által képviselt konfiguráció főtengeleyeit, azaz dimenzióit úgy határozzuk meg, hogy az alaptényezőkre visszavezethető diszperzió a megfigyelt szórásnégyzetek maximális hányadát tegye ki, ugyanakkor pedig a véletlen reziduum minimális mértékű. Ez úton a matrix 8 alaptényező hatására volt redukálható — további probléma a főtengeleyeknek a matrix-konfigurációhoz képest való olyan elforgatása, hogy az alaptényezők és a megfigyelési adatok között így kiszámított korrelációk a reális összefüggéseket minél jobban megközelítsék. A főtengeleyforgatás a faktorális elemzés legjobban vitatott problémája, amelyeknek megoldása eredetileg első sorban pszichológiai és nem matematikai statisztikai szempontoktól függ. A szerző cikkében erről csak keveset mond, holott az individuál-pszichológiai szempontok kapcsán kialakult módszert követi. A kriminológiai vizsgálatoknál pedig a szociálpszichológiai és szociológiai szempontok bizonyos módosításokat tehetnek szükségessé a főtengeleyek legmegfelelőbb elforgatott helyzetének meghatározásánál. A szerző ezzel a kérdéssel nem foglalkozik; eljárásának igazolására hangsúlyozza, hogy bűnözés etiológiájának területi elemzésére a továbbiakban ismertetendő egyéb eljárásokat is alkalmazta. Ezek eredményei a faktorális elemzést alátámasztják és kiegészítik. A faktorális elemzés kétségtelenül az eddig alkalmazott korrelációs módszereknél mélyebbremenő betekintést nyújt a krimináletiológiai összefüggésekbe. Azonban, inakt a szerző is hangsúlyozza, még további vizsgálatokra van szükség ahhoz, hogy e módszer eredményessége a kriminológia területén elérje a pszichometriai alkalmazások színvonalát.

A szerző által meghatározott 8 alaptényező következőképpen jellemezhető. Az I. alaptényező az alacsony fokú társadalmi és családi összetartozás együttes fellépését jelenti. A II. alaptényező az alacsonyfokú társadalmi kohézió és alacsony foglalkozási státus kombinációját képviseli. A III. tényező az alacsonyfokú családi összetartás és kedvezőtlen életszínvonal együttes hatását eredményezi. A bűnözés e három tényezője etiológiai szempontból különösen fontos. A többi alaptényező a társadalmi mobilitás, a faji (néger) kriminalitásban érvényesülő, vonatkozások és egyes tipikus területi eloszlások kialakulásában játszanak számottevő szerepet. A tanulmány egyúttal vizsgálja az alaptényezők kriminogén hatásának intenzitását is a különböző városi körzetekben. Ilyen módon betekintést kapunk az egyes etiológiai tényezők területi vonatkozásaiba.

A dolgozat a bűnözés területi eloszlását a szokásos módszerek alapján is beható vizsgálat tárgyává teszi. E célból meghatározta a kriminalitás arányszámait az egyes körzetekre nézve külön-külön, kiszámítja a város központi részeiből kiindulva a kriminalitás gradienseit, továbbá elhatárolja az egyenlő fokú kriminalitásnak megfelelő területeit. Említést érdemel, hogy minden egyes városi körzet jellemzésére 6 különböző, az urbanizáció fokozatát mérő indexet határoz meg *Shevky* és *Tryon* tipológiájának megfelelően. Ezek az illető körzetre vonatkozóan többek között a családi élet intenzitásának, a társadalmi-gazdasági függetlenség, szegregáció stb. átlagos mértékét adják meg. Az így kapott indexszámoknak a bűnözés mutatószámaival való korrelációja, valamint a területi megoszlás említett kriminológiai jellemzői jó egyezést mutatnak a faktorális elemzés eredményeivel, az utóbbiak azonban a kriminál-etiológiai összefüggéseket részletesebben tárják fel.

Befejezésül a tanulmány foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az eddigi krimináletiológiai elméletek mennyire magyarázzák meg a faktorális elemzés eredményeit. Legmegfelelőbbnek a *Cloward*-féle elmélet minősül. Ez a differenciális asszociáció és az anómia elméleteinek szintézise, amely az első elmélet alapján a célmegvalósítás legitím, az utóbbi elmélet szerint pedig illegitím módozatainak lehetőségét emeli ki. Ez az elmélet alkalmazható a

krimináletiológia területi sajátosságainak magyarázatára is. Az illegitim cél-megvalósítás ui. függ: 1. bizonyos települési adottságoktól, pl. a bankok, raktárak stb. fekvésétől, 2. a potenciális bűnözők területenként különböző társadalmi helyzetétől, végül 3. a bűntársakkal való asszociáció szintén körzetenként különböző lehetőségeitől.

A faktoriális elemzés eredményei messzemenően feltárják, hogy milyen alaptényezők determinálják elsősorban egy körzet kriminális jellegét, különösen fontos a társadalmi és családi összetartozás foka, a társadalmi-gazdasági helyzet színvonala, a társadalmi mobilitás, továbbá az egyéni demoralizáció mértéke, mint ezt különösen az alkoholizmus és bódítószer-fogyasztás jellemzi. E mozzanatok figyelembevétele a meglévő krimináletiológiai elméletek kiegészítését kívánja meg. A faktorális elemzésnek pedig kriminálstatisztikai irányban való kiépítése még kiterjedt és intenzív kutatást igényel a bűnözők okainak az eddiginél mélyebbrenő feltárása érdekében.

Th. E.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként

Felelős szerkesztő: dr. Szabady Egon

Szerkesztőség: Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, II. Buday László u. 1.

Telefon: 358-5111

Kiadóhivatal: Budapest II. Keleti Károly utca 18/b. Telefon: 358-530

Kiadja: a Statisztikai Kiadó Vállalat

Felelős kiadó: Barádi László

621269. Athenaeum Nyomda. Felelős vezető: Soproni Béla igazgató

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V. József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Előfizetési díj fél évre 32,—, egész évre 64,— Ft

Csekk számla szám: egyéni 61 272, közületi 61 066 (vagy átutalás a M. N. B.

S. sz. folyószámlájára)